

Károli Gáspár Református Egyetem

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

**A házasság felbontásának dogmatikája, jogi normái és
gyakorlata a 19. századi Erdélyben**

Adalékok az erdélyi református Házassági Főtörvényszék
történetéhez

PhD értekezés

(Munkahelyi vitára készített változat)

Készítette: dr. Nagy Péter

Témavezető: Prof. Dr. Stipta István

Budapest

2019

Tartalom

1. BEVEZETÉS.....	5
1.1. A protestáns házassági bíraskodás historiográfiája.....	6
1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái	6
1.1.2. Magyar szakirodalom	11
1.2. Levéltári források.....	24
1.3. Módszertan.....	25
2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE	29
2.1 A református házassági törvénykezés 1790-ig	29
2.1.1. A közjogi keretek	29
2.1.2. Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig	33
2.1.3. A házassági bíraskodás processzusa a 18. századig	35
2.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között.....	39
2.2.1. A magyarországi református házassági bíraskodás kérdése	39
2.2.2. Az erdélyi házassági bíraskodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig	42
2.2.3. A református házassági bíraskodás 1868-tól 1895-ig	48
3. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI	54
3.1. Az erdélyi református házassági jog forrásai.....	54
3.2. A jogforrások hierarchiája az egykorú egyházi jogtudomány tükrében	57
3.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében	58
3.3.1. Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)	59
3.3.2. Az erdélyi református egyházi jog kútfői, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum).....	61
4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. MÁSODIK FELÉBEN	72
4.1. A Geleji Kánonok	72
4.2. Bod Péter dogmatikai rendszere	73
4.2.1. A házasság megsemmisítésének okai	74
4.2.2. A házasság felbontása.....	80
4.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban	84
4.4. Az 1893-as házassági bíraskodási összeírás	88
4.5. Statisztika a házasság felbontásáról	91
5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA	96
5.1. A per kezdete	97
5.2. A perbeli képviselet	102
5.3. A per megszüntetése és felfüggesztése	104
5.4. A per menete	105

5.5. A bizonyítás	107
5.6. Az ítélet.....	113
5.7. A perköltség.....	119
5.8. A perújítás.....	122
5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás	123
5.10. A „per viam instantiae” indított váló ügyekről	130
6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL	141
6.1. A házassági törvényszékek	141
6.1.1. A házassági törvényszékek felállítása és szervezete	141
6.1.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás rendhagyó szervezeti egységei	144
6.2. Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék.....	147
6.2.1. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék felállítása	147
6.2.2. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre	150
6.2.3. A Házassági Főtörvényszék működése.....	154
6.2.4. A Főtörvényszék gyakorlata	158
6.2.5. A Házassági Főtörvényszék ítélezésen túli tevékenysége	161
7. ÖSSZEGZÉS	166
8. FÜGGELÉK	170
9. FELHASZNÁLT IRODALOM	174
9.1. Levéltári anyagok.....	174
9.2. Nyomtatásban megjelent források	176
9.3. Törvények	178
9.4. Egyéb jogforrások.....	181
9.5. Felhasznált szakirodalom.....	182
10. SUMMARY	210

1. BEVEZETÉS¹

A magyar házassági jogunk fejlődével számos kutató foglalkozik. Monográfiák, disszertációk és szaktanulmányok jelzik az adott terület iránti tudományos érdeklődés intenzitását. Régebbi magánjogunk partikuláris jellege, a történelmünk jelen kérdéskörre is kiható viharai, a házassági joghoz kapcsolódó hatáskörök állam és egyház közötti megosztására vonatkozó térben és időben eltérő megoldások miatt azonban továbbra is számos megválaszolatlan kérdés maradt.

A 19. század utolsó harmadára kialakult házassági jogi rendszerről Sztéhlo Kornél úgy nyilatkozott, hogy Magyarország a „tíz-féle házassági jog hazája.”² A különböző felekezetek házassági és bontójogi rezsimjeinek értelmezése ezért a korabeli jogászok számára is komoly kihívást jelentett. A magyarországi jogtörténet-tudomány elsősorban a polgári házassági jogunk kodifikációjával és érvényesülésével foglalkozott, ugyanakkor a katolikus kánonjog és a szentszékek gyakorlatának története is számos kutatás tárgyát képezi.³

Az értekezés tárgya a házassági bíráskodás történetének egy szűkebb térsége, a protestáns házassági jog, különös tekintettel az erdélyi viszonyokra. A királyhágón-túli területek három nemzetre és négy vallásra alapuló rendje a házassági bíráskodás különleges rendszerét alakította ki. A kissé leegyszerűsítő megállapítás szerint minden ember a saját felekezetének joga szerint köthetett, vagy annak elismerése esetén bonthatott házasságot. Ez a rendszer a 16. századtól – az Ehepatent 1786-ban II. József által Erdélyben történő bevezetése és 1791-beni visszavonása közti időszakot leszámítva – egészen a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk hatályba lépéséig fennállt.

¹ A disszertáció hivatkozásaiban gyakran használt könyvészeti rövidítések: évf.: évfolyam; sz.: folyóirat szám; o.: oldal; p.: jegyzőkönyvi pont.

² SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek*. Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz. 349–350. o.

³ Lásd: BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bíráskodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 364 o.; BALOGH Elemér: *Egyházi bíráskodás a középkori Erdélyben*. Iustum Aequum Salutare, 2010. 6. évf. 1. sz. 57–64. o.; BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogászi pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017. 22–30. o.; HERGER Csabáné: *A növéltől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 278 o. TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017. 217 o.

Az értekezésben e felekezeti rendszerre épülő házassági bíráskodás egyik elemét, az erdélyi református házassági bíráskodást vizsgálom időkeretét tekintve a házassági törvényszékek fennállása idején, 1868-tól 1895-ig.

Fontosnak tartom, hogy a kutatás és feldolgozás módszerének rögzítése előtt elsőként a felhasznált primer és szekunder források körét és rendszerét vegyem górcső alá.

Ezúton szeretném megköszönni a segítséget new york-i kutatóutam során nyújtott segítségéért, Rebecca Federman-nek, a bázeli kutatóutam során nyújtott segítségért Tréfás Dávidnak, valamint az erdélyi kutatóútjaim során nyújtott segítségért Ósz Elődnek és Tóth Leventének, valamint köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Stipta Istvánnak.

1.1. A protestáns házassági bíráskodás historiográfiája

1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái

A házassággal és annak történetével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom átláthatatlan tömegéből egy-egy véletlenszerűen kiválasztott munka ismertetése aligha segíthet abban, hogy az értekezés tárgyát térben és időben el tudjam helyezni, illetve meg tudjam határozni a lehető legpontosabban azt a kérdést, amely jelen disszertáció vezérfonala lesz, valamint rögzíteni tudjam annak minél teljesebb és szakszerűbb megválaszolásához szükséges módszert.

Ezért azt a módszert választottam, hogy a külföldi eredmények tekintetében az erdélyi házassági bíráskodásra hatást gyakorló protestáns területek monografikus szakirodalmát vizsgálom meg. Ezek közül pedig azokat elemeztem részletesebben a historiográfiai elemzés részeként, amelyek egyrészt a módszertan, másrészt pedig a felhasznált eredmények terén a vonatkozó kortárs magyar jog- és társadalomtörténeti munkákra kimutatható hatást gyakoroltak.

A nyugati társadalmakban az 1960-as években kezdődő, majd a 70-es 80-as években kibontakozó társadalmi változások hatására a házasság intézménye és annak történelmi karaktere a társadalomtörténeti kutatások homlokterébe került. Glenda Riley először 1991-ben megjelent *Divorce. An American Tradition* című monográfiájában⁴ már csak az

⁴ RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition*. London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997. 262 o. Az első kiadás: New York, Oxford University Press, 1991.

Amerikai Egyesült Államok házassági, különösen bontó jogával foglalkozó, e korszakban publikált számos tanulmány mellett több mint ötven monográfiát rögzített könyvének bibliográfiai részében.⁵ Ugyanebben az időszakban jelentek meg az angol házasságokat főként társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozó, napjainkig irányadó monográfiái különösen John Gillis,⁶ Allen Horstmann⁷, Joanne Bailey⁸ és Lawrence Stone tollából.⁹

Számos amerikai egyetem kutatója foglalkozott a reformáció házassági bírászkodásra gyakorolt hatásával, különös tekintettel Európára. Viggo Norskov Olsen 1971-ben publikálta azt a munkáját, amelyben összegyűjtötte és elemezte a házasság felbontásáról szóló koraújkori katolikus, humanista, református szerzők és az angol reformátorok véleményeit.¹⁰

Thomas Max Safley 1984-ben megjelent *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study* című opusában¹¹ 1551 és 1600 közötti időszakot kutatva a katolikus Konstanz és Freiburg bírói fórumainak házassági jogi gyakorlatát és vetette össze a protestáns Bazel peranyagaival. A bontókok mellett nagy hangsúlyt fektetett a statisztikai adatok feldolgozására és azok komparatív vizsgálatára. Robert Kingdon 1995-ben megjelent munkájában¹² Genf történetét vette górcső alá a genfi konzisztórium 1542 és 1564 közötti jegyzőkönyvei alapján. Öt tipikus ügyet kiválasztva mikrotörténeti módszerekkel mutatja be a reformáció hatását a házassági bírászkodásra.

Az ottawai Carleton University professzora, Roderick Phillips – akinek első, európai hírnevet meghozó munkája a roueni házassági perek francia forradalom alatti történetével foglalkozott¹³ – 1988-ban adta közre *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society* című 672 oldalas munkáját,¹⁴ amely a házassági bírászkodás történetével foglalkozó

⁵ RILEY i.m. 191–193. o.

⁶ GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1985. 417 o.

⁷ HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985. 196 o.

⁸ BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*. New York, Cambridge University Press, 2003. 262 o.

⁹ STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford Univeristy Press, 1990. 528 o.

¹⁰ OLSEN, Viggo Norskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton*. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971. 161 o. Az angol elméleti fejlődéssel foglalkozik: Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszméradamatok tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz. 66–75. o.

¹¹ SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study*. Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984. 210 o.

¹² KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995. 224 o.

¹³ PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.

¹⁴ PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press; 1988. 672 o.

szakirodalom legátfogóbb, megkerülhetetlen összegzése. Rövidített változata 1991-ben jelent meg,¹⁵ amelynek magyar fordítását 2004-ben vehették kézbe a hazai olvasók.¹⁶ A munka kettős megközelítésben tárgyalja a megjelölt tárgykörünket, egyrészt a politikai gondolkodás, az ideológia és a teológiai álláspontok alakulását továbbá a bontótörvények fejlődésére tett hatását veszi górcső alá, másrészt a perek szereplőit, azok társadalmi összetételét és motivációját vizsgálja.¹⁷ Phillips foglalkozik a katolikus kánonjog legfontosabb vonatkozó intézményeivel, illetve történetükkel, valamint hosszabban tárgyalja a vonatkozó fő protestáns szerzők álláspontjait, különös tekintettel a bontóokok terén tapasztalható eltérésekre. Tárgyalja mind az angol, mind pedig az amerikai szabályozást a 17–18. századra kiterjedően, valamint a francia forradalom hatását is elmezi a francia házassági jogra. Az eseménytörténeti, valamint jogtörténeti folyamatok krinológikus ábrázolásán túl nagy hangsúlyt fektet a társadalomtörténeti elemekre. Részletesen elemzi ugyanakkor a nyugat európai államok, valamint az Amerikai Egyesült Államok vonatkozó változásait, reformjait 1815-től egészen az 1980-as évekig.

A német társadalom- és jogtörténetírásban az 1980-as években indult meg a jelentősebb, tendenciaszerű érdeklődés a házassági jog története iránt. Az osztrák szakirodalomban az erdélyi protestáns házassági jog önálló kutatási területként nem volt meghatározó.¹⁸ A legtöbb vonatkozó tanulmány egyrészt a jelentős hatást gyakorló osztrák jog történetével, valamint a kánonjoggal foglalkozott, vagy az úgynevezett „erdélyi”, „kolozsvári” vagy „magyarországi” válással kapcsolatban elemezték az erdélyi viszonyokat. Emiatt ezeket a munkákat a disszertáció vonatkozó fejezeteibe építettem be.

Az egyik első és módszertanilag meghatározó német munka Dirk Blasiusnak, az esseni egyetem jog-, alkotmány-, és társadalomtörténet tanárának *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive* című, 1987-ben megjelent munkája.¹⁹ A kötet jelentősége nemcsak a hatalmas primer és szekunder forrásbázisra építő eredményekben rejlik, hanem az abban rögzített és megvalósított módszertani szemléletben. Blasius hangsúlyozta, hogy a házasságát és annak felbomlását

¹⁵ PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991. 261 o.

¹⁶ PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 342 o.

¹⁷ NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története*. Aetas, 2006. 1. sz. 227. o.

¹⁸ BRAUNEDER, Wilhelm–KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. (Frey Dóra–Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 16. o.

¹⁹ BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. 281 o.

nem lehet csupán jogi vagy társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozni, arra kell törekedni, hogy ezeket a kérdéseket a saját komplexitásuknak megfelelően kell tudományos kutatás tárgyává tenni.²⁰ Elmélete rendkívül népszerűnek bizonyult és hatást gyakorolt a magyarországi kutatásokra is, amelyeket a következő fejezetben bővebben elemzek. Mértékadó munkájában dogmatikailag elemzi az Allgemeines Landrechts-et, valamint a górcső alá veszi a 19. századi házassági jogi reformokat, valamint az egyházak vonatkozó hatáskörének változásait. Foglalkozik a társadalomtörténeti „dimenzióval” is, ezen túl a Bürgerliches Gesetzbuch születését és bontójogi rendszerét is elemzi. Kitekintést ad, mind a Weimari Köztársaság, mind pedig a Harmadik Birodalom házassági jogi szabályozására.

Sylvia Möhle Göttingen 1740-1840 közötti házassági jogi gyakorlatát dolgozta fel munkájában a Sozialgeschichte módszereivel²¹ első sorban archív forrásokra alapozva. Egy évvel később jelentette meg Andreas Gestrich *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert* című munkáját, amelyben főként a társadalomtörténet módszereit hasznosítja, illetve összegzi az addig született vonatkozó szakirodalmat is,²² hangsúlyozva a téma interdiszciplináris művelésének fontosságát. Ugyancsak ehhez a módszertani iskolához kapcsolható Bettina Jakob *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute* című munkája²³ és Frank Roes *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive* című monográfiája,²⁴ illetve Alexandra Lutz²⁵ és Monika Wienfort²⁶ munkái.

A téma jogtörténeti módszerű feldolgozását adja Joachim Stolz *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung* című 1983-as disszertációjában.²⁷ Gabi Roßdeutscher *Privateautonomie im Scheidungsrecht* című

²⁰ BLASIUS i.m. 11–21. o.

²¹ MÖHLE, Sylvia: *Ehekongflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997. 256 o.

²² GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999. 162 o.

²³ JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001. 170 o.

²⁴ ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemässheit*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005. 370 o.

²⁵ LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit*. Campus Verlag, 2006. 408 o.

²⁶ WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der Romantik*. C. H. Beck, 2014. 336 o.

²⁷ STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural–Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983. 293 o.

munkájában a házasság felbontásáról kötött megállapodások 18-20. századi német történetét dolgozta fel, amelyben kitér a közös jog, az Allgemeines Landrechts és a Bürgerliches Gesetzbuch vonatkozó rendelkezéseinek átfogó elemzésére is.²⁸

Ralf Frassek habilitációs munkájában a wittenbergi konzisztórium által a száz régióra gyakorolt hatását elemzi a házassági bíraskodás területén. A forrásközpontú monográfia a korszakot érintő szakirodalom legfontosabbjai közé tartozik.²⁹ Az utóbbi években látott napvilágot Wiebke Mund doktori disszertációja, amely a berlini Főtörvényszék gyakorlatának fényében vizsgálja a porosz házassági jogot 1835 és 1879 közti időszakban.³⁰ A dolgozat a forrásközpontú jogtörténeti elemzés módszertani iskoláját követi. Az 1876 és 1911 közötti bontóperek felekezetek közötti komparatív módszerű elemzését adja Brigit Stalder a berni egyetemen megvédett „*Der Eehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911.* című,³¹ 2007-ben megjelent munkájában.

Fontosnak tartom, hogy a svájci szakirodalmat is érintsem, mivel Svájc jelentős hatást gyakorolt a magyarországi és erdélyi reformációra, köztük a házasságról való szemlélet fejlődésére is. Küngolt Kilchenmann 1946-ban adta közre munkáját, amelyben a zürichi házassági bíróság Zwingli-korabeli szervezetét mutatja be.³² A bevezetőben elsőként a szervezettel, ezt követően a processussal, végül pedig az anyagi joggal foglalkozik. A munka döntő hányadában, a címnek megfelelően a szervezettel foglalkozik nagy aprólékossággal, a vonatkozó levéltári források szisztematikus feldolgozása mellett. Kitér a bírák személyére, a megválasztás menetére, az összférhetetlenség okaira, valamint a döntéshozatal menetére is, majd pedig a szervezet munkáján, és a kifejtett gyakorlaton keresztül mutatja be a zürichi házassági bíraskodást. Lukas Grünenfelder 2007-ben publikált

²⁸ ROBDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht.* Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main, Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995. 335 o.

²⁹ FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums.* Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005. 367 o.

³⁰ MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879.* Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. 193 o.

³¹ STALDER, Brigit: „*Der Eehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911.* Geschichtswissenschaft, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007. 428 o.

³² KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des zürcherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis.* Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946. 232 o.

monográfiájában³³ a zürichi házassági bíraskodás kora-újkorai történetét dolgozta fel a jogtörténeti-normatív módszerrel.³⁴ Az öt nagy fejezetre bontható munka elsőként Kilchenmannhoz hasonlóan a szervezetet mutatja be, ezt követően foglalkozik az eljárásjoggal, illetve az anyagi joggal. A jogszabályi rendelkezéseken túl minden esetben külön alfejezetben mutatja be azok gyakorlatban való érvényesülését a fennmaradt levéltári emlékek alapján.

Annika Lillemor Lara Rabaa a házasság intézményének badeni történetét dolgozta fel jogtörténeti szemszögből, az 1810-es évektől kezdve. Munkájához azonban a társadalomtörténet eredményeit is felhasználta, illetve elemzi a bádai és a francia polgári jog tudományának eredményeit és az általuk gyakorolt hatást, valamint figyelmet szentel az írott jog és a joggyakorlat viszonyára, az egyes eltérésekre.³⁵

1.1.2. A hazai szakirodalom

Jelen fejezet célja, hogy retrospektív bibliográfiára alapuló módszertani-historiográfiai eszközökkel az eddig a református házassági jog történeti módszerű eredményeit – különös tekintettel az erdélyi viszonyokra vonatkozóan – összegezze, rámutatva az esetleges fehér foltokra és párhuzamos, azonos eredményekre.³⁶

A disszertáció keretében a vonatkozó tudományos diskurzust az 1850-es évektől kezdve vizsgálom.

Jogtörténészek és történészek mellett számos teológus és lelkész is jelentett meg tanulmányt, vagy tett közzé a témába vágó fontos forrást. A házassági jog felekezeti történetét illetően egyértelmű a katolikus kánonjogi szabályokat, azok történetét tárgyaló művek túlsúlya, ugyanakkor a 19. századi jogfejlődést görcső alá vevő világi bíraskodást elemző tanulmányok száma is jelentős. Ezeket a műveket akkor említem, amikor az a református házassági jog története szempontjából indokoltnak látszik.

³³ GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007. 249 o.

³⁴ SEGESSER, Daniel Marc: „*Integrale Rechtsgeschichte*”: ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz. *Traverse: Zeitschrift für Geschichte*, 2013. Jg., 20., H. 1., 109. o.

³⁵ RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011. 434 o.

³⁶ NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalma, különös tekintettel Erdélyre*. 2018. 1. évf. 1. sz. 174–186. o.

A református egyházi szerzők tollából több tudománytörténeti, értékelő munka és bibliográfia is napvilágot látott. Makkai Sándor az erdélyi református egyházi irodalmat az 1850-től 1925-ig terjedő időszakra vonatkozóan dolgozta fel,³⁷ míg Révész Imre emberfeletti szorgalommal összeállította a magyar református egyháztörténet általános könyvészetét 1960-ig.³⁸ Utóbbi ugyan befejezetlen maradt, a neves egyháztörténész azonban az utókor számára kijelölte a tovább vizsgálendő szakirodalmi, különösen periodikai kört. Az a tény, hogy a munka csupán a témához tartozó fontosabb jogi monográfiákat, különlenyomatokat, tanulmánykötet-részleteket tartalmazza, illetve hogy a gyűjtés folytatására vonatkozó esetleges utak meghatározása során egyetlen jogi szakfolyóiratot sem jelölt meg, tovább erősíti a jelen munka szükségességét. A témaköröm feldolgozásakor nagy segítséget jelentettek Bárdi Nándor bibliográfiái³⁹ és Tóth Levente a 2002 és 2013 közötti református egyháztörténeti kutatásokat összegző tanulmánya.⁴⁰

1.1.2.1. A realiztikus történeti jogi iskola dogmatikai és rendszertani eredményei

A 19. század közepén a református egyházjog átfogó dogmatikai rendszerezése még váratott magára. A nagyszámú, sokszor jogforrásként kezelt munka többnyire egy-egy résztémát tárgyalt. Jó példa erre Kovács János műve, aki az atyafiság és a sógorság tilos fokozatait vette sorra a házasságban, miközben a témához tartozó irodalmat is összegyűjtötte 1567-től.⁴¹

Az 1848-1849-es szabadságharcot követő időszak jogtudományának más területein is megfigyelhető tendenciája, miszerint a publikációs tevékenység csökkent és a

³⁷ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 59 o.

³⁸ RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvésze*. Bibliográfiái gyűjtemény. (silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf) 902 o.

³⁹ BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiai gyűjtés*. https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1jt%C3%A9s_%C3%96ssze%C3%A1ll%C3%ADtotta_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor (Letöltés: 2019. május 5.); Bárdi Nándor, Bándi Melissa, Hunyadi Attila: *Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000*. https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_--_B%C3%A1ndi_Melissa_--_Hunyadi_Attila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91l_1990_2000 (Letöltés: 2019. május 5.)

⁴⁰ TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között*. In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. I. kötet, Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015. 201–221. o.

⁴¹ KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*. Sárospatak, 1855. A mű tartalmazza az egyházjogi tárgyú munkák jegyzékét 1567-től.

jogforrásgyűjtemények, és a jogszabályok magyarázatára szorítózkodó munkák száma vált átmenetileg uralkodóvá, e területen is kimutatható.⁴² Ez az – egy-egy forrás közzétételére vonatkozó – publikációs szokás megfigyelhető egészen az 1880-as évek elejéig.⁴³

Makkai Sándor munkájában elszigetelt, a megvalósult egyházi unió miatt elhalt iskolának tekintette Dósa Elek és Kolosváry Sándor⁴⁴ egyházjogi munkáit.⁴⁵ A realiztikus történeti jogi iskola követői azonban – az egyházban végzett személyes munkájuk és szerepvállalásuk mellett – a házassági jogi dogmatika terén is számos maradandó eredményt értek el. Ők végezték el az erdélyi egyházjog történeti alapokra és forrásokra támaszkodó dogmatikai rendszerező munkáját,⁴⁶ amely ma is nélkülözhetetlen kelléke és előfeltétele a jog történetének tudományos igényű kutatásának.

Dósa Elek a Magyar Tudományos Akadémia által is díjazott *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana* című munkájának második, *Egyházi magánjogtan* című részében tárgyalja a helvét hitűek házassági jogát, melyet a többi releváns erdélyi felekezet jogával együtt az *Erdélyi jogtudomány* második kötetében az *Erdélyi magyar magánjogtanban* is tárgyal. Az egyházi bírászkodásról az előbbi munka harmadik kötetében, az *Erdélyi magyar pertanban* értekezik.

⁴² SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közelebről a tiszántúli egyházkerületben lévő helv. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva.* Debrecen, 1853.; SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli helv. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve.* Debrecen, 1854.; BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata.* Pest, 1853.; *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete.* Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871., BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel.* Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.; TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás.* 1881. Debreczen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 12 o.; TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban.* Debreczen, Város könyvny., 1882.

⁴³ SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „miglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf., 476. o.; SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánági örvidéken.* Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz. 680–682. o.; RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Agoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876. 7. évf. 4. sz. 273. o.; *A fülöpszállási reform, egyház jegyzőkönyvéből. A Szent Presbiteriumtól kecskeméti conferentiában Anno 1718. szereztetett Ecclesiai rendelések a házasság körül, mellyek publicáltattak ezen filepszállási sz. Gyülekezetben is, Anno 1739. 11. Januarii.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1880. 23. évf. 29. sz. 937–938. o.

⁴⁴ Kolosváry Sándor nevét számos alakban használták: Kolosvári, Kolozsvári, Kolosváry, Kolozsváry. Az értekezésben egységesen a Kolosváry Sándor formát használom.

⁴⁵ MAKKAJ Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 17. o.

⁴⁶ NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola.* Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. 35. o.

Kolosváry Sándor a tanulmány témájához tartozó kisebb cikkek mellett⁴⁷ 1875-ben jelentette meg *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga* című összefoglaló művét, melyben Dósa módszertani szemléletét követve és mélyítve tárgyalja a református egyházjogot. Munkája 1877-ben újabb kiadást ért meg.⁴⁸ A mű végén kerültek kifejtésre a házasság általános kérdéseit követően, a mátkaság, az eljegyzés, a házasság kellékei és törvényi akadályai, a házassági jog hatása és megszűnése és a vonatkozó törvénykezési rend is.⁴⁹ Bozóky Alajos készített bírálatot Kolosváry művéről, melyben élesen támadta annak tudományos jellegét, ugyanakkor elismerte annak eredményeit is: „Áttérve már most a fentebbi műre, általában véve megjegyezzük, hogy azt céljának megfelelőnek tartjuk. Négyszázhetvenkét nagy nyolczadrétű lapon egyes felekezetnek, pláne azon felekezet csak egyik egyházkerületének jogát, közüliünk még nem fejtegette senki.”⁵⁰

A korszakban több tanulmányt is jelentetett meg Karol Kuzmány (Kuzmány Károly) szlovák evangélikus lelkész a Sárospataki Füzetek hasábjain. 1859-ben tette közzé az Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg című munkáját,⁵¹ majd ezt követően 1860-ban publikálta Bécsben *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes* című művét.⁵²

Az erdélyi magánjog témáját tárgyalva nem hagyható ki Wenzel Gusztáv *A magyar és erdélyi magánjog rendszere* című kétkötetes műve,⁵³ amely azonban meglehetősen szűkszavúan szól a református házassági jogról, egy alcímbe sűrítve, bő egy oldalban foglalja össze az unitárius, evangélikus és református házassági anyagi jogot.⁵⁴ Részletesebben az osztrák, valamint a kánonjog vonatkozó szabályait tárgyalja. A komparatív módszerű munkájának döntő fontosságú eleme az volt, hogy az erdélyi és a magyar magánjog

⁴⁷ KOLOSVÁRY Sándor: *Visszapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz. 81–83. o., 12. sz. 89–90. o., 13. sz. 97–98. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. 213–215. o.

⁴⁸ KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*. Kolozsvár, Stein, 1877. 484 o. 484, [1] o. (1877a)

⁴⁹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 430–472. o.

⁵⁰ BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga*. Irta Dr. Kolosváry Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolozsvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója. Kolozsvár 1875–1877. Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz. 3–5. o.

⁵¹ KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz*. Sárospataki Füzetek, 1859. 208–226. o.; KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg*. Sárospataki Füzetek, 1859. 297–315. o.

⁵² KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.

⁵³ WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda, Kir. M Egyetemi Nyomda, 1863–1864.

⁵⁴ WENZEL (1864) i.m. 178–179. o.

alapelveiben azonos, és a részletszabályokat illetően is nagyon szoros rokonságot mutat.⁵⁵ Kuzmány és Dósa munkái mellett a protestáns jog ismertetéséhez még felhasználta Fogarasi János Kövy Sándor munkája alapján készített *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei* című munkáját is.⁵⁶

1.1.2.2. Az 1880-as évek vitái

Az 1880-as évek egyházjogi szakirodalmának egyik legérdekesebb vitáját négy jogtudós párhozamos munkái jelentették. Kováts Gyula, Roszner Ervin, Timon Ákos⁵⁷ és Sztelho Kornél számos vonatkozó témájú tanulmányaik mellett több monográfiát is megjelentettek, mely igen heves, néhol a szakmai kereteket elhagyó vitát eredményezett. Roszner, Timon és Kováts kánonjogi katedráért folytatott harcát Mikszáth Kálmán is megírta *Páris almája* című munkájában: „[...] amíg más katedrákra többnyire úgy nevezik ki a professzort, hogy Trefort végiggondolva az összes ismerősein, fölteszi találmára az egyikről, hogy beválik és azt nevezi ki, legtöbbször a tudatlanok közül választván a tudósokat, – addig az üresedési kilátással mosolygó kánonjogi katedra számára egyszerre három jeles fiatalember cseperedett fel a tudományos körök szeme láttára. Az egyik Timon Ákos, a másik Kováts Gyula, a harmadik Roszner Ervin. Egyforma derék ember valamennyi, egyformán emlegetett örököse a katedrának mind a három.

Ekkor fogja magát Timon Ákos, és ír egy vastag egyházjogi munkát.

Most már Timon Ákos lett a legerősebb pretendens.

Nosza nekiiramodik Kováts Gyula, és ő is ír egy nagy egyházjogi munkát.

No, most már elmaradt a szegény Roszner Ervin.

Csakhogy Roszner Ervin se rest. Íme ő is elkészítette a maga egyházjogi munkáját.

Hollá! Megint egyenlők a sanszok!

Timon Ákos a maga munkáját tartja a legjobbnak, a Rosznerét meglehetősennek, a Kovátsét gyengének. Roszner a magáét a legjobbnak, a Kovátsét meglehetősennek, a Timonét

⁵⁵ WENZEL (1864) i.m. 1–6. o. Ezt a nézőpontját fejti ki: Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdély törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama. Werbőczy óta.* Magyar Academiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.

⁵⁶ FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei.* Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.

⁵⁷ TIMON Ákos: *A párber /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány.* Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882. [1], 44

gyengének, Kováts ellenben a maga munkáját tartja a legjobbnak, de a többiről nem tart semmit.”⁵⁸

Kováts Gyula 1882-ben a Jogtudományi Közlöny hasábjain több részben tette közzé *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán* című munkáját,⁵⁹ melyet tovább fejlesztve 1883-ban tette közzé *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára* című monográfiáját,⁶⁰ mely részben magántanári vizsgájának is alapja volt. A vegyesházasság intézmények története mellett külön fejezetben foglalkozott a protestáns jogfejlődéssel is, melyben egyaránt kitért az erdélyi és Királyhágón inneni viszonyokra. Ugyanakkor csupán a legelemibb pontokra tér ki, fontosak azonban Justus Henning Böhrer, valamint Benedict Carpzov egyházjogi munkáinak magyarországi hatására voantkozó, e fejezetben tett megállapításai.⁶¹

1885. március 9-én olvasták fel a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén Kováts Gyula újonnan megválasztott levelező tag székfoglaló előadását, melyben – katolikus kánonjog-történeti bevezetőt követően – Szilágyi Márton eljegyzésről szóló értekezését elemezte.⁶²

Ugyancsak 1885-ben jelent meg Sztehlo Kornél *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára* című monográfiája.⁶³ A szerző munkájában az

⁵⁸ MIKSZÁTH Kálmán: *Páris almája*. In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. Cikkek és karcolatok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 46–50. o. Lásd még: STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015. 121–122. o.

⁵⁹ KOVÁTS Gyula: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán*. Jogtudományi Közlöny, 1882. 17. évf. 18. sz. 137–139. o.; 19. sz. 147–150. o.; 20. sz. 154–156. o.; 21. sz. 162–164. o.; 23. sz. 177–179. o.; 24. sz. 186–187. o.; 25. sz. 194–196. o.; 27. sz. 213–214. o.; 28. sz. 219–220. o.; 29. sz. 227–229. o.; 31. sz. 242–243. o.; 32. sz. 252–253. o.

⁶⁰ KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvker, 1883. 327 o. Ismertetések: LECTOR: Kováts Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz. 265–272. o.; SIPŐCZ László: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint*. Irta Dr. Kováts Gyula. 1883 *A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt*. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884. Magyar igazságügy, 1884. 21. évf. 4. sz. 294–305. o.; BALLAGI Aladár: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesügyvéd stb. Budapest, 1883. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 o. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1883. 26. évf. 45. sz. 1455–1463. o.

⁶¹ KOVÁTS (1883) i.m. 221–235. o.

⁶² KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

⁶³ STEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára*. Franklin, 1885 XV, 248 o.

egyensúlyra törekszik. Két külön részben ismerteti a válásra vonatkozó alaki és anyagi jogot. Jó arányérzékéről tanúskodik, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi vonatkozó jogi környezetet, a katolikus és protestáns megoldásokat sokhelyütt rövid elemzésre áttérve, történeti kontextusban kívánja bemutatni.⁶⁴ Recenziót írt erről Kováts Gyula és Daempff Sándor is.⁶⁵

Kováts Gyula az említett polémia foylományaként Timon Ákos munkájának bírálatát, valamint a viszontválaszt kibővítve az említett polémia folyományaként *A párbér jogi természete* cím alatt külön kötetben is megjelentette.⁶⁶

Roszner Ervin 1887-ben adta ki *Régi magyar házassági jog* című munkáját,⁶⁷ melyben egészen az őskori előzményekig ment vissza. A régi, főként a kánonjogi rendelkezéseket és hazai törvényeinket elemző munka számos helyen reflektál a „protestáns író” Kováts megállapításaira. Több ismertetés és bírálat jelent meg munkájáról Pulszky Ágost, Vécsey Tamás, Károlyi Árpád tollából.⁶⁸ A leghevesebb vita Kováts Gyula recenziója nyomán támadt.⁶⁹

⁶⁴ Sztéhlo Kornél 1890-ban jelentette meg a második, átdolgozott és bővített kiadást. SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890. VIII, 304 o. Recenzió: REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztéhlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.)*. Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz., 147–148. o.; SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról írt munkám tárgyában*. Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz. 194–195. o.

⁶⁵ KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz. 538–563. o. Ebből kisebb polémia alakult ki: SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr. Kovács Gyula kir. táblai pótbíró urnák A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi juniusi füzetében közölt bírálatára*. Jogtudományi Közlöny, 1885. 27. sz. 211–212. o.; 28. sz. 218–220. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztéhlo Kornél úrnak*. Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz. 120–124. o.; DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztéhlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és I-248. l.* Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz. 117–118. o.; 16. sz. 123–126. o.; F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára. Írta: Sztéhlo Kornél*. Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz. 9. o.

⁶⁶ KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete*. Budapest, Pallas, 1886. 113 o.

⁶⁷ ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, Franklin Társulat, 1887. VII, 491, [1] o.

⁶⁸ PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog. Írta: Báró Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-tár sídat. Budapest, 1887*. Budapesti Szemle, 1887. 52. évf., 130. sz. 148–153. o.; VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Írta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat. Budapest. 1887*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz. 314–316. o.; KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog. Budapest. Franklin-társulat. 1887. - 492. o.* Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.

⁶⁹ KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára*. Budapest, Pallas, 1887. 53. o.; ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; 52. sz. 416–418. o.; 1888. 23. évf. 1. sz. 4–6. o.; 2. sz. 12–15. o.; 3. sz. 20–22. o. Különlönyomat: ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*. Budapest, Franklin, 1888.; KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Jogtudományi Közlöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 22–24. o.; 4. sz. 31–33. o.; 5. sz. 41–43. o.; 6. sz. 53–

Fontos kiemelni, hogy e négy jeles szerző közül egyedül Sztéhlo Kornél foglalkozott az erdélyi protestáns házassági bíráskodással részletesen.

Révész Kálmán 1888-ban tett közzé egy rövid cikket a Protestáns egyházi és iskolai lapokban azzal a céllal, hogy összegezze a Kováts és Roszner könyvei körül kialakult vitát. Összegezte Pulszky Ágost véleményét, mely szerint a neves jogfilozófus úgy nyilatkozott, hogy mindenben Rosznernek van igaza. Révész elemzésében – különösen a tridenti zsinat eredményeiről kialakult vita érveinek számbavétele nyomán – katolikus és protestáns véleményt különböztet meg.⁷⁰

Sztéhlo Kornél és Konek Sándor között is kisebb polémia alakult ki az előbbi evangélikus ügyvéd vonatkozó bírói joggyakorlatra támaszkodó műve kapcsán.⁷¹ Sztéhlo ezen kívül számos cikket jelentetett meg az erdélyi házasságról, különösen az ágytól és asztaltól való elválásztásának református egyházjogbeli szabályairól.⁷²

Nagy Lajos a magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó világi és egyházi jogforrásokból készített kivonatot,⁷³ míg Szilágyi Sándor, Timon Ákos és Kováts Gyula párbérrel kapcsolatos vitájához hozzászólva tett közzé történeti forrást az erdélyi viszonyokról Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő hasábjain.⁷⁴

Pokoly József református teológus és egyháztörténész 1894-ben több részletben jelentette meg A magyar protestáns házassági jog rövid története 1789-ig című tanulmányát a Protestáns Szemlében.⁷⁵ Pokoly Kováts Gyula kijelentésére, – miszerint a királyhágón-

54. o.; 7. sz. 61–64. o. Különlenyomatban: KOVÁTS Gyula: Báró Roszner Ervin válaszára. Budapest, Franklin, 1888. 45 o.

⁷⁰ RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára. Irta Kováts Gyula, iogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz. 145–149. o.

⁷¹ KONEK Sándor: *A házasságjog bírói gyakorlatához. A házasságjog bírói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házastól részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz. 401–404. o.; SZTEHLO Kornél: *A házasságjog bírói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közölt cikkére.* Jogtudományi Közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz. 1–2. o.

⁷² SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltól elválásztás jogi hatálya protestáns egyházjogi szempontból.* Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz. 379–381. o.; SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.; SZTEHLO Kornél: *Egyházi bíráskodás.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz. 372–373. o.; 49. sz. 390–391. o.

⁷³ NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata.* Debrecen, 1883.

⁷⁴ SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o. A témához tartozó további kisebb hozzászólások, forrásközlések: INCZE József: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz. 6. o.; NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet.* Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz. 97–99. o.

⁷⁵ POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig.* Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.

innen házasági bíráskodás nem volt jelentős⁷⁶ – reagálva azt próbálta bebizonyítani, hogy az anyaországi területen is volt önálló protestáns felekezeti házasági jog. „*Még mai napig is vita tárgyát képezi, hogy a Magyarország területén lakó összes protestánsoknak volt-e önálló, saját házasági joguk, házasági bíráskodásuk és ha volt: vajjon az állami főhatalom által elismertetett-e az, avagy nem? A mi Magyarországnak a Királyhágón túli részét illeti: ismeretes, hogy a reformáció kezdete óta, illetőleg Erdélynek a protestantismushoz való csatlakozásától fogva máig, jóformán csak 1786-1791-ig szünetelt a protestáns házasági jog és bíráskodás érvénye.*”⁷⁷

Az erdélyi református házasági jog vizsgálatához nélkülözhetetlen Pokoly József *Az erdélyi református egyház története* című öt kötetes magnum opusa, amely számos helyen vizsgálja az egyházi bíráskodás történetét.⁷⁸

A századforduló környékén számos forrásközlés és kisebb elemzés látott napvilágot a vegyesházasság, a gyermek vallására vonatkozó magyarországi és erdélyi viszonyokról Révész Kálmán, Szádeczky Béla, és Rugonfalvi Kiss István tollából.⁷⁹

A 17. századi erdélyi református házasági jog történetéhez Illyés Géza tett közzé érdekes részleteket *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére* címmel a Református Szemlében 1936-ban.⁸⁰

1930-as 1940-es évek közepén a tudományos érdeklődés homlokterébe a vegyesházasság és a gyermek vallása került, melyről jelentős, a jogtörténeti előzményeket is számba vevő, elemző vita alakult ki.⁸¹

⁷⁶ KOVÁTS (1883) i.m. 210. o.

⁷⁷ POKOLY (1894) i.m. 17. o.

⁷⁸ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.

⁷⁹ GERGELY Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról*. Szatmár, 1892.; MITROVICS Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal*. Steinfeld J., 1895. 104 o.; RÉVÉSZ Kálmán: *A gyermekek vallásáról*. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz. 401–403. o.; SZÁDECZKY Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon*. Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899. [3], 55 o.; RÉVÉSZ Kálmán: *XVII-ik századi házasági pörök az abauji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében*. Történelmi Tár, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900. 102–118. o.; RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György eljegyzése b. Petrőczy Erzsébettel*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25*. Budapest, Hornyánszky V. 1903. 111, 129 o.

⁸⁰ ILLYÉS Géza: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.

⁸¹ GESZTELYI NAGY László: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés*. Protestáns Szemle, 1941. 325–331.; PÉTERY Aladár: *A vegyesházasság és a vallásközi béke*. Protestáns Szemle, 1932. 318–330. o.; Polner Ödön: *A reverzális-ügy fejlődése*. Szeged, Ablak a Gy. könyvnyomda, 1937.; SOMOGYI István: *Megegyezések a gyermekek vallására*. Budapest, Studium, 1933. 63.; TAKÁTS Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai*. In: Hangok a múltból. Budapest, Athenaeum, 1930. 413, [1] o.; KOVÁCS Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években*. Magyar Salon, 4. köt. 82. o.; FEJÉR György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés 1842. 1.; POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933. 23.; SZTEHLO Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon*. In: Emlékkönyv az ágostai

Móra Mihály 1941-ben jelentette meg a házassági kereseti jog kánonjogi szabályairól szóló munkáját a Pázmány Péter Tudományegyetem egyházjogi és törvénykezési jogi szemináriumának közös kiadványaként,⁸² melyre válaszul Szentpéteri Kun Béla – az elvégzett munka elismerése mellett – hívta fel a figyelmet, hogy a református egyházi jog történeti vizsgálata szinte teljesen elhalt.⁸³

Degré Alajos 1941-ben, a Notter emlékkönyvben publikálta a magyarországi szentszékek protestáns köteléki perekkel kapcsolatos kutatásait.⁸⁴

1.1.2.3. Legújabb jogtörténeti és társadalomtörténeti eredmények

A szocializmus időszakának ideológiai meghatározottsága miatt az egyházjogi kutatások állami támogatottsága radikálisan lecsökkent. Rácz Lajos egy korai dolgozatát a polgári házasság intézményének magyarországi megvalósulásáról 1972-ben az ELTE jogtörténeti tanszéke adta ki, melyben a szerző röviden kitért a vonatkozó református és erdélyi előzményekre is.⁸⁵

Degré Alajos több mint tíz évvel később jelentette meg hasonló, a 19. századi eredményeket bemutató, szakirodalomra támaszkodó rövid tanulmányát.⁸⁶

A jogtörténet-tudomány művelői tollából származó, a református házassági jog történetére vonatkozó újabb eredmények egy kivétellel nem jelennek meg. Herger Csabáné magyar házassági köteléki jogról és az európai modellekről szóló monográfiájában röviden foglalkozik a protestáns állásponttal, valamint a hazai felekezeti rendszer lehangsúlyosabb vonásainak bemutatásával.⁸⁷

E magánjogtörténeti tematika a 90-es évek közepén tért vissza a tudomány diskurzusba. A református házasság és annak felbontására vonatkozó kutatások gyarapodása

hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930. 461–505. o.

⁸² MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához*. Budapest, Szt. István Társ., 1941. X, [2], 260 o.

⁸³ SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz. 7. o.

⁸⁴ DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941. 159–171. o. Különlényomatban: DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. Budapest Stephaneum Ny. 1941. [1], 14 o.

⁸⁵ RÁ CZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972. 121 o.

⁸⁶ DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz. 36–42. o.

⁸⁷ HERGER (2006) i.m. 60–66. o., 147–154. o.

a társadalomtörténet területén kezdődött. Módszertani alapvetése a német társadalomtörténeti gondolkodás (főként Blasius munkája nyomán, amely népszerű a hazai kutatók körében) magyarországi hatása révén az, hogy a társadalomtörténetet és jogtörténetet közelíteni kell egymáshoz.⁸⁸ Ennek magyarországi interpretációja szerint a jogtörténet jobbára csak a történeti jogforrások keletkezéstörténetével és azok dogmatikai elemzésével foglalkozik, azonban a hétköznapi joggyakorlatra, illetve arra, hogy „ezek a struktúrák” hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, nem fordítottak figyelmet. A „társadalomtörténeti fordulatot” követően, miután a jog és a vonatkozó jogforrások (végrendeletek, periratok) kutatása a jogtörténészek kizárólagos terepéből kikerült, a társadalomtörténészek e tárgyú kutatásai előtt is megnyílt a lehetőség.⁸⁹ A jogtörténészi és történetészi eredmények kölcsönös felhasználásának csökkenése azt eredményezte, hogy – dogmatikai és releváns jogintézmény-történeti változások ismerete nélkül – a vonatkozó új eredmények sok esetben a felbontás és érvénytelenség okait és joghatásait sem különböztetik meg.

Nagy Sándor számos tanulmányt írt,⁹⁰ és e témájú doktori disszertációját⁹¹ 2018-ban jelentette meg.⁹²

Az magyarországi református viszonyok újbóli tárgyalása Nagy Varga Vera⁹³ és Kocsis Gyula nevéhez fűződik.⁹⁴ Mátay Mónika a debreceni válóperek vizsgálatát végezte

⁸⁸ BLASIUS (1987) 11–20. o.

⁸⁹ MÁTAY MÓNIKA: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793-1848*. Debrecen, 2006. 7. o.

⁹⁰ NAGY SÁNDOR: *Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai*. Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz. 10–15. o.; NAGY SÁNDOR: *Osztrák válások Erdélyben, 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”*. Fons, 2007. 3. sz. 359–428. o.; NAGY SÁNDOR: *Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája*. Korall, 2007. december, 142–157. o.; NAGY SÁNDOR: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893*. Korall, 2008. június. 100–131. o.; NAGY SÁNDOR: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében*. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 115–134. o.*; NAGY SÁNDOR: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869-1895. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata*. Fons, 2010. 2. sz. 165–213 o.

⁹¹ NAGY SÁNDOR: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012. 2017 o.

⁹² NAGY SÁNDOR: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018.

⁹³ NAGY VARGA VERA: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.; NAGY VARGA VERA: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. In: KOC SIS Gyula (szerk.): *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból*. Cegléd, Magánkiadás, 2012. 103–122. o.

⁹⁴ KOC SIS Gyula–NAGY VARGA VERA: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján*. In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989. 215–224. o.; KOC SIS Gyula – NAGY VARGA VERA: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század)*. Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.

el, melynek eredményeit doktori disszertációjában tette közzé.⁹⁵ Vonatkozó tematikában publikált még Martók István és Fazekas Csaba is, az utóbbi a Tiszáninneri Református Egyházkerület vegyes házasságokkal kapcsolatos állásfoglalásait vette górcső alá.⁹⁶ Örsi Júlianna pedig a türkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vizsgálatát végezte el, ugyanakkor a Confessio hasábjain publikált *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése* címmel.⁹⁷

Kiss Réka a küüllői egyházmegye jegyzőkönyveire és egyéb irataira alapítva vizsgálta a házasság megkötésének és felbontásának gyakorlatát, különösen a 17. század viszonyaira tekintettel.⁹⁸ Kolumbán Zsuzsanna számos tanulmányt tett közzé az erdélyi református házassági jog 19. századi történetéről. Főként a válás intézményének társadalomtörténeti, történeti demográfiai analízisét végezte el az Udvarhelyi Református Egyházmegye és házassági törvényszék levéltári emlékeinek széleskörű felhasználására alapítva.⁹⁹ Márton Tünde Mária pedig tanulmányaiban a Széki egyházmegye parciális zsinatainak 17. századi jegyzőkönyvei alapján kutatta az erdélyi református házassági jog történetét.¹⁰⁰

⁹⁵ MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái*. In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 244–274. o.; MÁTAY (2006) i.m. 252 o.

⁹⁶ FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844*. Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz. 73–102. o.

⁹⁷ ÖRSI Julianna: *A türkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Türkeve földje és népe III. kötet 8. Türkeve*, 2000. 113–158. o.; ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői*. Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz. 351–372. o.; ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése*. Confessio, 2017, 41. évf. 3. sz. 1–10. o.

⁹⁸ KISS Réka: *"Házastárs nélkül szükkölvén"*. *Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küüllői Református Egyházmegye iratainak tükrében*. In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 303–345. o.; KISS Réka: *Matrimoniális causák a küüllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében*. In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999. 41–59. o.; KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére*. In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004. 293–309. o.

⁹⁹ KOLUMBÁN Zsuzsanna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2009. 447–465. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Házasságra eröltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán*. In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011. 263–276. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család II. Türkeve – Szolnok*, 2012. 69–82. o.; KOLUMBÁN Zsuzsanna: *Divorce in Odorhei County, during the 19th Century*. In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): *Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences*. Rome, MCSER Publishing, 2013. 192–199. o.

¹⁰⁰ MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válóokok a Széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében*. In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi

Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente fáradhatatlan munkájuk eredményeképpen tették közzé először a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit 2007-ben,¹⁰¹ a következő évben pedig a Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzéseit jelentették meg Kolozsváron, melyek megkerülhetetlen forrásai az erdélyi református házassági jog történetének.¹⁰² Fegyveresi Zsolt ugyan ebben az évben pedig a Küküllői egyházmegye joggyakorlatát elemezte tanulmányában.¹⁰³

Sipos Gábor 2002-ben tette közzé a református eljegyzések, házasságok és válásokra vonatkozó, az erdélyi traktusok jegyzőkönyveire alapozott kutatásának eredményeit.¹⁰⁴ Több tanulmány jelent meg a vegyesházasságok erdélyi történetéről,¹⁰⁵ illetve számos forrásismertetés került publikálásra.¹⁰⁶ Ugyancsak 2002-ben jelent meg Kolumbán Vilmos József *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében, 17-18. század* című műve,¹⁰⁷ amelyben bemutatja a korabeli református házassági törvénykezés alapvető anyagi és eljárási szabályait.

Összegezve az utóbbi évtizedek erdélyi református házassági bíraskodással kapcsolatos eredményeit, kijelenthető, hogy a 16-18. századi kutatások a dominánsak, a 19. századi, különösen annak második felére eső folyamatokkal csupán három szerző foglalkozott, a kutatások módszerei pedig kizárólag egyház- és társadalomtörténetiek.

Egyesület, 2013. 280–288. o.; MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century*. Colloquia. Journal of Central European History, 2009. Vol. 14.

¹⁰¹ BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzése*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007. 295 o.

¹⁰² BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzése I. 1638-1720*. Kolozsvár, 2008.

¹⁰³ FEGYVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Küküllői egyházmegyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében*. Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, 2007, 52. évf. 1–2. sz. 78–94. o.

¹⁰⁴ SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002. 105–122. o.

¹⁰⁵ LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században*. Studia Universitatis Babes-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica, 2007. 52. évf. 1. sz. 44–58. o.; ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században*. In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről*. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009. 235–252. o.

¹⁰⁶ NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 21. évf. 2013. 187-208. o.; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Sepsi Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei*. In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bার্থ János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004. 355–378. o.

¹⁰⁷ KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 110–125. o.

1.2. Levéltári források

Az értekezésemben felhasznált levéltári források többsége a kolozsvári Erdélyi Református Egyház Levéltárából származik. Az archívumban őrzött hatalmas iratanyagból feldolgoztam az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának levéltárában található házassági bíráskodás szempontjából releváns ügyiratait,¹⁰⁸ ezen kívül a zsinati és közgyűlési jegyzőkönyveket, amelyeknek 1872-1899 közötti anyaga nyomtatásban is megjelent.¹⁰⁹ Utóbbiakat minden esetben összevettem az eredeti példányokkal.¹¹⁰

A püspöki levéltár iratanyaga között kaptak helyet a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei, amelyek teljes egészében fennmaradtak, vizsgálhatóvá téve ezzel a korabeli törvénykezési fórum működését.¹¹¹

A disszertáció témája szempontjából rendkívül fontos forráscsoportot jelentett volna az 1849 előtti püspöki levéltár. A szabadságharc idején azonban Antal János püspök a román szabads csapatok által fenyegetett Enyedről 1848 novemberében a püspöki levéltárat hátrahagyva Marosvásárhelyre menekült. Az iratanyag 1849. január 3-án, a város elpusztításakor megsemmisült, így a zsinatok munkájából csupán a Főkonzisztóriumhoz átküldött jegyzőkönyv-másodpéldányok maradtak fenn.¹¹²

¹⁰⁸ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: EREL), A1–20 Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A2 Ügyiratok (a továbbiakban: A2)

¹⁰⁹ Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek
<http://documente.bcuciluj.ro/web/bibdgit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>

¹¹⁰ Hiányzó évek: 1873, 1875, 1876, 1877, 1893, 1895.

¹¹¹ EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek. Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895. (a továbbiakban: A21. D.): Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. junius 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

¹¹² SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Aetas, 1993. 3. sz. 190. o.; DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 34–45. o.

Az egyházmegyei levéltárak anyaga, így a házassági törvényszékek jegyzőkönyvei és a peres iratok jelentős része épségben megmaradt, amelynek legnagyobb hányadát az Erdélyi Református Egyház Levéltára őrzi. Értekezésemben ezek közül a Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) egyházmegye jegyzőkönyveire, illetve mutatóira,¹¹³ a Dési egyházmegye jegyzőkönyveire, illetve peres iratanyagaira,¹¹⁴ a széki egyházmegye,¹¹⁵ valamint a kolozsvári, mint különleges jogállású, házassági törvényszékekkel rendelkező egyházközség vonatkozó jegyzőkönyveire támaszkodtam.¹¹⁶

A polgári és az egyházi ítélkezőforumok közötti, problémamentesnek aligha mondható viszony szempontjából, valamint a vonatkozó szabályok megalkotása feletti viták, valamint a vegyesházassági ügyekkel kapcsolatos vallás- és közoktatásügyi minisztériumi iratok kulcsfontosságúak lettek volna, azonban az 1956-os Országos Levéltárat ért tűzvészben az egyházi ügyekre vonatkozó 1857 csomó és 223 kötet terjedelmű anyaga elpusztult.¹¹⁷

1.3. A kutatás és feldolgozás módszere

A disszertációban – figyelembe véve a szakirodalmi eredményeket és a felhasznált módszereket – arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként működött a 19. század második felében az erdélyi református házassági bírászkodás.

¹¹³ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban: B1.): Házassági törvényszék (1792)–1895 jegyzőkönyvek; I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864–1884.; I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].; I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895.; Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.; A Kolozs-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.; A Kolozs-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvényszéki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m. valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró; Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve.

¹¹⁴ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B7. A Dési Egyházmegye Levéltára, 1681–1964. (a továbbiakban: B7.) Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773., Válóperek jegyzőkönyve, 1814–1842., Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig], Házassági törvényszék iratai: R/1–266.

¹¹⁵ EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B2 Széki Egyházmegye Levéltára, 1625–1944. Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

¹¹⁶ EREL, C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai, C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945), C1. Írott könyvek (a továbbiakban: C1), I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.; I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873-ik évtől kezdve.

¹¹⁷ BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Repertórium.* Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.

Az első módszertani alapelvként fontosnak tartom rögzíteni, hogy a kutatásom tárgya az erdélyi református ítélkezés volt, ezért csupán annyiban foglalkozom a Királyhágón inneni folyamatok bemutatásával, amennyiben azok segítséget nyújtanak abban, hogy az attól eltérő erdélyi sajátosságokat be tudjam mutatni. Mind a közjogi, mind pedig az egyházi uniót követően megmaradtak Erdély jogéletének sajátos keretei, amelyek azonban a polgári jogrendszer kiépítésénél számos vitát okoztak. Ezért a két eltérő fejlődési utat Erdély szemszögéből, komparatív módon mutatom be.

A társadalomtörténeti munkák a legtöbb esetben az anyagi jog peres iratokra alapuló bemutatására, valamint a perben részt vevő felekre és társadalmi helyzetükre helyezték a hangsúlyt, nem vizsgálták azonban azt, hogy a tényleges joggyakorlat és az írott jog milyen kapcsolatban állt egymással, illetve a dualizmus idején megvalósuló nagyléptékű jogfejlődés ezt a viszonyt hogyan alakította. Különösen fontosnak tartom e kérdés elemzését, mivel a jogalkotói faktorok között nemcsak a társadalmi folyamatok lehetnek az egyedüli jelentős döntési szempontok. A 19. századi házassági jog alakulására jelentős hatást gyakoroltak a teológiai, ideológiai aspektusok és egyházi autonómia megőrzésére való törekvés is. A tekintélyes mennyiségű primer forrás és a korabeli adatgyűjtések lehetővé teszik, hogy az egyes jogintézmények gyakorlatban való megvalósulását statisztikai módszerekkel, valamint ezek eredményeképpen az egyes egyházmegyék közötti eltéréseket összehasonlítsam.

A protestáns házassági bíraskodás történetével foglalkozó tanulmányok jelentős része a szervezeti, az eljárási és az anyagi jogi kérdéseket vegyesen tárgyalja, olykor átláthatatlanul ábrázolva ezzel az egyébként is bonyolult korabeli jogi rendszert. A processzus és az anyagi jog szétválasztása fontos vezérfonala a dolgozatomnak.

Elsőként a királyhágón túli házassági törvénykezés történetét mutatom be a kezdetektől. Ehhez főként a legújabb tudományos kutatások eredményeit használtam fel. Az előzmények eseménytörténeti központú rögzítése, valamint ezen belül az állam és az egyház közötti viszony, a vonatkozó jogforrások, és a kibontakozó anyagi és eljárási jog vizsgálata fontos alapot jelent ahhoz, hogy a tárgyidőszakot jelentő 19. század második felére kialakult erdélyi református házassági jogot átfogóan elemezni tudjam, egyszersmind ábrázolni tudjam az egyes eljárásjogi, illetve anyagi jogi eltéréseket is.

Az erdélyi házassági jog jogforrásainak 19. század második felében uralkodó rendszere egyrészt a református hitelvekben, másrészt az erdélyi jog történetében és a törekény autonómia megőrzéséért folytatott küzdelmekben gyökerezik. Különösen fontosnak tartom a vizsgált korszak jogforrásainak rendszerezését és elemzését, mivel az

egyes törvények, vagy az egyházon belüli normák közötti ellentétek, illetve hatásuk csak így mutathatók ki teljes bizonyossággal, ugyanakkor a pontos elhatárolás ahhoz is hozzájárulhat, hogy az egyes normaalkotó szervek közti viszonyrendszer alakulását is vizsgálatom tárgyává tudjam tenni.

Ezt követően elemzem az anyagi jog egyes kérdéseit. A dogmatikai-elemző módszerre épülő alfejezetben az ítéletekben hivatkozott források házasság megsemmisítési és felbontási okaira, az azokban bekövetkezett változásokra és a joggyakorlathoz fűződő viszonyára helyezem a hangsúlyt. Kiemelkedő jelentősége miatt részletesen elemzem Bod Péter Házassági törvényrajz című munkáját, az 1882-ben megalkotott Házassági Főtörvényszéki utasítást, Dósa Elek, valamint Kolosváry Sándor vonatkozó egyházjogi munkáit, ugyanakkor a joggyakorlatból is hozok példákat. Ezt követően az egyes felbontási és semmiség bírói megállapítására vonatkozó okok gyakorlati érvényesülését történeti statisztikai módszerekkel vizsgálom.

Ezt követően tárgyalom a házassági törvényszékek előtti peres eljárást, aminek alapja egyrészt az 1882-es Utasítás tekintetében a normatív leíró módszer, másrészt pedig a joggyakorlattal való egybevetés, amelyek által az írott jog gyakorlati megvalósulását is górcső alá tudom venni. A normatív leíró-módszer alkalmazását indokolja az, hogy az Utasítás rendkívül kevés példányban maradt fenn, Magyarországon pedig egyetlen példánya sem ismert. Eljárásjogi rendelkezéseivel kapcsolatban Sztéhlo Kornél meglehetősen felületes és egyoldalú ismertetése óta az utóbbi évtizedben foglalkoztak újra az erdélyi néprajz- és társadalomtörténet művelői közül Kolombán Zsuzsánna és Szócsné Gazdag Enikő, az előbb rögzített választott módszerük azonban nem tette lehetővé az eljárásjog beható elemzését. A vegyes házasságok esetében alkalmazott eltérő rendelkezésekkel, illetve a házassági rezsimek közti eltérésekből fakadó jogvitákkal és az előidézett társadalmi jelenségekkel külön fejezetben foglalkozom. Mindkét alfejezetnél, különösen a második, a magyar szakirodalomban kuriózumnak számító „válási migrációval” foglalkozó részben nem a teljes témakör tárgyalása, hanem az erdélyi református házassági bíráskodás 19. század második felében lévő gyakorlatának és kapcsolódó szemléletének vizsgálata volt a célom.

Az utolsó fejezetben az erdélyi református házassági törvénykezés szervezeti kereteit mutatom be az 1870-es évek egyházszervezeti reformját követő időszakot illetően, különös tekintettel a Házassági Főtörvényszékre. E fórum szerepe és tevékenysége értekezésem egyik központi kérdése és – a szerkezet kialakítására is hatást gyakorló – rendező elve volt. Ugyanakkor a Főtörvényszék szervezetével, tevékenységével, gyakorlatával egyetlen

szaktanulmány sem foglalkozott, így az erre vonatkozó információkat a vonatkozó levéltári anyagok teljes feldolgozása és elemzése után kaphattam. Külön alfejezetben foglalkozom a Házassági Főtörvényszék bíráival, ugyanakkor a prozopografikus feldolgozásra a rendelkezésemre álló iratanyagok és a szakirodalom jelen állása miatt nem nyílt lehetőségem.

A disszertációban a tudományos munkákkal szemben támasztott elvárások szerinti hivatkozási rendszert használok mind a szakirodalom, mind pedig a primer források tekintetében. Ez alól egyetlen szerzővel kapcsolatban teszek kivételt. Bod Péter vonatkozó két jelentős munkáját a vizsgálat tárgyául választott korszakban használt, leginkább a jogszabályok rövidítésére emlékeztető módon hivatkozok, ezzel is kiemelve annak jogforrási jellegét.

A korabeli perszövegek esetében minden esetben igyekeztem megőrizni az eredeti szó- és nyelvhasználatot, ezen csak abban az esetben változtattam, amennyiben az a megértés szempontjából feltétlenül szükséges volt.

2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE

2.1 A református házassági törvénykezés 1790-ig

2.1.1. A közjogi keretek

A 16. század közepében kialakuló protestáns házassági bíraskodás 1786-ig szakadatlanul működött Erdélyben.

Pokoly József a protestáns felekezetek bíraskodási jogának közjogi alapjait a 15. században megalkotott jogszabályokban látta. Az általa kiemelt törvénycikkek¹¹⁸ a szentszékek hatáskörét szabályozták, jellemzően szűkítve azt. A jeles egyházi író felhívta a figyelmet arra, hogy a latin nyelvű jogforrások többnyire a „judicia spiritualia” kifejezést használták, melyek értelmezési kereteibe illeszthetők a protestáns törvénykezési fórumok is, mivel az említett jogszabályokban a szentszékekre történő szűkítés nem volt, így az elvi alapot adottnak vélte.¹¹⁹

Degré Alajos szerint az 1550-es évekig, tehát a reformátori tanok magyarországi elterjedésének első szakaszában a protestáns egyházak szervezettsége az eljárási és anyagi jogi elvek hiányossága miatt még nem állt azon a szinten, hogy a házassági bíraskodás feladatát el tudták volna látni. Ez a protestáns házasságok feletti ítélkező hatalom megszerzésére törekvő katolikus egyház érvelésének is sarokköve volt.¹²⁰ A gyakorlatban azonban az ítélkezési tevékenységről már az 16. század második feléből vannak emlékeink.

Nem tárgyalom ehelyütt az erdélyi vallásszabadság teljes történetét, illetve a felekezetek közötti viták minden kérdését, csupán a házassági joggal és a házassági bíraskodással foglalkozó törvényekre helyezem a hangsúlyt.

Bethlen Gábor már az 1626-ban összehívott gyulafehérvári országgyűlésen tárgyalta a vegyes házasságok kérdését, amely eredményeképpen a június 27-én megerősített törvények XXIV. articulusa szabályozta is e fontos tárgykört.¹²¹ A különböző házassági jogi rezsimek és különböző joghatóságok közötti összeütközéseket a törvény úgy oldja fel, hogy a feleknek más felekezetre való áttérését megtiltja, valamint a lelkészek számára súlyos büntetést helyez kilátásba arra az esetre, ha az egyházba befogadják azokat a feleket, akik a

¹¹⁸ 1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bíraskodhatnak az egyháziak; 1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek; 1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről; 1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékekre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

¹¹⁹ Pokoly (1894) i.m. 28–29. o.

¹²⁰ Degré (1941) i.m. 160. o.

¹²¹ POKOLY (1894) i.m. 243–245. o.

házassági ügyeik könnyebb elintézése érdekében változtatnak vallást.¹²² Az 1643. évi XXI. erdélyi törvénycikk megtiltotta, hogy az egyházi ítélkező fórumok büntető ügyekben eljárjanak.¹²³ Ilyen esetekben az ügyet a világi törvénykezési fórumoknak kellett átadni.¹²⁴

Az erdélyi országgyűlés által az 1540 és 1653 között keletkezett joganyag összegyűjtésére megalkotott *Approbatae Constitutiones* három területen is fontos szabályokat rögzített. Elsőként az első rész első címében az erdélyi felekezetek viszonyát és jogait írta körül. Szabályozta az anyagi jogi tényállások közül például a nőtlen paráznság esetét,¹²⁵ amely közvetlen kapcsolatban volt az egyházi hatáskörbe tartozó ügyekkel, ugyanakkor közvetve, a perjogi elvek meghatározásánál is nagy hatást gyakorolt a bizonytalan egyházi eljárásjogra. Az újabb, 1654-1669 között keletkezett joganyagot összefoglaló *Compillatae Constitutiones*¹²⁶ is számos helyen tartalmazott a házasságra való rendelkezéseket, amelyeket az anyagi joggal kapcsolatban bővebben is elemzek.

A Diploma Leopoldinum 1691-ben a bevett négy vallás minden jogát és szabadságát megerősítette, ezzel sértetlenül hagyta a protestánsok házassági jogát és házassági bírászkodásuk addigi gyakorlatát.¹²⁷

Az első jelentős uralkodói beavatkozás az erdélyi házassági bírászkodásba a 18. század első harmadában történt. 1727-ben III. Károly egy rendelet bocsájtott ki, amelyben felhívta a Guberniumot, hogy az igazságszolgáltatás reformjával kapcsolatban készítsen javaslatot. A Gubernium egy bizottságot küldött ki a tervezet elkészítésére. A lassú munka miatt a király 1729. február 25-én megsürgette a Guberniumot, amely emiatt nem várta be a bizottsági javaslatot, és saját reformtervezetet készített. A közjogi kérdéseken túl a római katolikus egyházat érintő törvénycikkek megváltoztatását javasolta. Az uralkodói

122 POKOLY (1894) i.m. 245. o.

123 „Az ecclesiákhoz való jószágokban is az gonosztévőket az külső tisztek megbüntethessék. Vannak oly panaszink is, hogy némely ecclesiákhoz, szentegyházakhoz jobbágy lévén, effélék sok insolentiákat cselekesznek. és ha kiadjak is őket tempore inquisitionis, módjok a tiszteknek nincs benne, hogy megbüntessék. Végeztük azért, hogy a kik ecclesiáknak jószágiban laknak, és insolentiákat cselekesznek, mind az jó példaadásra nézve, mind pedig azért, hogy az ecclesiák székin criminalis causák nem szoktak decidáltatni. ez után az olyan malefactoroknak büntetésében legyen autoritások az secularis tiszteknek is, és büntessék érdemek szerint.” SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884. 372. o.; KISS Réka: *Egyház és társadalom a koraiújkorban a Küüllői Református Egyházmegyeiratainak tükrében (17-18. sz.)*. ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009. 53. o.; KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az "Erdélyi országgyűlési emlékek" alapján*. Kalocsa, Werner Ferencz, 1902. 94. o.

124 Ez a rendelkezés később *Approbatae Constitutiones*-ban is megjelent. *Approbatae Constitutiones* I. rész I. cikk 3. artikulus. (a továbbiakban: A. C. 1. 1. 3.) In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: 1540–1848. évi erdélyi törvények, Budapest, Franklin-társulat, 1900. 10–11. o.

125 A. C. 3.47. 21. DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat*. Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.

126 BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH i.m. 11. o.; OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, Országos Könyvkiadó, 2018. 353–356. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 31–33. o. 35–36. o.

127 POKOLY (1894) i.m. 245. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 36–49. o.

jóváhagyást követően az 1730. évre összehívott kolozsvári országgyűlés azonban leszavazta a tervezetet, a protestáns felekezetek pedig nem vettek részt a bizottság munkájában. Az 1732-ben felterjesztett munka többek között azt javasolta, hogy az Approbata és Compilata Constitutiók bevett vallásokról szóló cikkelyeit hagyják ki és „az akatholikusok szabad vallásgyakorlata ő felsége, a király tetszésétől függjön,” valamint hogy a házassági ügyek feletti bírászkodás jogát a katolikus szentszékek hatáskörébe utalják. A házassági anyagi jogot érintő pont szerint azok az „akatholikusok” személyek, akik a vérrokonság negyedik fokán belül házasodnak, hűtlenséget követnek el, és ezért vagyonekobjzással kell sújtani, a katolikus felekezethez tartozók pedig pápai engedéllyel köthessenek így házasságot. A javaslat hatalmas felháborodást váltott ki Erdélyben, ezért az igazságszolgáltatási reformra nem került sor, csupán a király táblát szervezték újra.¹²⁸

III. Károly 1731-ben egy másik, a református házassági bírászkodás szempontjából fontos rendeletet is kiadott, amelyet Bod Péter a *Synopsis iuris connubialis* című munkájában szó szerint közölt: „[...] *Abban Ő Felsége qua indisputabilis Supremus Judex in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium, kegyelmesen méltóztatott parantsolni a Guberniumnak ez iránt: Kegyelmeteknek adná serio értékre, és committalna felőlle, a modo in posterum, mind maga kegyelmetek, mind alattvaló subordinatusi, arra szorgalmatosan vigyázzanak, hogy az Házások között törtendő Divortiumok nem másképen, hanem csak igen méltó, és kegyelmetek Egyházi constitutioi, és Consistoriale statutumi, úgy kegyelmetek Theologusitól és Doctoritól közönségesen approbatatott okokból légyenek. [...] Ahol pedig a szükség quoad torum et mensam ideig valo separatit, vagy pedig Divortiumot elkerülhetetlenül kívánna és hozna magával; arról a secularis Magistratus elegendőképen informáltassék, hogy maga Tisztit kövesse, és vihesse véghez.*”¹²⁹

Az ezt követő korszakban az uralkodók számos esetben rendelték el módosítást a házassági jog anyagi és eljárási jogán, mintegy közvetve csorbítva ezzel a protestáns egyházak autonómiáját. Mária Terézia például a 3. és 4. fokú rokonság akadályát alól való dispensatiót követelte magának.¹³⁰

Az erdélyi protestáns felekezetek azonban e küzdelmek ellenére is kedvezőbb helyzetben voltak, mint a Királyhágón inneni protestánsok, akiknek az 1731. március 21-én

128 POKOLY (1904–1905) i.m. 3. kötet, 78–82. o.

129 BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur.* Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763. 95–96. o.

130 POKOLY (1904–1905) i.m. 5. kötet, 7–9. o.

kibocsátott és a magyar helytartótanács által április 26-án közzétett I. Carolina Resolutio a köteléki pereit a katolikus szentszékek hatáskörébe utalta, melyekben az uralkodó rendelkezésével szemben nem a protestáns házassági jog elvei szerint jártak el, hanem csupán némi méltányosságot gyakoroltak.¹³¹

Az erdélyi házassági bíraskodásnak a polgári házasság bevezetéséig egyetlen olyan időszaka volt, amikor ez az ügycsoport a világi törvényszékek hatáskörébe tartozott. II. József az 1783-ban megalkotott Házassági pátensét 1786-ban kibocsájtott rendeletével Erdélyre is kiterjesztette. A Főkonzisztórium 1786. június 11-én kelt levelével közölte az erdélyi egyházmegyékkel:

„Az házassági szövetségben élők között eredendő, és bírói ítélet közben jötte által igazítandó egyenetlenségeket méltóztatván felséges urunk és kegyelmes királyunk a papi törvényes ítéletek alól kivenni és a világi bírák vagy magistratusok ítélete alá adni, az őfelsége ez iránt költ kegyelmes rendelését olly véggel és ajánlással küldi által ezen úttal fennebb említett deputatussai által Consistoriumunk, hogy az efféle házassági egyenetlenségek iránt eredett, és eddigelé a generalis és partialis szent zsinatok eleiben vitetni és ottan elláttatni szokott pereknek elítélésében ennek utána maga a Generalis Szent Sinat bé ne ereszkedjék, és hogy a partialis szent zsinatoknak praesassei, esperestyei és az egész partialis synodus az efféle pereknek ellátásoktól tellyességgel megszűnnyenek, szorosson megparancsollya, azon hozzátétellel és bővebb kimagyarázattal, hogy ha mi efféle perek, akár generalis, akár pedig a partialis szent zsinatok ítéletek eleibe vitettetvén ottan már függőben volnának, azokat mind a generalis, mind pedig a partialis zsinatok az alperesnek illendő ítélőszékre, akár vármegyebéli törvényes tábla, akár pedig helységbeli magistratus légyen az, által írni és egyszersmind a per folyásnak állapotját is, hol?, miben?, és mennyiben állott meg, feljegyezni, peres felek által pedig még eddig nem folytatott, hanem ezután a generalis és partialis szent zsinatokon vijendő pereket bé nem venni, sőt azokat egyenesen az azokat illető törvényes táblákra vagy magistratusokra utasítani és küldeni maga a Generalis Szent Synodus el nem mulattya, és egyszersmind ezen kegyelmes parancsolatnak tökéletes tellyesítése végett a partialis synodusok praesesseihez is illendő rendelkezéseket tészen.”¹³² A

131 HERGER (2006) i.m. 78. o.

132 A főkonzisztórium utasításai a zsinathoz, a követek megbízóleve. Szében, 1786. június 11. 2. pont. BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József– SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001. 222–223 o.

Székelyudvarhelyen 1786. június 25 és 28 között üléselő zsinat végül elfogadta az uralkodói rendeletet.¹³³

2.1.2. Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig

A protestáns egyházak a 16. század közepére jutottak arra a szervezetségi szintre, amikor már a házassági joggal kapcsolatban is normákat állapítottak meg. A házasságkötés részbeni szabályozására először az 1554-es óvári zsinaton került sor.¹³⁴ Az 1555-ben összeülő II. erdődi rész-zsinat az egyházi személyek házasságán túl utasításokat tartalmazott az eskető lelkipásztorok számára, hogy mire „figyelmezzenek” a házasság megkötésekor, meghatározva ezzel az érvényes házasság kellékeit, tekintettel a házasulandó felek életkorára, a rokonsági fokra, a kihirdetésre, valamint a nyilvánosság követelményére.¹³⁵ Az ezt követő időszakban a zsinati tanácskozások rendszeresen foglalkoztak a házassági ügyekkel,¹³⁶ tisztázták a jogviták feloldásának teológiai alapjait is. A joggyakorlat a 17. század elejére megszilárdult.¹³⁷

Az erdélyi közzsínat által Marosvásárhelyen 1605-ben elfogadott, Tasnádi Ruber Mihály püspökről elnevezett „Ruberiánus Kánonok” részletesebben foglalkoztak a házasság érvényességi kellékeivel és a házasság felbontásának okaival.¹³⁸ Elrendelték, hogy szombaton és vasárnap tilos az esketés, a házasulandók neveit és házassági szándékot ki kell hirdetni. A vérségi és rokonsági fokokra vonatkozó tilalom megszegése esetén pedig a szokásos büntetéseket rendeli (28. kánon).¹³⁹ A házasság felbontásával kapcsolatban rögzítették a kánonok, hogy ha a fogságba esett házastársról semmilyen hír nincsen, a feleség három, a férj pedig négy évi várakozást követően házasodhat újra. Amennyiben azonban a fogságból kiszabadult házastárs visszatér, és volt felesége vagy férje már új házasságban él, fogadja vissza. Ha ezt a nő azonban nem akarja, akkor addig özvegyiségben kell maradnia, ameddig a másik fél meg nem hal (29. kánon), tehát az utólag kötött házasság minden esetben felbomlott. A lányok 14 évesen mehettek férjhez. Az atyafiságot pedig a 4. fokig

133 A zsinat jegyzőkönyve. Székelyudvarhely, 1786. június 25–28. BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–SIPOS i.m. 230. o.

134 KISS (2009) i.m. 30–31. o.

135 XI. cikk. A házassági esetekről. KISS (2009) i.m. 39. o.

136 POKOLY (1894) i.m. 25–26. o.; DEGRÉ (1941) i.m. 160. o.

137 KOLUMBÁN (2002) i.m. 111. o.

138 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 10. o.; POKOLY (1894) i.m. 120. o.

139 SZILÁGYI István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatanának végzései kivonatban*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. 5. o.

kellett figyelembe venni (30. kánon). A bontókokkal kapcsolatban azt rögzítették (42. kánon), hogy *„Házasfelek csak paráznaság, hűtlen elhagyás vagy más helyes okok miatt válaszzanak el, amelyek az Isten beszédében s a régi canonokban írva vannak, s az ily elválasztásokat a per lefolyásával együtt a superintendenshez hiven átküldjék.”*¹⁴⁰

Jelentős forrás volt a Geleji Katona István által szerkesztett kánonoskönyv (Geleji Kánonok), amely száz cikkből áll, az első kiadása pedig 1649-ből való. A munka jelentős, hiánypótló mű volt, mivel a Ruberiánus Kánonok óta nem született egyházi viszonyok széles körét szabályozni kívánó gyűjtemény.¹⁴¹ A 65–74. kánonok szabályozták a házasság megkötését és felbontását. Mivel a 19. század második felében és számos esetben történt hivatkozás e kánonokra, ezért az itt megfogalmazott szabályokat a házassági törvényszékek fennállásának időszakára vonatkozó jogforrásokról szóló fejezetben elemzem.

A 18. század második felében a gyermektartás kérdése is megjelent a parciális és generális zsinatok válóperrel foglalkozó határozataiban. A vétkes félnek meghatározott pénzüsszeggel kellett hozzájárulnia a gyermek eltartásához.¹⁴² A Küküllői egyházmegye gyakorlatából hoznak fel példát a 2008-as forrásgyűjtemény készítői: *„Réti Éva 1797-ben azzal a panasszal fordul a küküllői parciálishoz, hogy Balogh György teherbe ejtette. Hosszas kivizsgálás után a törvényszék 1798. január 8-án úgy döntött, hogy Balogh György alperes köteles gyermektartást fizetni. 1799-ben Székelyudvarhelyen született döntés Kontz Éva és Olajos János gyermeke intertentiójára nézve: az alperes ugyancsak köteles volt gyermektartást fizetni korábbi feleségének. A fizetendő pénzüsszegegről nem szól a jegyzőkönyv, annak meghatározását a külső magisztrátusra bízták.”*¹⁴³

Mivel az egyházi ítélkezési tevékenység hatáskörét tekintve a 19. század közepéig kiterjedt volt, ezért az egyházfegyelmi jog keretében – az erkölcsi követelmények betartatása érdekében – az egyházi törvénykező fórumok többféle, a házassági kötelék feletti döntésén túli jogkövetkezményt is rögzíthettek, a házasság felbontásának vagy semmisségének kimondásán túl a vétkes felet további represszív szankcióval is sújthatták.

A legenyhébb büntetési nem a nyilvános vagy „magános” megdorgálás volt, amelynek keretében a parciális vagy a generális zsinat megfeddte és rendre utasította a vétkes felet.¹⁴⁴ A ligázás esetében a vétkes fél addig nem köthetett új házasságot, ameddig a

140 SZILÁGYI (1872) i.m. 5–7. o.

141 KOLUMBÁN (2002) i.m. 103. o.; SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra*. Sárospatak, 2004. PhD értekezés, 82. o.

142 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.; Kolumbán 122.o.

143 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.

144 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 7. o.

vétlen fél új házasságra nem lépett.¹⁴⁵ Kiszabható büntetés az ekléziakövetés (reconciliatio) volt, amelyet a botrányos, erkölcstelen életet folytató hívekre róttak ki. Az ezzel büntetett személynek meghatározott ideig el kellett járnia az istentiszteleti alkalmakra, ahol kijelölt helyen fekete ruhában kellett bűnbánatot gyakorolnia.¹⁴⁶ Ezeket a büntetéseket a 19. században már ritkábban alkalmazták.

A laikusok fegyelmezésében a két legszigorúbb büntetés az úrvacsorától való eltiltás és az egyházból való kirekesztés volt, bár a fegyelmezésnek ez utóbbi formáját a 19. századtól már egyre ritkábban alkalmazták.¹⁴⁷

2.1.3. A házassági bíraskodás processzusa a 18. századig

Az 1555. február 24-én kezdődő második erdői zsinat tanácskozásán megtiltotta a házasságok feletti ítélkezést, ezeket az ügyeket pedig a következő zsinat feladataként határozta meg, saját hatáskörébe utalva ezzel a református felekezethez tartozók házasságai feletti törvénykezést.¹⁴⁸

Ezt követően kezdődött meg a protestánsok két külön egyházra való szakadása.¹⁴⁹ Az 1557 utáni rövid időszakban azonban tartottak úgynevezett nationalis, vagy provincialis synodusokat, amelyen a két felekezet elöljárói együtt ülészetek. Ilyen nationalis synodusok adtak helyet a nagy hitvitáknak is. Ugyanakkor a Báthory István fejedelem által 1576-ban összehívott enyedi provincialis synodus döntött Dávid Ferencz válóperében is, illetve Báthory Kristóf is hasonló grémiumot hívott össze 1577-ben Markházi Pál házassági perében. Az 1580-as évektől azonban már nincs említés ilyen összetételű tanácsról.¹⁵⁰

A szászság – amely évszázadok óta önálló egyházi joghatósággal rendelkezett – elsők között fogatta be a reformáció tanait, ugyanakkor a régi egyházi szervezetüket is megtartották. Ennél fogva a házassági bíraskodás alapvető szabályainak kialakuláshoz is

145 KISS (2009) i.m. 82. o.; KOLUMBÁN i.m. (2002) 112. o.

146 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 7. o. KOLUMBÁN (2002) i.m. 112–113. o.

147 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 8. o.; KOLUMBÁN (2002) i.m. 122. o.

148 KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, Magyarországi Protestánsok, 1881. 39. o. Az Erdődre, 1555-dik év február 24-dik napján egybehívott rész-zsinat által megállapított cikkek. XI. cikk. A házassági esetekről. „[...] Továbbá, hogy ezután senki ne merészeljen a házassági esetekben valami ítéletet mondani, hanem halaszson minden válópert a következő zsinat idejére.”; POKOLY (1894) i.m. 25–26. o.

149 POKOLY (1894) i.m. 110. o.

150 POKOLY (1904–1905) i.m. 4. könyv, 47. o.

ideálissá váltak a körülmények.¹⁵¹ Meghatározó forrást jelentett Honterus¹⁵² 1547-ben *Reformatio ecclesiarvm Saxonicarvm in Transylvania* című munkája, amelynek tizenharmadik, *De cavsis matrimonialibvs* című része foglalkozik a házassággal.¹⁵³ A zsinatok végzései¹⁵⁴ mellett fontos forrást jelentettek a szász nemzet statútumai is.¹⁵⁵ Az 1559-ben megalkotott 12 cikk a házassági felbontásért indított pereket a dékánok elé utalta, ugyanakkor a superintendentens befolyásának növekedése miatt olykor hatásköri kollízióba került az ugyan ezt a jogot magának követelő zsinattal, végül 1616-tól a superintendentensi törvényszék kapta a jogot a jogerős ítélet meghozatalára. Számos alkalommal előfordult a világi és egyházi hatalmak közötti vita, több esetben a fejedelem is beavatkozott a szászok házassági ügyeibe.¹⁵⁶

Az erdélyi református házassági bíraskodás rendszerében első fokon a partialis, más néven az egyházmegyei zsinat járt el. A közemberek és kismesek házassági ügyei teljes egészében az egyházmegyei zsinat hatáskörébe tartoztak, jogorvoslatért másodfokon a generális zsinathoz lehetett fordulni.¹⁵⁷ A partialis zsinat előtt zajló perek meglehetősen sokáig elhúzódhattak, ha valamelyik fél sorozatosan megfellebbezte az első fokon meghozott ítéletet, vagy ha a tényállás szempontjából fontos bizonyítékot nyújtott be a per későbbi szakaszában, akkor a processzus évekig is eltarthatott. Az 1634. évi generális zsinat ezért felszólította a partialis zsinatokat, hogy ha valamelyik fél nem jelenik meg az eljáró fórum előtt, ne siessenek kimondani a határozatot, ugyanakkor törekedjenek a folyamatban lévő ügyek minél korábbi lezárására. A főrendű nemesek a házassági kötelék felbontása iránti kérelmeit közvetlenül a generális zsinathoz nyújthatták be, első fokon ez járt el ügyeikben.¹⁵⁸

Az első fokon eljáró partialis zsinatok hatáskörét 1696. július 1-én a Nagyenyeden tartott generális zsinat úgy korlátozta, hogy azt követően az egyházmegyei szinten csak a

151 POKOLY (1894) i.m. 26. o.

152 SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999. 13–40. o.; SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai “ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Budapest, Osiris–Országos Széchényi Könyvtár, 2001. 28–56. o.

153 TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862. 26–28. o. Német nyelven is megjelent: *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen*. 36–71. o.

154 Lásd bővebben: TEUTSCH i.m.; POKOLY (1894) i.m. 26–27. o., 102–104. o.

155 PL. A városiak idegenekkel kötött házassága tilos. Lásd még: KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae Municipaliūm*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885. 545., 581. 519., 591., 559. o.

156 POKOLY (1894) i.m. 106–109. o.

157 SIPOS (2012) i.m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

158 KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

nyilvánvaló paráznság esetében bonthatták fel a házasságot „(azaz ha szemmel látott vagy maga nyelve vallása nem léssen) [...] decernáltatott.” Erre a katolikus egyház támadásai miatt volt szükség, mivel több esetben is elfordult, hogy egy házassági ügyben két különböző egyházmegyei fórumon ellenkező döntést hoztak.¹⁵⁹ Ezt követően a parciális zsinat az ügy vizsgálatát követően tovább küldte a generális részére. Előfordult, hogy a generális visszaadta az ügyet az első fokra, és így a házasság felbontásának kimondása évekig is elhúzódhatott. Ilyen volt például a rákosdi Budi Bálint Számfilla nevű felesége ellen folytatott pere, amely négy évig, 1714 őszétől 1718 októberéig tartott.¹⁶⁰ A partialis zsinatok ellenállása miatt 1716-ban, 1728-ban és 1729-ben a generális zsinatnak a korábbi szabályt meg kellett erősítenie.¹⁶¹ Az 1730-as évektől kezdve az állami adminisztráció is tovább szűkítette a parciális zsinat hatáskörét.¹⁶²

Külön kérdést jelentett a főurak válópere, amelyet a generális zsinat intézett. A Főkonzisztórium 1729-ben a kérést úgy látta megoldhatónak, hogy a kivizsgálás és elválasztás jogát a maga hatáskörébe utalta.¹⁶³ A zsinat az ajánlást a kánonokra hivatkozva visszautasította.¹⁶⁴

Kivételt jelentettek a székely gyülekezetek és egyházmegyék, amelyek esetében az ország többi részéről eltérően a házasságokról szóló ítéleteket a Háromszéki Kommunitás mondta ki, amelynek döntése ellen fellebbezni ugyancsak a generális zsinatnál lehetett.¹⁶⁵ Bizonyos mértékben az esperesek évenkénti egyházlátogatásai, a vizitációk is házassági fórumként működtek a házastársak apróbb egyenetlenségeit illetően. Ha reális esély volt az ilyen ügyekben a kibékülésre, akkor azokat „eligazították”, a súlyosabb eseteket pedig a parciális zsinat elé utalták.¹⁶⁶

A házassági és általában egyházi törvénykezés díjai, a fejedelmi tábla, a törvényszékek és káptalani kiadványok mintájára, határozott összegben voltak a generális zsinat által megállapítva és minden egyházmegyében kötelező volt.

Az első ismert perköltségi szabályzat a 17. század közepéről származó *Observationes consistorii ecclesiastici* volt, összesen 26 címen rögzített eljárási díjakat, amelyeket a bíróságnak, illetve egyes tagjainak kellett megfizetni. A díjak egy része tisztán az

159 KOLUMBÁN (2002) i.m. 121. o.

160 BUZOGÁNY-ŐSZ i.m. 9. o.

161 SIPOS (2012) i.m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) 120. o.

162 SIPOS (2012) i.m. 128. o.

163 A Konzisztórium kialakulásáról: SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000. 111 o.

164 KOLUMBÁN (2002) i.m. 120. o.

165 KOLUMBÁN (2002) i.m. 121. o.

166 SIPOS (2012) i.m. 128. o.

esperesnek, másik része a jegyzőnek járt. Az esperes általában a per kezdeti cselekvényeiből (például a pecsétváltás), a jegyző pedig az írásbeli munkákért kapott díjat. A perbeli cselekvényekkel, valamint az ítélettel összefüggő díjak az esperes, assessorok, és a jegyző között oszlottak meg. A 16. század végén és a 17. század elején, mikor még a nyilvánvaló házasságtörés esetében a partialis zsinat ítélete nem volt fellebbezhető, a divortiumért az alszéken fizetett díj egyharmada a püspököt illette. Idővel a díjak emelkedtek, például a 17. század derekán a seniornak pecsét váltásért két dénár járt, a 18. század elején ez már tizennégy dénár lett. A perbeli cselekményekért járó díjszabás számos helyen hasonlóságot mutat az *Approbata Constitutiones* IV. részének végén látható táblázattal.¹⁶⁷

Az 1634. évi rendelkezések szerint a társadalmi rang is szerepet játszott a díjak megszabásában, a nemeseknek 24 forintot, a nem nemesek 12 forintot kellett megfizetniük.¹⁶⁸ Az 1749-es vécsi zsinat határozata szerint a nemesek 24 forintot, az egyházi nemesek, lófők és polgárok 12 forintot, a jobbágyok 3-6 forintot fizettek perköltségként.¹⁶⁹

Mind a fellebbezés, mind pedig az ítélet megváltoztatása esetén változtak a díjak is, ennél fogva pedig az egyházmegyék jövedelme – főleg a senioré – a püspökével szemben csökkent. Emiatt az egyházmegyék határozottan küzdöttek a hivatalból való fellebbezés ellen, az 1676. évi gyulafehérvári zsinat úgy határozott, hogy „a partialis deliberatumát el lehet a püspök eleiben vinni, de nem azért, hogy finalis sententiát pronuncióljon.”¹⁷⁰

A perköltséget minden esetben a felperesnek kellett megfizetnie a per felvételekor. Amennyiben a zsinat határozata kedvező volt a felperes számára, azt az alperesnek kellett megfizetnie.¹⁷¹

Az eljárás folyamán a felek jogi képviselő útján is eljárhattak, ugyanakkor az ügyvédvállás nem volt kötelező, az ügyvéd személyét illetően pedig nem volt megkötés. Gyakran előfordult, hogy az alperes vagy felperes önmaga védőjeként lépett fel. A Hunyad-Zarándi egyházmegye 1686-1718 és 1810-1815 közötti időszakból tizenkilenc hivatásos procurator neve maradt fent. Számos esetben a peres fél az egyik rokonát, jellemzően az apját vagy fivérét bízta meg képviselődével. Például 1695-ben Popa Mária apját, Popa Dániel

167 Az *Approbata Constitutio* tételesen meghatározta azokat az összegeket, amelyeket a fiscus, a káptalanok, a nemesek és az ország bírónak cselekményeiért, vagy az előttük folyó eljárás esetén kellett megfizetni. Ezek az összegek nem csak a cselekmények, hanem a pertárgy értéke szerint is változhattak. A tanúk, vagy eskütevők száma is okot adott a díjak differenciálására. A. C. 4. 20. 1.; POKOLY (1904–1905) i.m. 4. kötet, 155–156. o.

168 KOLUMBÁN (2002) i.m. 122. o.

169 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.

170 POKOLY (1904–1905) i.m. 4. kötet, 155–156. o.

171 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i.m. 14. o.

román esperest bízta meg férje, Jánosi György elleni válókeresetének beadásával. Jogi képviselőként jártak el több alkalommal a jogásznak készülő kollégiumi hallgatók is.¹⁷²

2.2. A református házassági bírászkodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között

2.2.1. A magyarországi református házassági bírászkodás kérdése

Magyarországon a felekezetek egyházi bírászkodásának jogi lehetőségét – hosszas vitát követően¹⁷³ – a vallási ügyekről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk adta vissza,¹⁷⁴ amelynek alapjait a bécsi és a linzi békét becikkelyező, a szabad vallásgyakorlást rögzítő törvények jelentették.¹⁷⁵ A törvény 11. pontja a házassági ügyeket a két evangélikus felekezet saját egyházi székeinek hatáskörébe utalta, ugyanakkor meghagyta, hogy az eljárási szabályokat megerősítés és felügyelet céljából fel kell terjeszteni a királyhoz. Amíg ez nem történt meg, addig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a világi bíróságok jogosultak voltak a protestáns házasságok ügyében eljárni, érintetlenül hagyva a királyi és a hétszemélyes táblához való fellebbezés jogát.

Sztehlo Kornél arra az álláspontra helyezkedett, miszerint az, hogy az 1790/91. évi XXVI. törvénycikkkel előidézett provizórikus állapot egészen a házasságról szóló törvény hatályba lépéséig fennmaradt Magyarországon, nem a protestáns felekezeten múlt, mivel azok már 1791 őszén – sietve – igyekeztek megalkotni a saját házassági anyagi és eljárási jogukat. Az evangélikusok Pesten, míg a református felekezet elöljárói Budán tartották meg a zsinatokat, ahol „*az egész egyházjog a házassági joggal együtt részletesen és kimerítően szabályoztatott, és az egyházi törvényszékek szervezete, valamint a törvénykezési eljárás is megállapított.*”¹⁷⁶

A reformátusok által megalkotott kánonok IV. fejezete (11–14. kánon) rögzítette a házassági törvényszékekre vonatkozó rendelkezéseket. Ehelyütt a terjedelmi korlátok miatt

¹⁷² A Hunyad-Zarándi egyházmegye előtt folyó perekben összesen hat joghallgató azonosítható be. BUZOGÁNY-ŐSZ i.m. 9. o.

¹⁷³ A törvénycikkek születéséről bővebben: MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907. 221–296. o.; IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857. 20–157. o.

¹⁷⁴ 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről.

¹⁷⁵ 1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről; 1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György ural kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják. Az előzményekhez lásd: HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010. 123–140. o.

¹⁷⁶ SZTEHLO (1890) i.m. 32–33. o.

csupán a legfontosabb szervezeti szabályokat tudjuk bemutatni. A tervezet szerint minden egyházkerületben egy házassági törvényszék jött volna létre, ahonnan fellebbezni az illetékes egyházkerület konzisztóriumához lehetett volna. A házassági törvényszékek a tiszántúli egyházkerületben Debrecenben, a tiszáninneniben Miskolcon, a dunáninneniben Kecskeméten, a dunántúliban pedig Veszprémben kerültek volna felállításra. A törvényszékek egy világi elnökből, két világi és két egyházi ülnökből álltak volna, a kerületi közgyűlés által három évre választva. A kerületi közgyűlésen megyei küldöttek vettek volna részt „a két vallástételű egyénekből vallástételre való tekintet nélkül.”¹⁷⁷

A tervezet egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy a világi elem túlsúlyát kívánta megvalósítani az egyházszervezetben, az ekörül kialakult heves viták miatt azonban az uralkodó nem hagyta jóvá.¹⁷⁸ Emiatt a protestánsok házassági pereikben továbbra is a világi bíróságok jártak el, a „korábbi évek gyakorlata” pedig II. József 1786. március 3-án kiadott Házassági rendelete¹⁷⁹ alkalmazását jelentette. Az a változás azonban, hogy a – az Ehepatent rendelkezése értelmében – protestáns köteléki perekben a katolikus szentszékek helyett a világi bíróságok jártak el, jobb helyzetet teremtett a protestánsok számára, azonban a joghoz jutásnak ez a rendszere aligha segítette elő a kívánt vallási egyenjogúságot.¹⁸⁰

A reformkor országgyűlésein az önálló házassági bíróságok felállításának kérdése hátrébb szorult, a figyelem középpontjába a vegyesházasságok kerültek. A vegyesházasságoknak felbontással kapcsolatos szabályozása az 1868-as törvényekig¹⁸¹ nem mozdult el a vallásegyenlőség irányába, azokban továbbra is a katolikus szentszékek jártak el.

1827-ben, a XXX. törvénycikk értelmében egy bizottság alakult azzal a céllal, hogy – miután meghallgatta a papság, illetve a felekezetek egyházkerületeit –, alkosson egy törvénytervezetet a görög nem egyesült és a helvét és ágostai hitvallású reformátusok között

177 Zs. Y.: *1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok*. Sárospataki Füzetek, 1860. 4. sz. 53–97. o. A kánonok eredeti szövegét Kuzmány Károly adta közre: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791*. In: *Urkundenbuch zum österreichisch – evangelischen Kirchenrecht*. Wien, Wilhelm Braumüller, 1855. 316–350. o.; RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója*. Protestáns Szemle, 1896. 8. sz. 473–483.; 9. sz. 562–576. o.; 10. sz. 625–683. o.

178 BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan. I. Történeti rész*. Budapest, 1989, 92. o.; SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978, 30–31. o.

179 Lásd: HERGER (2006) i.m. 146. o.

180 DEGRÉ (1983) i.m. 37–38. o.; POKOLY (1904–1905) i.m. 3. kötet, 145. o.

181 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. Értékelésükhöz : HERGER (2010) i.m. 230–255. o.

kötött vegyes házasságokból eredő válóperek fölötti törvénykezésről, és terjessze a következő országgyűlés elé.¹⁸² Ez a jogalkotási kísérlet is eredmény nélkül maradt.

1844-ben törvénybe iktatták, hogy – a bécsi és linzi békékre visszautalva – a vegyes házasságokat protestáns lelkipásztor előtt is meg lehet kötni érvényesen, az elválás kérdésében azonban nem hozott újat a szabályozás.¹⁸³ Fontos azonban megjegyezni, hogy a tervezet 14. § úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokból származó házassági perek esetén az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk 16. §-a által rögzített katolikus szentszékek hatásköre nem terjed ki olyan esetekre, amikor a házasságkötés idején protestáns vallású felek egyike a váló per ideje alatt, vagy az elváltatást kimondó jogerős ítélet után katolikus vallásra tér át. Az áttérés sem a már meghozott ítéletre, sem a per folyamatára nincs hatással, ugyanakkor a lezajlott per katolikus szentszék előtti újratárgyalása sem követelhető.¹⁸⁴ Ez a szakasz a törvénycikk végső, szentesített változatába nem került be.

Az 1848-as törvények közül a XX. számon becikkelyezett norma foglalkozott a vallás kérdésével, azonban a törvényes bevett vallások közötti egyenlőség elvi szintű rögzítésén túl ezúttal sem született e tárgyban előrelépés.¹⁸⁵

Ennélfogva a magyarországi házassági viszonyok esetében a II. József által kiadott házassági pátens egészen 1853. május 1-ig, az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatálybaléptetéséig irányadó maradt, azonban továbbra is csak a protestáns házasságok esetében.

Az Osztrák Polgári Törvénykönyvet életbeléptető 1852. évi november 29-én kelt nyílt parancs harmadik cikke úgy rendelkezett, hogy a római katolikusokra, illetve az egyesült görög és nem-egyesült görög szertartású személyekre nem kellett alkalmazni a törvény házasságról szóló második fejezetét, tehát az csak a protestáns házaspárok esetén volt irányadó.¹⁸⁶

182 1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságból eredő válóperek bírósága tárgyában.

183 1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában.

184 GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára*. Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841. 76. o.

185 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

186 *1852-diki november 29-kén kelt császári nyiltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótországra, a Szerbvajdaság és temesi bánságra, melly által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik*. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz. 211. o. HOMOKI-NAGY, Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegészés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 16–24. o. HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neoabszolútizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsanett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. 433–443. o.; BALOGH Judit: *A magánjog*

A protestáns házassági jog 1868. évet megelőző történetét tárgyalva nem kerülhetjük meg az 1859. szeptember 1-én kelt nyíltparancsot, a Protestáns pátent (Protestantenpatent) sem. A jelentős felháborodást és ellenállást kiváltó jogszabályt Ferenc József 1860. május 15-én kelt „legfelsőbb kéziratában” visszavonta,¹⁸⁷ és újra az 1848 előtti állapotot állította helyre.¹⁸⁸ A pátens a magyarországi házassági bírászkodás szervezeti kereteit teljesen új formában, egyházi bíróságoknak alárendelve kívánta újrászervezni.¹⁸⁹

A nyílt parancs szerint első fokon az „esperességi consistorium,” másodfokon a superintendentialis consistorium, harmadik fokon pedig az evangélikus egyházi legfőbb törvényszék járt volna el. Addig, amíg a két református felekezet meg nem alkotja a saját házassági törvényeit, a fent említett szervezetben, az 1852. november 29-én kelt nyíltparancs által meghatározott anyagi jog vonatkozó része és a világi bíróságok eljárásrendje lett volna irányadó.¹⁹⁰ A speciális szabályokat a Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-án kelt rendelete fejtette ki.¹⁹¹

Az 1861-ben az országbírói értekezlet által megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok úgy rendelkezett, hogy a „*magyar polgári anyagi magán-törvények visszaállítatnak*”,¹⁹² az átmeneti normagyűjtemény azonban a házassági joggal nem foglalkozott. A gyakorlat értelmezése szerint ez az jelentette, hogy a házassági jogban a protestánsokra nézve ismét a II. József által kiadott házassági nyíltparancsot alkalmazták.¹⁹³

2.2.2. Az erdélyi házassági bírászkodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig

2.2.2.1 Az erdélyi házassági bírászkodás közjogi keretei 1791-től 1868-ig

átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma. In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténetészek 1848-ról.* Budapest, Logod Bt., 2001. 184–192. o.
187 Ferenc József kézírata magyar nyelven, egész terjedelemben megjelent: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1860. 20. sz. 617–620. o.; SZATHMÁRY (2004) i.m. 98. o.

188 A Protestáns pátenshez kapcsolódó bécsi folyamatokhoz lásd: Herger (2010) i.m. 161–184. o.

189 SZTEHLO (1890) i.m. 34. o.; ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban.* 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894. 217. o.

190 Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1859/38. 986-987. VI–VIII. §.

191 A rendelet szövege: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1859. 39. sz. 1009–1020. o.; 40. sz. 1041–1048. o.; 41. sz. 1069–1080. o. Ennek történetéhez lásd még: Ballagi Géza: *A protestáns pátens és a sajtó.* Budapest, Hornyánszky Ny., 1892, 3–4. o.; HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht.* In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X.* Pécs, Publikon Kiadó, 2010. 55–66. o.; HERGER (2010) i.m. 161–184. o.

192 *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok,* 1. §. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin-társulat, 1896. 286. o.

193 SZTEHLO (1890) i.m. 34. o.

Erdélyben, az anyaországi folyamatokkal párhuzamosan, az országgyűlés¹⁹⁴ 1791. évi törvénycikke az Approbata Contitutioban is rögzített rend visszaállításáról rendelkezett.¹⁹⁵ Minden erdélyi polgári és egyházi felsőbb és alsóbb ítélkező fórumot régi szerkezetében és hatáskörében kellett visszaállítani.¹⁹⁶ A házassági pereket illetően a II. József előtti rend visszaállítása az egyházi ítélkezés restituálását jelentette. A XXXIV. törvénycikk értelmében a korábban a polgári törvényszékek által meghozott ítéletek érvénye nem szenvedhetett csorbát, a válást kimondó ítéleteket követő újbóli házasságot ezáltal érvényesnek, és az azokban született gyermekeket pedig törvényesnek kellett elfogadni.¹⁹⁷ Az LIII. törvénycikk pedig rögzítette a négy bevett vallás „jogaik és szabadságaik, valamint szabad gyakorlásuk” egyenlőségét.¹⁹⁸ Az LVII. törvénycikk ugyanakkor kimondta, hogy a vegyes házasságból született gyermekek szülei vallását nemük szerint kövessék, a reverzálisok bevezetésének kérdését pedig úgy oldotta meg a jogszabály, hogy rögzítette az ezzel ellenkező szerződések érvénytelenségét.¹⁹⁹

A felekezeti házassági bíráskodás rendszere Erdélyben tehát helyre állt, azonban a nagy számú vegyes házasság kérdése jelentős ütközőponttá vált, ugyanis a fenti törvénycikkek nem tettek említést Mária Terézia 1751. augusztus 19-én kelt azon rendelkezéséről, miszerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötni és szükség esetén felbontani.²⁰⁰ A katolikus rendek nyomására a trónt éppen elfoglaló I. Ferenc 1792. április 7-én kelt rescriptumával úgy határozott, hogy amíg e tárgyban törvényt nem hoznak, a meglévő törvények parancsa szerint kell eljárni,²⁰¹ alkalmazandónak ismerte el ezzel a Mária Terézia-féle rendelkezéseket. Ezt követően ugyanezen év augusztus 29-én pedig – a Főkezes Tanács azon észrevételére reagálva, miszerint a tárgyra vonatkozó törvények és rendeletek nem egyeznek – úgy rendelkezett, hogy matrimonium mixtum

194 A Systematica Deputatio in Ecclesiasticis munkájáról: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*. Budapest, ELTE Bölcsészstudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978. 6–46. o.

195 A. C. 1. 1. 3.

196 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában.

197 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalta házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról.

198 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről.

199 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

200 H. t. r. 139. §.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 2011/3. 26. o.; LUKÁCS (2007) i.m. 53. o.;

201 2797. guberniális szám alatt. *Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve*. Kolosváronn, Nyomtatott a Réformátus Kollégium Betüivel Török István által, 1811, (a továbbiakban: *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811.) 780. o.

esetén az esketést katolikus papnak kell elvégeznie, az elvásztást pedig a katolikus ítélkezőforumok elé kell vinni.²⁰² Pokoly József szerint az uralkodó 1802-ben, 1803-ban és 1805-ben is olyan rendeleteket adott ki, amelyek az áttéréseket és a vegyes házasságokat érintették és kivétel nélkül a katolikus álláspontot tükrözték.²⁰³

Az erdélyi protestáns és unitárius házassági bíráskodás ebben az időszakban zavartalanul folyhatott, Királyföldön azonban 1798-ban eltörölték az egyházi bíráskodást, és az ágostai hitvallású rendekre ruházták, 1804-ben azonban az egyházi hatóságok visszakapták a törvénykezési jogukat.²⁰⁴

1815-től kezdve a kormány határozottabban lépett fel a reformátusok ellen. Ugyanebben az évben az uralkodó egy rendeletben a házasságra lépők koráról, egy másikban a liturgiára nézve tett intézkedéseket, megsértve ezzel az erdélyi református felekezet autonómiáját. Ezt követően a házassági perekre nézve adott ki rendeletet. Pokoly József véleménye szerint az uralkodó az erdélyi protestánsok házassági bíráskodását „*úgy meg akarná szorítani, hogy csupán az ítélkezésben egyházi személyeknek részvétele mutassa, hogy itt egyházi bíróság működik. A ref. házassági jog, a kánonok és a Bod P.-féle Jus connubiale egyes szakaszai felől gyakran kért a gubernium felvilágosítást és a felség is adott ki utasításokat ezekre nézve.*” A házassági perek felterjesztésére 1813-tól többször felhívta az egyházat, a sürgetés mértéke 1818-ban és 1819-ben pedig tovább növekedett.²⁰⁵

A vegyes házasságok megoldatlan problémája az 1811-ben üléselő országgyűlésen ismét felvetődött.²⁰⁶ Az itt bemutatott törvénytervezetek egyike – az Erdélyben kimondott teljes vallási egyenlőségre hivatkozva – kísérelte meg orvosolni a protestáns felekezetek sérelmeit. A tervezet megoldásként azt ajánlotta, hogy a vegyes házasságokat a házasulandó személy saját vallása szerinti pap által, és mindenkinek a saját vallása szerint kössék meg. Az udvar azonban visszautasította a tervezetet, a házassági bíráskodás pedig a korábban megszabott rend szerint zajlott továbbra is. Az 1811 és 1834 között eltelt újabb rendeleti kormányzási időszak és az említett jogszabály szentesítésének 1837. évi visszautasítása még erőteljesebb tiltakozást váltott ki Erdélyben.

A 19. század közepén Poroszországban kirobbant reverzális vita hamar elterjedt Közép-Európa más országaiban is. A vegyesházasságok problémájára Mária Terézia kora óta folyamatosan megoldandó kérdést jelentett az erdélyi rendek körében. 1842-ben az

202 1811. 7504. guberniális szám alatt. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811. 780. o.

203 1832, 1833, 1834 s 1836-ban az uralkodó megerősítette. POKOLY (1904) i.m. 159. o., 182. o.

204 SZTEHLO (1890) i.m. 39. o.

205 POKOLY (1904–1905) i.m. 170. o.

206 201. ülés, 1811. szeptember 2. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811. 778–785. o.

országgyűlésen a rendek követelték, hogy a király orvosolja sérelmüket, az uralkodó és a rendek között azonban nem született egyezés.²⁰⁷

A házassági bíráskodás felekezeti rendszerét Erdélyben az Osztrák Polgári Törvénykönyv bevezetése sem érintette. A kódexet hatályba léptető császári nyílt parancs III. cikke úgy fogalmazott, hogy „*A törvénykönyv második fejezetében a házassági jog iránt foglalt szabályok, a mennyiben azok a házasság érvényes megkötését s a házasság érvénytelensége iránti tárgyalást, az ágytól s asztaltóli elválást, s a házasság végelválasztását illetik, keresztény vallású, polgári rendű (X. cikk) alattvalóinkra, a hitvallások különbsége nélkül ezen koronaországban nem alkalmazandók.*” Fontos azonban, hogy az egyházi ítélkező fórumok hatáskörébe csupán a házassági kötelékek maradtak, a házassági vagyoni jog, illetve a gyermekek elhelyezése és tartása körüli kérdésekben továbbra is a világi bíróságok döntöttek, a jogszabályi kereteit pedig az Osztrák Polgári Törvénykönyv jelentette. „*A mennyiben azonban nem a házasság érvényes megkötése s a házasság érvénytelensége, az ágy- és asztaltóli elválás és a házasság végelválasztása jön kérdésbe, tehát tisztán polgári, habár a házasságból származó, de a házassági köteléket magát nem érintő jogügyek merülnek fel, ezekre az általános polgári törvénykönyv szabályai, valláskülönbség nélkül alkalmazandók.*”²⁰⁸

2.2.2.2. Az erdélyi református házassági bíráskodás szervezeti keretei

²⁰⁷ NEMES István: *Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz. 24–26. o. Nemes István a vonatkozó vitát több tanulmányban dolgozta fel: NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz. 239–260. o.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz. 22–34. o.; NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz. 3–10. o.; NEMES István: *A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz. 39–70. o.; NEMES István: *Documents of the 1841 Inter-marriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz. 156–157. o. A magyarországi helyzet rövid összefoglalását adja: KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról.* Protestáns Szemle, 1935. 272. o.

²⁰⁸ „E szerint tehát feltétlenül érvényesek, a 89–92, 102 és 117. §. s itt azok jegyzeteire utalunk. Polgári rendhez minden honpolgár, a katonai hatóság alá tartozó személyeken kívül (X. cikk) tartozik.” HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva.* Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865, 6–7. o. Lásd még: HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog.* In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete.* Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.; VERESS Emőd: *Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben.* In: *Ad salutem civium inventas esse leges.* Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára, Budapest, 2019. 157–171. o.

Az 1791-től újra házassági bíraskodási ügyekben is ítélező erdélyi református egyházban – a régi rendnek megfelelően – a házasság felbontásának elsőfokú fóruma az egyházmegyei vagy parciális (Dósánál kerületi) zsinat volt, amelynek a házasság megsemmisítését vagy felbontását kimondó ítéletével szemben a perben álló felek rangjára való tekintet nélkül, a közzsínathoz (generalis synodus) lehetett fellebbezni. A közzsínat döntése végleges és jogerős volt a XCIII. kánon alapján.²⁰⁹

A parciális zsinat elnöke az egyházmegye esperese volt, bírái pedig a világi fő- és algonokok, a parciális zsinat által választott „székező” bírák (assessorek), és az egyházmegye papjai. Dósa egyházi jogi összefoglaló munkájában hozzá teszi, hogy a szokásjog értelmében törvénykezési ügyekben „döntő szózáttal csupán a székező bírák lévén felruházva.” Előadó az egyházkerületi jegyző (tractualis notarius) volt, aki a szokásjog szerint az elnökhelyettesi tisztséget is betöltötte.²¹⁰ Mindez azt jelenti, hogy a házassági bíraskodás nem rendelkezett külön szervezetrendszerrel, ezt az ítélező feladatot a parciális zsinat üléseinek keretei között végezték, a különbséget pedig az jelentette, hogy az ezen ügycsoportba tartozó napirendek tárgyalása során meghatározott, szűkebb személyi kör vehetett részt a határozat megalkotásában. Jellemzően 8–10 székezőbírárt választottak. Az egyház közügyeivel kapcsolatos tanácskozásokon minden lelkész érvényesen szavazhatott.²¹¹

Az udvarhelyi református egyházmegyében a 19. század első felében évente 3-6 alkalommal ültek össze a zsinat tagjai, a gyűléseket különböző településeken tartották, a juratus assessort pedig három évre választották meg.²¹² A Hunyad-zarándi egyházmegyében (1810–1815)²¹³ a zsinatokat 2-5 alkalommal hívták össze. Mind az udvarhelyi, mind a

²⁰⁹ „[...] minden közre hozott tárgyat, mely azon ítélőszék elé tartozik, hűségesen s lelkiismerete sugallata szerint, az egész konzisztóriummal véglegesen döntsön el (mert már innen felsőbb hatósághoz fellebbezni nem szabad, hanem csak a nemzeti zsinathoz azon esetben, ha vallásról, vagy a közszertartásokról folyt a per) s azokat a kerületi jegyző az egyház jegyzőkönyvébe híven írja be. [...]” XCIII. kánon. *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke.* 1649. *A függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmai ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese,* Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875. 61. o. (a továbbiakban: *Geleji Kánonok*); DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-refomátusok egyházi jogtana,* Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

²¹⁰ DÓSA i.m. (1861) 3. kötet. 59–60. o.

²¹¹ KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre.* In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V.* Hargita, Csíkszerda, 2006. 131. o.

²¹² KOLUMBÁN (2009) i.m. 448. o.

²¹³ BUZOGÁNY-ŐSZ i.m. 175–236. o.

hunrad-zarándi, vagy a dési²¹⁴ egyházmegyéknél megállapítható, hogy az ügyek legnagyobb részét a házassági perek és az ehhez kapcsolódó kérdések tették ki.

Az egyházmegye és ennél fogva minden egyházközség felügyelete az esperest illette, akit a különböző problémák megoldásában a lelkészek által alkotott parciális zsinat segített.²¹⁵

A felsőbb törvényszék a generális vagy közönséges zsinat volt, amely általában évente egy alkalommal ült össze. Elnöke a püspök volt, bírái az esperesek, egyházkerületi jegyzők, a székező bírák és az egyházi főtanács 12 biztosa. Előadók az egyházmegyei jegyzők voltak, a jegyzőkönyvet pedig az egyházi főjegyző (notarius generalis) vezette. Ennek a testületnek a hatáskörébe tartoztak az alsóbb székektől fellebbezett házassági perek is.²¹⁶

Benkő László rögzítette, hogy 1814-ben és 1818-ban az udvar olyan rendeleteket adott ki, amelyek kötelezővé tették, hogy a házassági ügyeket – a régi kánonok utasításával szemben – az udvar részére fel kell küldeni.²¹⁷ Juhász István megfogalmazása szerint az állam a régi helyzet restaurálásával, újból állami törvények, fejedelmi rendeletek útján igyekezett az egyházi törvényszékek által gyakorolt házassági bíraskodásban biztosítani a katolikus szentszékek befolyását. Az udvar és a katolikus egyház a református házassági bíraskodás „könnyelműségétől” tartva rendeletekkel igyekezett a református ítélkezési tevékenységet korlátozni. *„1813-ban királyi rendelet mondotta ki, hogy minden református egyházi bíróság mellett is meg kell szervezni a házasságvédő tisztelet (defensor matrimonii). 1815-ben egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy elválasztó ítéletet csak a generalis synodus mondhat ki. E rendelet végrehajtásáról szól az 1817. évi dévai zsinat határozata; ahol a felek belenyugodtak a traktuális bíróság ítéletébe, ott azt az illetékes senior csak forma szerint mutassa be a generális zsinatnak.”* Ha a felek egyike fellebbezett, akkor ki kellett adni az ügy iratait véleményezésre egy másik esperesnek, és a zsinat tárgyalást tartott az ügyben. 1816-ban kiadott rendelet szerint minden elválást kimondó ítéletet fel kellett terjeszteni felülvizsgálatra az udvarhoz. Ez a református egyház ítélkezési autonómiájának a korlátozását jelentette, de csak másfél évtizedig volt érvényben, az 1834. évi magyarigeni

²¹⁴ EREL, B7. Dési Egyházmegye Levéltára. Házassági törvényszék jegyzőkönyvei 1769–1895.

²¹⁵ KOLUMBÁN (2006) i.m. 130. o.

²¹⁶ DÓSA (1861) i.m. 59–60. o.

²¹⁷ M. E. T. 5. o.

zsinat megszüntette a defensor matrimonii tisztjét és kimondta, hogy a válópereket nem kell az uralkodó elé terjeszteni.²¹⁸

1834-es zsinat úgy határozott, hogy vegyesházassági ügyekben a pernek az alperes vallása és lakóhelye szerinti törvényszék előtt kell kezdődnie, a bírácoknak pedig mindenki felett a saját egyháza szerint kell ítélni. A gyakorlatban azonban a bevett vallások számos esetben jogsérelmet szenvedtek el, ha az egyik fél katolikus volt, mivel a szentszékek a saját eljárásrendjüknek megfelelően és anyagi joguk szerint ítélték.²¹⁹

2.2.3. A református házassági bíraskodás 1868-tól 1895-ig

2.2.3.1. A közjogi keretek változása

Az 1866 és 1868 között ülésező, az erdélyi követekkel kiegészült országgyűlésnek megoldást kellett találnia a két jogrendszer összehangolására, és ezen belül a házassági törvénykezésbeli különbségek feloldására. Ehelyütt az országgyűlés vitáit nem tudjuk részletesen elemezni,²²⁰ csupán az annak eredményeként született vonatkozó törvénycikkeket és az erdélyi református egyház által megfogalmazott, és a minisztériumnak eljuttatott kívánalmakat tekintjük át.²²¹

Az erdélyi református egyház 1868 június 21. és július 2. között Szilágysomlyón összeülő közzsínata a vallási dolgokról szóló 1848. évi XX. törvénycikk részletszabályainak megalkotásához saját állásfoglalást fogalmazott meg azzal a céllal, hogy az elkészült dokumentumot a minisztérium részére eljuttassa.²²² 1868. június 22-én egy bizottságot neveztek ki, amelynek feladata volt, hogy a már korábban, 1867-ben a vallási és iskolaügyi munkára kiküldött grémium véleményét keresse meg és adja elő.²²³ A bizottság tagja volt Szikszai Lajos, Péterfi József, Benkő János és Karácson Mózes.²²⁴ Öt nappal később, június 27-én a korábban elkészített összegzést – részletesen kifejtett észrevételeikkel együtt –

²¹⁸ JUHÁSZ István: *Székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947. 119. o.

²¹⁹ LUKÁCS i.m. (2007) 57. o.; DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

²²⁰ A kérdést magyarországi szemszögből elemezte: Herger (2006) i.m. 83–85. o.; Nagy (2018a), 118. o. A témában számos forrást jelentetett meg: Zeller i.m. 219–477. o.; Beöthy (1876) i.m. 155. o.

²²¹ NAGY Péter: *A házassági bíraskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. Glossa Iuridica, 2019. 6. évf. 1–2. sz. 85–106. o.

²²² EREL, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: A3.), 1868/69. „Az erdélyi. ev. ref. anyaszentegyház kívánalmai az 1848dik évi vallás és iskolaügyi XXdik t. cikk részletezése tárgyában.”

²²³ EREL, A3. 1868/13., 69.

²²⁴ EREL, A3. 1868/13.

előadták. Az egyházmegyék és a bizottság véleményeinek és javaslatainak meghallgatását követően a közzsinat azzal bízta meg a jegyzőt, hogy az egyházmegyék szervezetére vonatkozó tervezettel együtt terjessze fel a zsinati véleményt az egyházfőtanácsnak, azzal a felszólítással, hogy a következő rendes ülésen tárgyalják meg, ezt követően pedig az egyetemes értekezletre és az egyházfőtanács által kinevezett bizottság tagjainak küldjék meg.²²⁵

A vélemény első része foglalkozott a vallásüggyel.²²⁶ Rögzítette a törvényes vallások közti egyenlőséget, számos elv között kijelentette, hogy a vegyes házasságokat nem szabad meggátolni. Részletesen tárgyalta a vegyes házasságok megkötésére vonatkozó nézeteit. A dokumentum leszögezi, hogy a házassági ügyek feletti ítélkezés kérdéséről már a 18. század második felétől kezdve számos nézet alakult ki. A két leghangsúlyosabb álláspont az volt, hogy a házassági bíraskodást egyházi vagy világi bírói fórum lássa el. Ahogyan fogalmaztak, *„A protestánsok, s főleg mi erdélyi protestánsok, nem érezzük a polgári házasság szükségét, mert hitelveink szerint a házasság, bár az életben legfontosabb, a család és így a nemzet fennállására és felvirágzására a legmélyebben beható s épen azért az egyház által megszentelt, de ember és ember között szabad beleegyezéssel kötött szövetség, mely, mint minden emberi szövetség, nagyon természetesen fölbontható, mihelyt alapjaiban hibásnak, a kitűzött cél elérhetésére képtelennek bizonyult.”* A házasság fontos kelléke, hogy azt az Isten igéjének hirdetésére a gyülekezet által meghívott, az erkölcsi és vallásos élet „főbb élesztője”, a lelkész előtt kössék meg. Az erdélyi református egyház tehát a polgári házasság intézményének bevezetésével szemben foglalt állást. Kijelentették, hogy a polgári házasságnak nem látják szükségét, a vegyes házasságok esetében azonban megengedhetőnek „nyilvánítják,” felkínálva ezzel egy olyan elvi lehetőséget, hogy a vegyes felekezeti házasságok esetére külön házassági forma, a vallásilag semleges, világi házasság intézménye kerüljön kidolgozásra. A zsinat egyértelműen rögzítette levelében, hogy a házassági ítélkezés jogával élni kívánnak, mivel csak így látják biztosítva azt, hogy az továbbra is a református hitelvek szerint menjen végbe. Kijelentik, hogy a magas perköltések miatt eddig a házasság felbontása csupán a vagyonos személyek kiváltsága volt. A fő kíváncsalom tehát az volt, hogy *„a házassági perek a törvények alapján alkotott törvényszékeinken és*

²²⁵ EREL, A3. 1868/69.

²²⁶ Az I. rész, A vallásügy. 1. §. Az egyház önállósága, s e tekintetben jogköre; 2. §. Az egyház és az állam közti jogviszony; 3. §. A különböző hitfelekezetek egymáshoz jogviszonya; 4. §. A különböző hitfelekezetek jogegyenlőségéről az állambani álláspont tekintetében; 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából; 6. §. A vegyes házassági viszongás esetében illetékes bíróságról; A II. rész Az egyházak és iskolák szükségseinek közálladalmi költségekből fedezéséről.; A III. rész Az iskolaüggyről különösen.

érvényben lévő törvényeink szerint láttassanak el, és azok perfolyama legkisebbé se nehezítessék.”²²⁷

A vegyesházassági viszonyossággal kapcsolatban hivatkozási alapnak Bod Péternek a szokásjog útján érvényesülő, a házassági ítékezés alapjának számító Synopsis juris Connubialis rendelkezését tették irányadónak,²²⁸ ami szerint a felperes köteles az alperes bírósága előtt megindítani a pert, a hozandó ítélet pedig mind a két félre saját hitelvei és egyházi törvényei szerint legyen meghozva.²²⁹

Az 1868-ban megalkotott törvények számos ponton találkoztak az erdélyi református egyház által megfogalmazott kívánalmakkal. Ezzel egy időben folyt az egyházszervezet és ezen belül a házassági bíraskodás rendszerének reformja, amelyet a szervezetről szóló fejezetben bővebben is elemzek.

A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályait tárgyaló törvény az erdélyi vallási rendszert generális jelleggel a jogrendszer részeként ismerte el. Erdély és a részek minden olyan törvénye elismerésre került, amely „a bevett vallás-felekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlat s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait, s illetőleg hatáskörét biztosítják.” Ezt a görög, örménykatolikus, és a görög keleti szertartású egyházakra is kiterjesztették.²³⁰

A vegyes házassági perekről szóló törvény rendelkezései szerint a házassági köteléki perket az alperes illetékes bírósága előtt kellett megindítani. Miután a bíróság meghozta az alperesre vonatkozó ítéletét, harminc napon belül hivatalból át kellett tenni az ügyet a felperes illetékes bíróságához, amely ezt követően a felperessel kapcsolatban hozta meg ítéletét. A törvény azt is rögzítette, hogy „Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.” A második szakasz azt is rögzítette, hogy az erdélyi két evangélikus egyház híveire saját működő egyházi törvényszékei az illetékesek, a két felekezet magyarországi híveinek esetén azonban a világi törvényszékek jártak el továbbra is.

A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló törvény azt is kijelentette, hogy a vegyesházasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthetők. A nagy jelentőségű törvény feloldotta az Erdélyben régtől fogva sok visszaélés forrásául szolgáló, a protestánsok által sérelemként kezelt korábbi helyzetet.²³¹

²²⁷ 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából.

²²⁸ H. t. r. 220. §. 149–150. o.

²²⁹ 6. §. A vegyes házassági viszonzás esetében illetékes bíróságról.

²³⁰ 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról, 14. §.

²³¹ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról.

A polgári törvénykezési rendtartás a fennálló házassági törvényező fórumok hatáskörében egyedül a házassági köteléki pereket hagyta. Minden egyéb, a házassági viszonyból származó peres kérdést²³² a polgári bíróságok feladataként határozta meg. A törvény azt is rögzítette, hogy amennyiben egyházi bíróságok nem voltak, abban az esetben – továbbra is – a polgári bíróságok jártak el, ezzel érintetlenül hagyva a Királyhágón innen fennálló rendszert.²³³

A Királyhágón inneni protestánsokra vonatkozó házassági bíraskodás részleteit – számos királyi rendelet és egyéb jogforrás mellett²³⁴ – a „Táblai gyakorlat” foglalta össze. A Curia és a budapesti Ítéltábla gyakorlatát rögzítő, utóbbi családjogi tanácsa által összeállított „Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben”²³⁵ nem volt jogforrás, csupán olyan bírói absztrakt norma, amely a számos hiátus miatt bizonytalan polgári házassági bíraskodás fejlesztését szolgálta.²³⁶

Fontos megemlíteni, hogy Magyarország és Erdély közjogi egyesülését követően 1881-ben a református egyházkerületek uniójára is sor került. Problémát jelentett, és az esetleges egyházkerületek közötti feszültségeknek is melegágya volt a házassági bíraskodási rendszerek közötti eltérés. Pokoly József úgy fogalmazott, hogy „[...] a házassági bíraskodás jogának tényleges gyakorlata volt a Királyhágón inneni és túli testvérek egyházi viszonyaiban a leglényegesebb különbség.”²³⁷

Ezt a helyzetet az 1882-ben megalkotott egyházalkotmány úgy oldotta fel, hogy az „általános határozatok” című részben az egyházi törvényhozás kapcsán rögzítette, hogy az „erdélyi egyházkerületnek az AC. és CC. I. részében és az 1691. évi Leopoldinum diploma 2. 3. pontjaiban biztosított joga, és a többi százados külön állás folytán kifejtett alkotmányos szervezete, érintetlenül hagyatik és részére fõntartatik, hogy alkotmányát jövõben is a képviseleti rendszer elveivel összhangzóan tovább fejleszthesse; kötelessége lévén a teendõ módosításokat az egyetemes konventnek, illetõleg a zsinatnak bejelenteni.” Ugyanakkor le is szögezték, hogy ez az erdélyi egyházkerületnek csupán belügyeire vonatkozik, az egyház alkotmány el nem térõ részei kötelezõek, az öt egyházkerületet „egyetemes érdeklõ ügyekben” a zsinat az erdélyi egyházkerületre is kötelezõ erejû döntést hozhat.²³⁸

²³² „[...] a születés törvényességének kérdése, a perlekedõ házastársak közt a gyermekek tartása és a házassági elválásból felmerülhetõ vagyoni követelések iránti keresetek [...]” 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 22. §.

²³³ 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 36. §.

²³⁴ SZTEHLO (1890) i.m. 150–153. o.

²³⁵ SZTEHLO (1890) i.m. 280–292. o.

²³⁶ SZTEHLO (1890) i.m. 152. o.

²³⁷ POKOLY (1904) i.m. 214. o.

²³⁸ 9. §. TÓTH (1882) i.m. 3. o.

Ezt követően a konvent már 1883-ban bizottságot állított fel, hogy készítsen el egy javaslatot a magyarországi házassági bíraskodás felállításáról. A munkálatok azonban nehezen haladtak, majd megszakadtak, ugyanakkor a felekezeti házassági törvénykezés fontos cél maradt.²³⁹

1887. évi egyetemes konventen a házassági törvényszékek ügyében a konventi elnökség felhívta az evangélikus egyház egyetemes konventjét, hogy ebben az ügyben működjenek együtt. Ezt az evangélikus Egyetemes Közgyűlés 1888. októberében tárgyalta is, és egy bizottságot bocsájtott ki a testvéregyházzal való együttműködés érdekében, amelyben Beniczky Gyula elnökle mellett Zsilinszky Mihály, Győry Elek, Doleschall Sándor és Horváth Sándor voltak a tagok.²⁴⁰ 1889-ben az evangélikus egyház főfelügyelője, báró Prónay Dezső egy jelentést küldött a testvérfelekezet konventjének részére, amelyben beszámolt a felállított bizottságról. A református egyház is új bizottságot választott Beöthy Zsigmond elnök, Filó Lajos, Szilády Áron, Szilágyi Dezső és Kovács Albert személyében.²⁴¹ Az evangélikus Egyetemes Közgyűlés elnöke felhívta a bizottság elnökét, hogy vegye fel a kapcsolatot Beöthy Zsigmonddal.²⁴² A közös munkára és a tervezet elkészítésére azonban nem került sor.²⁴³ Az evangélikus bizottság passzivitásának oka valószínűleg az volt, hogy 1887-ben a vallás- és közpoktatásügyi miniszter levelet küldött a tiszai egyházkerület püspökének, amelyben beszámol arról, hogy Ferenc József az ezirányú törekvéseknek nem adott teret. A miniszter úgy határoz, hogy a házassági felmentések kiadásától, valamint a brassó megyei esperességet a házassági bíraskodástól eltiltja. Ennek oka az volt, hogy az uralkodó a királyhágón inneni protestáns felekezetek bíraskodási jogát nem ismerte el. Házassági ügyekben való bíraskodási jogát attól a tizenegy magyar ajkú egyházközségtől is elvette, amelyek az erdélyi ágostai hitvallású egyházkerületet elhagyva csatlakozott a tiszai

²³⁹ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*, Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1883. 67. o.

²⁴⁰ *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 2. p.

²⁴¹ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.

²⁴² *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p. *Az evangélikus Egyetemes Közgyűlés elnöke 1890-ben újból felhívta a bizottság elnökét az együttműködésre. A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p.

²⁴³ TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890. 17. o.

evangélikus egyházkerülethez. Az állásfoglalás igazi jelentősége abban rejlik, hogy ebben a protestáns felekezetek részére is egyértelművé tette az uralkodó az álláspontját. Ennek lényege abban rejlett, hogy a törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvény 22. §-ában, mint a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvény 2. §-ában csak a főnálló egyházi törvényszékek hatásköre és illetékességét állapították meg, valamint az 1868. évi LIV. törvény 36. §-ának a rendelkezése szerint, ha a protestánsok egyházi bíróságai nem lettek felállítva, akkor ehhez a felekezetekhez tartozó válóperek a világi bíróságok hatáskörébe tartoznak, tehát ezekre a házassági ügyekre nézve pedig az 1791. évi XXVI. törvény, valamint II. József házassági pátense az irányadó, a vonatkozó egyházi szervezet felállítására nyitvaálló időszak lezárult.

Ez alapján kijelenthető, hogy a kormányzat nem tekintette jogilag megalapozottnak a magyarországi házassági bíraskodás helyreállítását, ezért a protestáns felekezetek, különösen a református egyház ilyen irányú törekvése eleve kudarcra volt ítélve.²⁴⁴

²⁴⁴ *A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 7. p.

3. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI

3.1. Az erdélyi református házassági jog forrásai

A korabeli jogforrások rendszerének meghatározását Dósa Elek és Kolosváry Sándor munkáiban megfogalmazott vonatkozó elméletek felvázolásával kell kezdeni. Ez azért is fontos, mivel azon kívül, hogy mind a két jogtudós fontos szerepet töltött be az erdélyi református egyházban, Kolosváry Sándor egyben a kolozsvári házassági törvényszék és a főtörvényszék, valamint az igazgatótanács tagja is volt. Mindkét jogtudós munkája az egyházi törvénykezés alapműve lett, sokszor pedig még hivatkozási alapként is használták a két egyházi ítélkező fórum előtt zajlott perek dokumentumainak megfogalmazása során. Ebből arra következtethetünk, hogy Dósa és Kolosváry tudományos-rendszerező munkái közkézen forogtak és hatással voltak nemcsak korabeli vonatkozó gondolkozásra, hanem a joggyakorlatra is. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy Kolosváry az 1870-es évekbeli szervezeti reform kodifikációs munkájában és számos további elvi jelentőségű döntés meghozatalában is részt vett.²⁴⁵

Dósa Elek munkája egyedülálló abból a szempontból, hogy átfogó és részletes képet kíván adni nemcsak az egyház belső viszonyainak szabályozásáról, hanem az államhoz való kapcsolatáról is, miközben teret szentel az egyház belső és külső jogforrásainak is.

Elsőként Dósa *Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana* című munkáját tárgyalva megállapíthatjuk, hogy szerkezete az *Erdélyhoni jogtudomány* szerkezetére sokban hasonlít, sőt a két mű szoros kapcsolatban áll egymással. Az egyházjog forrásainak összegzésénél kifejezetten hivatkozik is Dósa az *Erdélyhoni jogtudományra*²⁴⁶ és a világi jogszabályok rendszerére.²⁴⁷

A jeles mű első része foglalkozik az egyházi közjogtannal (*jus publicum ecclesiasticum*), amely alatt azokat az egyházi törvényeket érti, amelyek az egyháznak, mint önálló testületnek akár személyek, más testületek vagy az állam felé való jogait és kötelességeit szabályozzák. Különlegessége a könyvnek, hogy az egyházi hatalom a hatalommegosztás szellemében kerül felosztásra. Elsőként az egyházi közakarat kinyilvánításának módjait osztja fel egyházi törvényhozó és egyházi ítélő hatalomra, ezt követően az egyházi közakarat teljesítésének (a végrehajtó hatalomnak) háromféle módját határozza meg. A második rész az egyházi magánjogtant (*jus ecclesiasticum privatum*)

²⁴⁵ Magyar Tudományos Akadémia Régi Akadémiai Levéltár K 1231: 71. 13. o.

²⁴⁶ DÓSA (1861) i.m. 4–40. o.

²⁴⁷ DÓSA (1863) i.m. 5. o.

foglalja magában, az egyházi törvényeknek azon csoportját, melyek az egyház tagjainak jogait és kötelességeit, az egyházi vagyonyjogot és perjogot tárgyalja. Jelen munka keretében az opus első, a jogforrástant rendszerező felével foglalkozom.

Dósa egyházi jogforrástana szerint a hitcikkek (*articuli fidei*, *dogmata seu praecepta religionis*), azok az alapigazságok, amelyek az egyház tagjainak Istenről alkotott képe, és tiszteletének módja nyugszik. A hitcikkektől megkülönbözteti azokat a szabályokat, amelyek az egyházra, mint „külvilági társulatra” vonatkoznak. Ezeket a szabályokat egyházi törvényeknek nevezi (*canones, seu leges ecclesiasticae*), amelyek egyben az egyházi jogtudomány (*jus canonicum seu ecclesiasticum*) tárgyát képezik.

Az egyház belső jellemét a hitcikkek fejezik ki, az egyházi törvények feladata pedig a hitcikkek érvényre juttatása az adott társadalomban, az adott jogrendszerhez illeszkedő módon. Dósa azonban magukat az egyházi kútfők rendszerezését nem végezte el, csupán kilenc pontba összefoglalta azokat.

Első helyre sorolta a Szentírást, különös tekintettel az Újszövetségre. Második pontba sorolta a Diploma Leopoldinumot és a vallásokról szóló 1693-ban kiadott pótdiplomát. Ezeket követték a törvénygyűjtemények, első helyen „a régi királyok dekrétumai,” majd Werböczy István Tripartituma, az *Approbata Constitutio*, a *Compilata Constitutio* és az *Articuli Novellares*. Ezt követően rögzíti Dósa a helvét vallástételeket.

Az ötödik és hatodik pontban vette górcső alá Dósa a Geleji Katoni István által összegyűjtött kánonokat és az azt kiegészítő 1646-ban Szatmárnémetibe összehívott zsinat által megalkotott végzéseket.²⁴⁸ Ezt követő helyre sorolta a nemzeti zsinatok (*nationalis synodus*) végzéseit, amely az egyházi főtanács és az egyházi zsinat kölcsönös megegyezése alapján adtak ki.²⁴⁹

Egyházi jogi forrásai voltak a közönséges egyházi zsinatok (*synodus provincialis seu generalis*) végzései.

Végül az egyházban régi idők óta „divatozó” gyakorlatot említi, amelyek más néven az egyházi törvény erejével bíró zsinórmértékek. Ezek közé a források közé sorolja – az erdélyi házassági jog szempontjából kiemelkedő fontosságú – Bod Péter *Synopsis juris connubialis* és *Iudiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkáit, valamint II. József császár házassági pátensét (*Ehepatent*).²⁵⁰

²⁴⁸ Lásd: Geleji Kánonok.

²⁴⁹ A. C. 1. 1. 3.

²⁵⁰ DÓSA (1863) i.m. 4–6. o.

Dósa szűkszavú forrástani elemzésével ellentétben a tanítvány, Kolosváry Sándor munkájának első 86 oldalában bőségesen tárgyalta a vonatkozó joganyagot, azoknak a kialakulására, történeti kereteire, okaira, jellegzetességeire nagy hangsúlyt fektetve. A Dósa által megkezdett munkát tovább folytatta, annak történeti kiszélesítését rögzítette is: „Egyh[ázi] jogi kútfőink felette különfélék, és különböző időkben is keletkezvén, alapos megismerésük, történelmi tanulmányok nélkül, lehetetlen volna. Éppen ezért, e munka köréhez képest, igyekezni fogunk, egyes kútfőinket legalább vázlatos történelmi megjegyzésekkel és felvilágosításokkal kísélni.”²⁵¹

A különböző természetű források katalógusszerű felsorolásán túl azok keletkezésének folyamatát és körülményeit is ismertette. A Dósára jellemző következetes jogforráshasználton túl számos hazai és külföldi, magyar és latin nyelvű egyházi, egyházjogi, történeti és jogtörténeti munkát is felhasznált.

A munka második részében az egyházkerület kormányzatát, majd az egyházi vagyont, végezetül a házassági jogot tárgyalta. Az eljárási kérdéseknek összesen két oldalt szentelt, a témában jobban elmélyedni kívánó olvasónak pedig Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományának* harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetét ajánlotta azzal a megjegyzéssel, hogy abban az „egyházi törvénykezés körüli eltérések is kellőleg feltüntetve vannak.”²⁵²

Kolosváry az egyházi jogforrásokat közönséges, azaz általános jellegű és különös törvényekre osztotta fel. A közönséges források között az első helyet a Szentírás foglalta el, ezt követték Kálvin János tanai, majd az Erdélyben 1757-ben elfogadott Confessio Helvetica és a Heidelbergi Káté.

A különös, az erdélyi református egyházra vonatkozó jogforrásokat öt nagy csoportba osztotta. Először az országos törvényeket, ezek gyűjteményeit tárgyalta, különös tekintettel a Corpus juris Hungaricire, a Tripartitumra, majd Erdély önálló törvénygyűjteményeinek történetét és jogforrási hierarchiában betöltött helyét elemezte (Approbatæ Constitutiones, Compilatæ Constitutiones, Articuli Novellares).²⁵³ Itt tárgyalta ugyanakkor azokat az országos törvényeket, amelyek Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt alkottak meg, és tárgyuk az egyház volt. A fontos források között tárgyalta a

²⁵¹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 10. o.

²⁵² KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 385. o.

²⁵³ Lásd: HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 231–232. o.

Diploma Leopoldinumot, és a vallásügyekben kiadott pótdiplomát, a Diploma suppletoriumot.²⁵⁴

Az egyházi törvények közé sorolta az egyházi kánonokat, melyek közül a Geleji-féle gyűjteményt emeli ki, amely a házassági bíraskodásra és egyházi pervezetésre vonatkozóan számos rendelkezést tartalmazott. Rögzíti a nemzeti zsinatok végzéseit, az egyházi főtanács teljes gyűlésének és a közzsinatnak végzéseit és rendeleteit, valamint az 1871-ben nagyrészt képviseleti alapon szervezett erdélyi egyházkerületi közgyűlés, mint törvényhozó hatalom által alkotott törvényeket és határozatokat.

A szokás között megkülönböztette az országos szokásokat (abban az esetben, ha azok az egyházak jogállására vonatkoztak), valamint az egyházi szokásokat. Egyházi szokásjog alapján került alkalmazásra – Dósával megegyező álláspontot tükrözve – Bod Péter korábban említett két műve.

Kolosváry külön pontban rögzítette a királyi rendeleteket, kiemelve ezek közül II. József házassági rendeletét, ugyanakkor figyelmet fordított *„a magas kormány által időnként kiadott, jelenleg fennálló felelős kormány által kiadott olyan rendeletek, amelyek sem az országos, törvényekkel sem az egyházi autonómiával nem rendelkeznek.”*²⁵⁵

3.2. A jogforrások hierarchiája az egykorú egyházi jogtudomány tükrében

Dósa a jogforrásokat illetően négy elvet fogalmazott meg.²⁵⁶ Az első elv szerint a Szentírás a polgári, az egyházi törvények, és a hitelvek felett áll. Ennek alapjául Dósa a Hármaskönyv előbeszédének 6. címének 7. §-át,²⁵⁷ a 9. címet,²⁵⁸ valamint a Második Helvét Hitvallás második fejezetét hivatkozta: *„A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbíró, csak*

²⁵⁴ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 38–49. o.

²⁵⁵ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 10–13. o.

²⁵⁶ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 7–8. o.

²⁵⁷ Hármaskönyv. Előbeszéd, 6. cím 7. § In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, Franklin-társulat, 1897. „Azért az emberi törvényeknek az isteni törvényből kell eredniök. Mert csak abban a köztársaságban van rend, a melyet isteni törvényhez alkalmazott törvényekkel kormányoznak. Az isteni törvénnyel ellenkező törvénynek tehát sem a nép megegyezéséből, sem huzamos szokásból ereje nincsen.” (a továbbiakban: H. k. Előbeszéd, 6. 7.)

²⁵⁸ H. k. Előbeszéd, 9. 2. § „Következtessük tehát, hogy a statutum és törvény vagy rendelet a természeti avagy isteni jogot a maga egészében erejétől meg nem foszthatja; mert sem a pápa, sem más valaki nem rendelhetné, azt, hogy az ó- vagy újszövetséghez ne tartsuk magunkat, vagy hogy a szülők gyermekeiket ne neveljék; de némely különös esetekben, az isteni vagy természeti jog ellenére is, a rablónak vagy éjjeli tolvajnak megölése igazságos lehet.”

magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk.”²⁵⁹

Az Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana rögzítette, hogy a világi törvények az egyházi jog felett állnak, de csak a külső cselekmények tekintetében, hitéleti kérdéseket azonban nem szabályozhatnak.²⁶⁰ A harmadik „kútfők tekintélyéről” szóló elv szerint az egyházi törvények és az egyháztanács közönséges zsinattal közösen alkotott végzései egymással szembeni elsőbbséggel nem bírtak, mivel az egyháztanács közönséges zsinattal közös végzéseit is egyházi törvényeknek kellett elismerni.²⁶¹ Ennek az oka az volt, hogy a két egyházi grémium közösen kibocsájtott jogszabálya az egyházi törvényeket megváltoztathatta. A jogszabályi összeütközések elkerülésére az erdélyi református egyházban a Hármaskönyvben is rögzített *lex posterior derogat legi priori* elvét alkalmazták.²⁶²

Fontos, elvi szinten megfogalmazott tételt jelentett, hogy az egyházban régóta alkalmazott gyakorlatnak csak a törvényt pótló erejét ismerték el, világi és egyházi törvényeket nem módosíthatta vagy ronthatta le, összeütközés esetében a törvény betűjét kellett alkalmazni.²⁶³ Kolosváry Sándor elfogadta a Dósa által rögzített elveket, az azokhoz fűzött magyarázatot azonban tartalmilag továbbfejlesztette.²⁶⁴

3.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

A következő fejezetekben az egyházjog-tudományban bevett klasszifikáció szerinti (*ius ecclesiasticum internum* és *ius ecclesiasticum externum*) felosztást alkalmazom, bővebben tárgyalva a házassági jogra vonatkozó belső egyházjogi normákat, utalva azonban azokra az

²⁵⁹ 2. fejezet, 4. pont. BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior*. BUZOGÁNY Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017. 31. o.

²⁶⁰ K. k. 2. 3. 3. „A fejedelem mindazáltal egyedül a maga akaratából és önkényesen, kiváltképen az isteni és természeti jogot sértő dolgokban és az egész magyar nemzet régi szabadságának ártalmára semmit sem rendelhet; hanem össze kell hívnia és megkérdeznie a népet; ha vajjon ennek az ilyen törvények tetszenek-e vagy sem? a kik ha igennel felelnek, azontúl az ilyen végzéseket (az isteni és természeti jog mindig épségben maradván) törvényekül tartjuk meg.”

²⁶¹ A C 1. 1. 3.

²⁶² H. k. 2. 2.

²⁶³ DÓSA (1863) i.m. 7–8. o.

²⁶⁴ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 73–78. o.

állami jogszabályokra, amelyek jelentősen hatottak a házassági bírászkodás rendjére, ezeket azonban a későbbi fejezetekben részletesen elemzem.²⁶⁵

3.3.1. Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)

A Tripartitum, az Approbatae Constitutiones, a Compilatae Constitutiones, az Articuli Novellares, illetve az 1848-ig született törvénycikkek,²⁶⁶ valamint a Diploma Leopoldinum és a vallásügyben kiadott pótdiplomája az egész erdélyi jogrendszer sarokkövei voltak, az ezeket feldolgozó tudományos értekezések pedig számos kérdésre választ adtak, noha a további kutatásoknak, így a jogtörténet tudományának is számos fehér foltot kell még felszámolnia.

A királyi, vagy császári rendeletek hosszú sora formálta azt a jogi környezetet, amely a házassági bírászkodás sajátos erdélyi rendszerét kialakította. A Habsburg uralom idejéből származó, főként azonban az 1790-ben megnyíló országgyűléstől kezdve születő tekintélyes mennyiségű rendeletek hatalmas fehér foltot képeznek a mindenkori politikai viták elvi feloldását rögzítő törvények és a valós joggyakorlat között. Ezeknek a rendeleteknek az összegyűjtése nélkül nem lehet meghatározni a házassági bírászkodás által kialakított vagy felhasznált jogintézmények történetét. Jelen szakirodalmi állapot szerint Benkő József Bod fordításaihoz fűzött jegyzetei és Pokoly József korszakos egyháztörténeti munkája, valamint az utóbbi évtizedek forrásközlései adnak információt ezekből az értékes forrásokból, és tudhatunk meg így többet a jogorvoslati rendszer 19. századi változásairól, valamint a házasságvédő szerepköréről, amely eredetével és megvalósításának módosulásaival kapcsolatban a mai napig számos tisztázatlan kérdés van.²⁶⁷

²⁶⁵ Lásd még: NAGY Péter: Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895). In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019. 227–248. o.

²⁶⁶ 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában; 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről itéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról; 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről; 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

²⁶⁷ Nagy Sándor a magyarországi viszonyokkal kapcsolatban: NAGY (2018a) i.m. 180–182. o.; Kánonjogi szempontból foglalkozott a kérdéssel: KOVÁCS Beatrix: *A kötelékvédő szerepe az egyházi házassági eljárási ügyekben*, PhD értekezés, Budapest, PPK HDI, 2013. 235. o.

Hasonlóképp jelentős hiátust képez az erdélyi perjogtörténet Habsburg uralom korszakában végbement fejlődése, amely a legelemibb szintig meghatározza az erdélyi református perjog karakterét. Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudománya*, valamint a korábbi tankönyvek és jegyzetek részletes pillanatképeket rögzítenek a jogrendszer e részéről, azonban a perrend módosulásainak végig vezetése mindmáig hiányos. Erre a kérdésre már Bónis György is felhívta a figyelmet az *Erdélyi perjogi emlékek* című forrásközlésében.²⁶⁸ Ugyanakkor Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományában* az 1777-ben Mária Terézia által kiadott erdélyi táblai utasításra²⁶⁹ történő számos hivatkozás is óvatosságra inti Bod Péter *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkáját forgató kutatót. Az erdélyi református egyházi – különösen a házassági – perek vezetésének vizsgálata tehát számos kérdést vet fel.

II. József házassági pátense rendeleti formában való hatályosulása Erdélyben rövid életű volt, de – mint a fennebbi jogforrástani elemzés is mutatja –, (noha más jogforrástani szinten) de mindkét jogtudós a 19. század második felében született munkájában rögzítette a pátent és számos helyen hivatkozta is, így a házassági jogra, és a téma szempontjából kiemelt házassági elvállásra gyakorolt hatásának vizsgálata indokolt.

Kolosváry Sándor jogforrástani fejtegetésében is rögzíti azoknak az országos törvényeknek a kategóriáját, amelyek Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt születtek, és szabályozási tárgyuk az egyház volt.²⁷⁰ Az unió megvalósulása, a törvények erdélyi hatályosulása – különös tekintettel a magánjogra – még a feldolgozatlan területek közé tartozik. A szakirodalom konszenzusra jutott azzal kapcsolatban, hogy az unió megvalósítása hosszabb átmeneti időszakot igényelt. Az unió közigazgatási megvalósítása az uniós koordinációért felelős királyi biztos tevékenységének 1872-ben részben befejezettnek tekinthető,²⁷¹ ugyanakkor a korabeli joggyakorlat eltérése számos különös

²⁶⁸ BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942. XXI. o.

²⁶⁹ *Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judicariae in generali*, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777. Magyar fordításban: *Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás, mely magyarra fordítottat Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben.* Kolo'svárt, a Királyi Lyceum betűivel, 1828.

²⁷⁰ Házassági bíráskodás szempontjából releváns: 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában; 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Lásd még: BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel.* Budapest, Tettey és társa, 1876.

²⁷¹ KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény.* In VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 283. o.; PÁL Judit: *Unió vagy „unificálatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872).* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010. 258. o.

jelenséget eredményezett, jelen dolgozat keretei között maradványként fontos megemlíteni a társadalomtörténet által „migráns válóperek” terminológiával megnevezett jelenséget.²⁷²

3.3.2. Az erdélyi református egyházi jog kútfői, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum)

A 19. századi házassági bíráskodásra vonatkozó erdélyi református egyházi jogforrásoknak két kronológiai szakasza volt, az 1860-as, illetve 1870-es évek elején végbement egyházi reform előtti, illetve után keletkező egyházi normák. A téma szempontjából legfontosabb jogalkotó szerv az első korszakban a konzisztórium, a generális synodus és a partialis synodus volt, addig a másodikban az egyházkerületi zsinat határozatai. Az egyházmegyei zsinatok házassági bíráskodásban való normaalkotó szerepe ekkora már háttérbeszorult. Amennyiben valamilyen kérdést nem rendezett az egyházkerületi zsinat, a házassági főtörvényszék gyakorlata igyekezett azt pótolni másodfokú ítéleteiben és határozataiban, legjelentősebb forrása pedig az 1882-ben kiadott utasítás volt.²⁷³ Szokásjogi úton továbbra is érvényesült II. József házassági pátense, a legfontosabb forrás azonban továbbra is Bod Péter Synopsis juris connubialis-a volt.

Ezek alapján az alábbiakban a zsinat legfontosabb házassági jogi határozatait, a szokásjogi úton érvényesülő egyházjog-tudományi munkákat, illetve a bírói normák típusait gyűjtöttem össze és elemeztem.

3.3.2.1. Az egyházkerületi zsinat határozatai

Az egyházkerületi zsinat (ekkor még közzsinat) már az 1871-es új központi szervezetet érintő reformot, és az ez alapján 1872-ben felállított házassági főtörvényszék²⁷⁴ munkájának megkezdése előtt fontos határozatot hozott, amelynek oka a felekezeti vegyes házasságok körüli feszültségek voltak.

²⁷² NAGY (2010) 165–213. o.; Lásd még: NAGY (2007) i.m. 359–428. o.

²⁷³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben (a továbbiakban: 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás).

²⁷⁴ Az erdélyi evang. reformált Egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi Augustus hó 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. és 26-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. 8., 25., 26., 38., 39., 49. p. Forrás: <http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdig/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (letöltés: 2018. 11. 2.) [a továbbiakban: Egyhkr. közgy. 1872.]

1870-ben összehívott közzsínaton²⁷⁵ Szász Gerő kolozsvári esperes javaslatot tett a vegyes házasságok ellátásában való szigorításra. Véleménye szerint az 1848-as törvények biztosították a különböző felekezetek közötti egyenjogúságot, az erdélyi reformátusoknak pedig biztosították a sértetlenségét, így visszaadták a hívek felett gyakorolható teljes bírói hatalmat. A katolikus fórumok előtt lefolyt vegyes házassági válóperekben az érvényesen létrejött házasságok esetén legfeljebb separatio-t lehetett megítélni, mivel katolikus egyház a házasságot szentségnek, és ennél fogva felbonthatatlannak tartja. Ez az elv érvényesült azoknak a tényállásoknak az esetében is, amelyek esetében a protestáns törvények divortiumot megítélését szabták meg. Ezért azt javasolta, hogy ezt követően a katolikus fórumok által kimondott separatio esetén a református félre nézve a református házassági bíróságok mondják ki a házasság felbontását, ugyanakkor tartásák fent azokat a saját eljárási szabályokat, amelyeket a saját házassági törvényeik megszabtak. Az addigi szokás szerint a református fél esetében először hat hónapra mondható ki a szétválasztás (separatio), a határozat további végrehajtása pedig az illetékességgel rendelkező „egyházmegyei közegek” voltak jogosultak. Ennek alapján a közzsínat a fennálló törvények értelmében három módozatot állapított meg vegyes házasságok esetén, amelyek kimutathatóan hivatkozási alapot képeztek a református házassági bíraskodásban egészen a felekezeti törvénykezési rendszer megszüntetéséig.²⁷⁶

Az erdélyi református egyház új szervezetében megalkotott, a házassági bíraskodással foglalkozó normái közül az egyik legfontosabb az 1875. évi 81. számú zsinati határozat volt,²⁷⁷ amely házassági elválási esetekben alkalmazott fegyelmi fogság büntetésének helyettesítéséről rendelkezett. A vallás és közoktatási miniszter, valamint az igazságügyi miniszter a Polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk a felekezeti házassági bíróságok és a világi törvényszékek hatásköri kérdéseinek rendezéséről szóló rendelkezések gyakorlati megvalósulása érdekében leiratot küldött Nagy Péter püspök részére, amelyben a korábbi külhatósági kényszerítéssel való felhagyásra hívja fel a református egyházat, ugyanakkor kéri, hogy az egyházkeretein belüli megoldásról gondoskodjanak. Az egységes jogalkalmazás érdekében Nagy Péter püspök az egyházmegyéket vezető esperesek részére két pontból álló *rendeletet* küldött ki. A közzsínat az igazgatótanács javaslatát változtatás nélkül elfogadta azt, ezzel a külhatóság általi

²⁷⁵ EREL, A/3. 1870. 13. p.

²⁷⁶ Pl.: 1870. évi közzsínat 13. pontjának A részét hivatkozva: EREL, B1. I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősítést nyert válóitéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 1–2. o., Házassági törvényszék: 5–1889. sz. határozata.

²⁷⁷ EREL, A3. 1875. 81. p.

kényszer alkalmazása véglegesen megszűnt. A határozat az eljárási jog szerves része lett, számos ítéletben és felek által benyújtott kérelemben közvetlenül hivatkozták is.²⁷⁸

A központi kormányzat és az egyház között számos vitát kiváltó kérdés volt a perköltség. Az erre vonatkozó régi perjogi szabály megváltoztatását eredményezte az 1875. évi 82. zsinati határozat.²⁷⁹ A görgényi egyházmegye közgyűlésének indítványára a régi magyar törvénykezés és perrendtartás szerint a végítélet kimondását követően utólag kellett kiszabni a válóperbeli perköltségek,²⁸⁰ ennek behajtása azonban számos esetben jelentős nehézségbe ütközött. Arra tekintettel, hogy a perköltség utólagos meghatározásával szembeni ellenvetés, miszerint a minden peres felet megillető felhívási jogtól így a perköltség megfizetésére kötelezett fél elesik, nem alaptalan, ennél fogva a görgényi egyházmegye indítványozta, hogy a perköltséget a végítéletben határozzák meg. Ez alapján a zsinat jóváhagyta, hogy az alszék „érdemeleges” ítéletébe foglalják bele a perköltséggel kapcsolatos rendelkezéseket.

3.3.2.2. Egyháztudományi munkák: Bod Péter művei

1757-ben jelent meg Bod Péter egyházi perjogot tárgyaló munkája *Judiciaria fori ecclesiastici* címen.²⁸¹ Az opus négy forráscsoportra épül. Bod az egyházi határozatok és az erdélyi világi perjog mellett jelentős mértékben használt fel külföldi és magyarországi szakirodalmat is.²⁸² Számos helyen hivatkozta Kitionich János,²⁸³ Huszti András²⁸⁴ és

²⁷⁸ Az 1875. évi zsinat 81. jegyzőkönyvi számú határozatának b pontjára hivatkozik ítéletében: I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 2–1890.

²⁷⁹ EREL, A3. 1875. 82. p.

²⁸⁰ Figyelemre méltó ellentmondás, hogy a korábban tárgyalt 17. századi gyakorlat arról tesz tanúbizonyságot, hogy a perköltséget előre kellett megfizetni. Mivel per folyamán – a korábban említett jog szerint – számos jogcímen kellett díjat fizetni, ezért valószínűleg előre csupán annak egy előre meghatározható, minden esetben felszámított részét kellett előre megtéríteni.

²⁸¹ *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod*. Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.

²⁸² BOD (1757) i.m. IX–XI. o.

²⁸³ KITIONICH János: *Directio Methodica Processvs Ivdiciarii Ivris Consuetvdinarii Incltyi Regni Hungriae*. Tyrnaviae, 1619.

²⁸⁴ HUSZTI András: *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica*. Cibinii, 1747. Huszti András személyével és munkásságával számos kutató foglalkozott, a jogtudományi munkásságával azonban leginkább Kolosváry Bálint. KOLOSVÁRY Bálint: *Husztii András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742)*. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 1912. 135–178 o. Lásd még: KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 167–187. o.

Szegedi János²⁸⁵ munkáit. A német egyházi jogtudományból – jelentős külföldi szakirodalmi jártasságának köszönhetően – Samuel Pufendorf,²⁸⁶ Johannis Brunnemanni,²⁸⁷ Anacletus Reiffenstuel²⁸⁸ és Justus Henning Böhmer munkáit használta fel.²⁸⁹

Fontos forrásokat jelentettek a zsinati jegyzőkönyvek is. Bod például a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkájába illesztette be az 1749-ben Marosvécsen ülésező zsinatnak az egyházi jogszolgáltatás költségeinek egységesítésére vonatkozó határozatát.²⁹⁰

Az erdélyi református perjogot tárgyaló munkáját ötvennégy titulusra osztotta. A házassági törvényszékek szervezeti és hatásköri kérdéseit az egyházi jogforrások alapján dolgozta fel, a peres felekre, a perindításra, a perbeszédre, a bizonyításra, az ítéletre, és a jogorvoslatra, valamint egyéb perbeli cselekményekre nézve döntő többségben az országos törvényeket használta fel. Kolosváry a táblai utasítást is a felhasznált források közé sorolta, az azonban csak 1777-ben látott napvilágot, így azt csak a Benkő-féle munka során lehetett felhasználni.²⁹¹

Bod Péter művét Benkő László benedeki református lelkész fordította le magyarra 1833-ban.²⁹² Munkája nem csupán a fordításra terjedt ki, hanem az adott részhez fűzött jegyzeteiben felvázolta a mű születése és a fordítás közötti időszak egyházi törvénykezésre vonatkozó jogszabályi változásait, jelentős források közé emelve ezáltal a munkát az eredeti opus születését követő időszakot illetően is.

A kapcsolódó szakirodalom kiemeli, hogy a kézikönyv nemcsak református egyházi bíraskodás szabályait rögzítette, hanem jelentős mértékben felölelte az erdélyi világi bírósági fórumok előtti peres eljárást is, és ennek köszönhetően – Pokoly József szerint – a téma addigi legszínvonalasabb rendszeres művét is jelentette.²⁹³ Későbbi egyháztörténeti

²⁸⁵ SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti*. Tyrnaviae Berger, 1735.

²⁸⁶ PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianae*. Bréma, 1687.

²⁸⁷ BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistiorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem auctoris et index rerum locupletissimus*. Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.

²⁸⁸ REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum*. 1746.

²⁸⁹ BÖHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans*. 1756.; *Justus Henning Böhmer: Institutiones juris canonici*. 1741.

²⁹⁰ SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. Aetas, 2015. 30. évf., 3. sz. 176–177. o.

²⁹¹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 67–68. o.

²⁹² *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán megbővíttve anyanyelven irt 's közhasznú czélból kiadott kis bacsoni Benkő László benedeki evangelico református pap, Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833.* (a továbbiakban: M. E. T.)

²⁹³ POKOLY (1894) i.m. 376. o.

munkájában Pokoly így fogalmazott: „A »Judiciaria fori ecclesiastici praxis« (Szeben 1767.) tulajdonképpen nem más, mint az erdélyi polgári perjognak az egyházi törvényszékekre való alkalmazása.»²⁹⁴

Dósa Elek álláspontja szerint az egyházi fórumok a világi perjogot használták, ennek bizonyítéka az is, hogy Bod ilyen nagymértékben támaszkodott arra. Dósa azonban egy „figyelmeztetést” is közzétett egyházi munkájában a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* illetően, amelyben óvatosságra inti az egyházi törvényeket megismerni kívánó olvasót. Kiemeli, hogy Bod munkája főként a polgári törvényszékek előtti eljárásra vonatkozó szabályokat tárgyalja, azok közül azonban számosat egyházi viszonyokra nem lehet alkalmazni, vagy pedig eltér az egyházi törvényszékek előtti eljárástól. Azt is megjegyzi, hogy a világi szabályok közül többet Erdélyben nem alkalmaztak, számos anyaországi törvénycikk pedig erdélyi törvényként került hivatkozásra. Azt is rögzítette, hogy az erdélyi perjogi szabályok közül Bod többet nem értelmezett megfelelően, több helyen pedig olyan jogszabályokat idézett, amelyeket korábban módosítottak, néhány fontos vonatkozó törvénycikk pedig kimaradt a jeles munkából.²⁹⁵

Ez az egyházi és világi perjog közötti szoros kapcsolat az oka annak is, hogy Dósa – maga is ugyanezt a módszert választva – nem dolgozta ki a református perjog szabályait, hanem azokat az *Erdélyhoni jogtudomány* című művének harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetében foglalta össze, tekintettel a házassági törvénykezési gyakorlat eltérő szabályaira.²⁹⁶ Kolosváry Sándor egyházi munkájában ugyancsak Dósának ezt a művét ajánlja, a perjogi szabályokat maga sem elemezte.

A munka utóéletéhez fontos adalék, hogy a *Forum Judiciale Praxis*-t az unitáriusok is felhasználták a házassági jogukhoz, több mint száz évig ez volt az egyik fő jogforrásuk.²⁹⁷

Bod Péter 1763-ban írt *Synopsis iuris connubialis* című munkája az erdélyi protestáns házassági jognak a legjelentősebb forrása.²⁹⁸

Az erdélyi református köteléki perekre vonatkozó szabályok rendkívül hiányosak voltak a 18. század közepéig. A magyarországi evangélikus felekezet a külföldi protestáns házasságjogi írók műveit használták fel az ítékezés során, a tiszántúli reformátusok Szilágyi Márton *Triga Divortialis* című kézikönyvét²⁹⁹ forgatták jogforrás gyanánt. A házasság

²⁹⁴ POKOLY (1904–1905) 5. kötet, 185. o.

²⁹⁵ DÓSA (1863) i.m. 208. o.

²⁹⁶ DÓSA (1863) i.m. 207. o.

²⁹⁷ POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

²⁹⁸ Bod (1763) i.m. 132 o.

²⁹⁹ *Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologicarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu*

szabályozatlansága jelentős bizonytalanságot jelentett az erdélyi reformátusok életében, ennek a hiátusnak a betöltése érdekében alkotta meg Bod Péter a *Synopsis iuris conubialist*.³⁰⁰

Az erdélyi református házassági bírászkodás ezt követő időszakában szokásjogi úton alkalmazásra került az opus, és elsődleges forrása is maradt egészen a polgári házasság bevezetéséig. Ahhoz, hogy a munka értékeléséhez és a kapcsolódó számos kérdés megválaszolásához hozzá tudjunk járulni, három aspektusát kell jelen tanulmány keretei között megvizsgálni a műnek. Egyrészt az általa felhasznált szakirodalmat, illetve egyházi határozatokat kell számba venni röviden, végül pedig a Benkő László által kiadott magyarra fordított és bővített változatot kell górcső alá venni az eredeti műhöz írt további információk szempontjából.

Már Pokoly József is úgy fogalmaz korszakos munkájában, hogy Bod munkája – számos külföldi szerző írásai mellett – főként Böhmer majdnem ezerötyszáz oldalas munkájára támaszkodik,³⁰¹ a magyar szerzők közül pedig főként Huszti jogtudományi művét³⁰² és Szilágyi már említett kézikönyvét használta fel,³⁰³ ugyanakkor Benedikt Carpozov egyházi opusa³⁰⁴ is jelentős hatást gyakorolt a szerzőre.³⁰⁵ Szakirodalmi jártasságának tanúbizonysága az is, hogy munkájának már második oldalán Hugo Grotius *De iure belli ac pacis* című művét idézi.³⁰⁶ A Radvánszky Béla által közzétett könyvjegyzék remek lehetőséget biztosít arra, hogy részletesebb elemzés alapján kerüljön bemutatásra Bod jogi témájú könyvgyűjteménye. Példának okáért leideni útja során számos németalföldi szerző köteteit beszerezte,³⁰⁷ megismerhette az *elegante Schule* (vagy *elegante Rechtswissenschaft*) eredményeit és a németalföldi protestáns egyházjogászok munkáit.

faciliori digesta. Accessit appendix De Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis. Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690. Szilágyi munkájáról: KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben.* Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

³⁰⁰ MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái.* Pest, Emich Gusztáv, 1862. 63. o.

³⁰¹ BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsius rerum argumentis illustrans.* Halae Magdeburgicae, 1756.

³⁰² HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica.* Cibinii, 1747.

³⁰³ POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

³⁰⁴ *Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens.* Lipsiae, 1665.

³⁰⁵ SZTEHLO (1890) i.m. 40. o.; Pokoly (1894) i.m. 185. o.

³⁰⁶ GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis.* Amsterdam, 1720.

³⁰⁷ Bibliográfia Bod Péterrel foglalkozó munkákról: NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.; Könyvtárának jegyzéke: RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke.* Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.

Carpzov és Böhmer protestáns jogra gyakorolt hatásával Kováts Gyula foglalkozott. Részletesen elemezte az eljegyzés intézményén keresztül a Bod Péterre, és kisebb részben Dósa Elekre gyakorolt hatásukat.³⁰⁸ Kováts szerint Carzov 17. században nagy hatást gyakorolt, ugyanakkor ő még leginkább a régi jogot őrizte.³⁰⁹ A római jogból való recepció a házasság terén a protestáns egyház követítésével a 18. században történet meg, mivel az olasz iskoláktól a 16. században átvett római jog a házassági jogot „érintetlenül hagyta.” Ezt követően jutott el Erdélybe, ahol az egyházi bíróságokon keresztül érvényesült.³¹⁰ A római jog a házassági jogot olyan mértékben befolyásolta, hogy az a joggyakorlatban is megnyilvánult. E transzferaz egyik legnagyobb hatást kiváltó szerzője Böhmer volt,³¹¹ akinek Bod Házassági törvényrajzára gyakorolt jelentős mértékű hatása egyértelmű, ugyanakkor a római jogi hatás erdélyi házassági jogra gyakorolt hatása továbbra is fehér foltot képez.

A tekintélyes mennyiségű szakirodalom mellett azonban nagy számban használta fel a zsinati és főegyháztanácsi határozatokat is. Teljes körű feldolgozásról azonban nem beszélhetünk, mert azokat Bod Péter korában csupán kivonatossan ismerték. A válóperek szabályainak összeírásában első helyen szerepeltek a zsinati jegyzőkönyvekből kimásolt 1606 és 1729 közötti határozatok. Bod egy rendkívüli válópert is közzé tett munkájában a zsinati jegyzőkönyvekből: „*in actis Synodalibus anni 1667 M. A. a marito I. R. ob nimium eoncubitum seu eoncubitus abusum, qui et adulter et desertor judicatus est, divortiata. Verba quae huc faciunt, ex sententia prolixiori, pluribusque rationibus munita tantum transcribam*”.³¹²

A *Synopsis Juris Connubialis XXI.* titulusra oszlik, amelyek az eljegyzéssel, annak kihirdetésével, esketéssel, a házassággal, a házassági akadályokkal, a házasság megszűnésével, semmisségi okaival, a válással, ennek következményeivel, az új házassággal, különböző kapcsolódó kérdésekkel, büntető határozatokkal és a házassági perekkel foglalkoztak. A mű meglehetősen kazuisztikus, ebben hasonlít Sylvanus művéhez. Új elem volt a munkában, hogy tárgyalta az ágytól és asztaltól való elválást, ami addig ritka volt a protestánsoknál. A mű jelentőségét erősíti az is, hogy megjelenése és az egyház általi alkalmazása semmisítette a katolikus rendeknek a protestáns házassági bíráskodással

³⁰⁸ KOVÁTS (1883) i.m. 228. o.

³⁰⁹ KOVÁTS (1883) i.m. 225. o.

³¹⁰ KOVÁTS (1883) i.m. 223. o.

³¹¹ KOVÁTS (1883) i.m. 225. o.

³¹² SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató.* Aetas, 2015, 30. évf., 3. sz. 176. o.

szembeni azon érvét, miszerint a protestánsoknak nincsenek a házassággal kapcsolatban tételeik, jogforrásuk.³¹³

A *Synopsis juris connubialis* 1836-ban jelent meg Benkő László fordításában, kibővítve *Házassági törvényrajz* címen.³¹⁴ Ezt követő időszakról a magyar fordítás lett a hivatkozási alap, különösen mivel a szerző több helyen az eredeti kötet óta történő változásokat is feljegyezte. Az erdélyi református egyházjoggal kapcsolatban még a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolásában számos helyen hivatkozták Bod Péter munkáját.³¹⁵ „Az erdélyi ev. reformátusok házassági joga, habár az régibb nemzeti egyházi törvényeket, nemzeti zsinatok végzéseit, a közönséges egyházi zsinatok rendeleteit, az erdélyi egyháznak régóta divatozó gyakorlatát foglalja magában, mégis főbb intézkedéseiben és tételeiben – úgy amint azt Bod Péternek 1763. közzétett 'Synopsis juris connubialis' (Házassági törvényrajz, H. t.) című műve, amely a nevezett egyházban kútfő erejével bír, igazolja – a német protestáns házassági jogban uralkodó felfogásokat vette alapul.”³¹⁶

3.3.2.3. A bírói normák

Az egyházjogi munkákból kimaradt, azonban a tárgykör szempontjából fontos forrásokat képeztek a bíróságok által megalkotott normák. Ez a tevékenysége az 1860-70-es évek reformját megelőző időkből származik, amikor a jogalkotó és jogalkalmazói funkció egy volt a zsinatban. A későbbi időszakban a házassági főtörvényszék feladata a házassági ügyekbeni másodfokú eljárás mellett a jogforrások által nem, vagy nem megfelelően szabályozott kérdések rendezése volt, illetve a joggyakorlat egységesítése.

Számos esetben a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a hatáskörrel rendelkező legfelsőbb bírói fórum a perjogra vonatkozóan elvi határozatokat

³¹³ POKOLY (1894) i.m. 375–376. o.

³¹⁴ Bod Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytaikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolosvárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor, 1836.

³¹⁵ Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. A Házassági törvényrajz említése: pl.: 45., 46., 89., 90., 91., 92., 97., 98., 101., 102., 103., 104., 124., 153., 156., 162., 163., 256. A vita feldolgozását lásd: RÁCZ i.m. 35–83. o.; HERGER (2006) 80–98. o.; KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz. 55–66. o.

³¹⁶ *Törvényjavaslat a házassági jogról*. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. 45. o.

hozott. Erre példa, amikor az 1867. július 1-jén összeülő bíróság arról döntött az első döntést követően, hogy a házassági perhez szükséges adatok közé tartozik a felperes és az alperes keresztlevele, azzal a meghagyással, hogyha az alperes keresztlevele nem lenne meg, akkor az alperes vallását illetően a helybeli lelkész általi bizonyítással kell pótolni.³¹⁷

Az erdélyi házassági főtörvényszék 1882. június 4-én Kolozsváron adta ki a házassági válóügyek ellátására vonatkozó *Utasítást*.³¹⁸ A *Házassági törvényrajz* mellett ez volt a másik jelentős jogforrás, amely az egyházmegyékben működő házassági törvényszékek számára rögzítette az eljárás szabályait az 1868-as törvények által kiváltott változásokkal egységesítve, számos helyen hivatkozva Bod munkájára.

Az *Utasítást* négy részre osztották. Az első rész az „általános megállapításokkal” foglalkozott. Rögzítette a megsemmisítés és az elválás okait, ugyanakkor leszögezte, hogy a felsorolt okok csupán tájékoztató jellegűek, továbbra is a szokásjogi úton régtől fogva alkalmazott *Synopsis juris connubialis* a házassági jog normáit tartalmazó „törvény.” A második részben tisztázták a házassági törvényszékek szerkezetét és hatáskörét. Ezt a perben való eljárás szabályai követték. Toldalékban tettek közzé számos ügyiratmintát, úgymint a helybeli lelkész bizonyítványát a sikertelen békéltetésről, a különvető levelet, az idéző utasítást, az „esperesi pecsétet,” a perfelvételt és az esketést. A háromféle ítéletmintát is közzétették a végelválsról, a házasság megsemmisítéséről és a separatio-ról.

Az *Utasítás* részletes elemzésére nem került sor, tartalmát ismertette *Az egyházi közigazgatási kézikönyve*³¹⁹ és Sztehlo Kornél foglalkozott rendelkezéseivel *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben* című munkájában.³²⁰ A házasságról szóló 1894-es törvény indokolása is számos helyen hivatkozta, ugyanakkor a hivatkozások számából is egyértelműen látszódik, hogy a törvényalkotó is autentikus jogforrásnak Bod Péter munkáját fogadta el.³²¹

A Házassági Főtörvényszék – érezve a szabályozás jelentős hiátusát – már rögtön 1872-ben úgy határozott, hogy egy – a házassági perek eljárására vonatkozó – utasítást kell készítenie, amely az egyházmegyei házassági törvényszékek számára zsinórmértékül szolgálhat a per különböző stádiumaihoz, egységesítve ezzel a joggyakorlatot és

³¹⁷ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 42. o.

³¹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben.

³¹⁹ EÖTVÖS Károly Lajos–BEÖTHY Zsigmond: *Az egyházi közigazgatás kézikönyve* I. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889. 286–289. o.

³²⁰ STEHLO (1890) i.m. 41. o., 65–76. o., 210–223. o.

³²¹ Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. pl.: 51. o., 56. o., 124. o., 153. o., 156. o., 162. o., 163. o., 256. o.

megismerhetővé téve a jogkereső közönség számára is. A munkálatok elvégzése érdekében egy bizottságot küldtek ki, amelynek elnöke Bata Mihály, tagjai Almási Sámuel, Benkő János, Szász Gerő és Szabó Károly voltak. A grémium jegyzőkönyvileg is rögzített feladata az lett „*hogy a perrendtartásra nézve összeszedvén a Bod Péter által dolgozott perrendtartásból*³²² *a még gyakorlatban, és érvényben álló szabályokat, a perrendtartásra vonatkozó közzsinati határozatokat, és a homályos szabványokat felvilágosító véleményezésükkel kitérve, készítenek egy perrendtartási törvényjavaslatot, s adják le egyházkerületi házassági törvényszékünkhöz, mely azt felülvizsgálván, az egyházkerületi közgyűlés elébe fogja terjeszteni.*”³²³ A bizottság működéséről, illetve általa elkészített tervezetről azonban mind az egyházkerületi közgyűlés, mind pedig a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei hallgatnak.

A feladat elvégzetlen maradt, ugyanakkor a 18. századi jogforrások már nem voltak alkalmasak arra, hogy a jogszolgáltatás közvetlen forrásaiként szolgáljanak. A hiány pótlása egyre égetőbb szükség lett, végül a főtörvényszék 1881-ben újból bizottságok küldött ki annak érdekében, hogy a házassági bíraskodás élő szabályainak összegyűjtését és rendszerezését elvégezze. 1882. június 4-én Nagy Péter püspök, aki egyben a házassági főtörvényszék elnöke is volt, rendkívüli főtörvényszéki ülést hívott össze, ahol bejelentette, hogy a bizottság elkészült a szabálytervezettel, amit azonnal tárgyalás alá is vettek. A koncepció az lehetett, hogy az első, anyagi jogi rész a Bod-féle Házassági törvényrajznak egyfajta kivonata lesz. Maga a végleges, elfogadott szöveg is rögzítette, hogy „*A felsorolt válási okokra vonatkozó e pontozatok csupán tájékozással szolgálnak, döntő erővel továbbra is az eddigi hatályban volt törvény, a Syn. Jur. Conn. birván.*”³²⁴ A jegyzőkönyv második fele nincs a könyvvé összefűzött jegyzőkönyvek között, de annyi megállapítható az Utasítás születésével kapcsolatban, hogy a Főtörvényszék bírái minden egyes szakaszt egyesével vitattak meg, olykor jelentős módosításokkal korrigálva a bizottsági javaslatot.³²⁵

Ez az egyedi bírói norma az összes erdélyi református házassági törvényszékre nézve kötelező volt: „*Ezen utasítás az egyházkerületi házassági főtörvényszék által helybenhagyatván, erdélyi evang. reform. egyházkerületünkben a házassági válóügyek*

³²² BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod.* Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.

³²³ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 3. p.

³²⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 4. §.

³²⁵ Házassági főtörvényszék 1882. június 4-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 699–662. o.

törvénykezési ellátására nézve kötelező erejűvé válik; annak meg nem tartása vagy attól való eltérés, az illető egyházmegyei törvényszékekre és azok elnökeire szigorú felelősséget, esetleg büntetést hárít, oly téren járván el lelkiismeretlenül, mely a legszentebbet érinti – a családi életet, melyen nyugszik az állam jólléte, a társadalom boldogsága és az erkölcsi élet nagy céljai, magasztos feladata.”³²⁶ Az említett alkalmazandó büntetésekről nem esett szó, a vonatkozó levéltári emlékeket pedig a főtörvényszék tevékenységével foglalkozó fejezetben vizsgálom.

Az 1882. június 4-én Kolozsváron kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó Utasítás ezzel az erdélyi matrimoniális törvénykezés jelentős jogforrása lett, amely az egyházmegyékben működő házassági törvényszékek számára rögzítette az eljárás szabályait az 1868-as törvények által kiváltott változásokkal egységesítve, számos helyen hivatkozva Bod munkájára. Részletes elemzésére azonban nem került sor, tartalmát ismertette *Az egyházi közigazgatási kézikönyve*³²⁷ és Sztehlo Kornél foglalkozott rendelkezéseivel *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben című* munkájában.³²⁸ A házasságról szóló 1894-es törvény indokolása is számos helyen hivatkozta, ugyanakkor a hivatkozások számából is egyértelmű, hogy a törvényalkotó is autentikus jogforrásnak Bod Péter munkáját fogadta el.³²⁹

Az Utasítást négy részre osztották. Az első rész az „általános megállapításokkal” foglalkozott. Rögzítette a megsemmisítés és az elvállás okait, ugyanakkor leszögezte, hogy a felsorolt okok csupán tájékoztató jellegűek, továbbra is a szokásjogi úton régtől fogva alkalmazott *Synopsis juris connubialis* a házassági jog normáit tartalmazó „törvény.” A második részben tisztázták a házassági törvényszékek szerkezetét és hatáskörét. Ezt a perben való eljárás szabályai követték. Toldalékban tettek közzé számos ügyiratmintát, úgymint a helybeli lelkész bizonyítványát a sikertelen békéltetésről, a különvető levelet, az idéző utasítást, az „esperesi pecsétet,” a perfelvételt és az esketést. A háromféle ítéletmintát is közzétették a végelválásról, a házasság megsemmisítéséről és a separatio-ról.

³²⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 79. §.

³²⁷ EÖTVÖS–BEÖTHY (1889) i.m. 286–289. o.

³²⁸ SZTEHLO (1890) i.m. 41. o., 65–76. o., 210–223. o.

³²⁹ Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. pl.: 51. o., 56. o., 124. o., 153. o., 156. o., 162. o., 163. o., 256. o.

4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. MÁSODIK FELÉBEN

4.1. A Geleji Kánonok

Ahogy korábban rögzítettem, a vizsgált korszakban az erdélyi református házassági bíráskodás legfontosabb forrása Bod Péter Házassági törvényrajz című munkája volt. A 17. század közepén megalkotott Geleji Kánonokra azonban többször hivatkoztak még az 1880-as évek végén is, ezért elsőként annak a házasság semmisségére és felbontására vonatkozó részét kell górcső alá venni.

Geleji munkájának hatodik, „*A házastársak összeesketéséről*” című fejezete foglalkozott a házassági jogról.³³⁰ Elsőként az érvényesen létrejövő házasságok feltételeit sorolta fel, több helyen különbséget téve a főrendűek és a közemberekre vonatkozó rendelkezések között. A házasság felbontásával részletesebben foglalkozott. A megsemmisítéséről azonban szüksézávan szólt, jobbra a házasság megkötésének érvényességénél fogalmazott meg parancsokat, helyezett kilátásba szankciókat az előírásokat megszegő világi és egyházi személyekkel szemben. Ezért a házasság megkötésére vonatkozó szabályokat is röviden említenem kell.

A főrendűek kivételével a házasságkötést megelőző vasárnapon az egész gyülekezet előtt kihirdetni az esketés tényét és idejét.³³¹ Súlyos büntetést helyezett kilátásba azoknak a lelkészeknek, akik olyan személy házasságkötésénél jártak közben, amely jogerős ítélettel ideiglenesen özvegyiség vagy nőtlenség kötelezettsége alá vetettek, vagy hűtlen elhagyás, paráznaság vagy törvénytelen együttélés miatt „becstelenné lettek”. Azok a felek, akik e rendelkezések ellenére vesztegetéssel vagy fenyegetéssel elérték, hogy a lelkész összeadja őket, a kiközösítés büntetésével nézhetek szembe.³³²

A házasságnak kézfogás mellett érvényességi kelléke volt eskü is, amelynek a templomban, ennek híján pedig az istentiszteletra rendelt helyen rendszerint kedden vagy szerdán, rendkívüli esetben, a szombat és vasárnap kivételével a hét többi napján.³³³ A vérrokonság és a sógorság negyedik fokáig tilos volt a házasság,³³⁴ a korhatár pedig férfiaknál a 18., a lányoknál 14. életév volt.³³⁵ Tilos volt összeadni az egymáshoz korban össze nem illőket, így a 14–15 éves fiatal lányokat vagy szüzeket a „nagyon előre haladt

³³⁰ Geleji Kánonok LXX–LXXIV. kánon.

³³¹ Geleji Kánonok LXX.

³³² Geleji Kánonok LXVI.

³³³ Geleji Kánonok LXVII.

³³⁴ Geleji Kánonok LXVIII.

³³⁵ Geleji Kánonok LXIX.

korú férfiakkal” és „az agg nőket, kikben már a természet tétlenné lett” a 20–25 éves ifjakkal.³³⁶

Az egyetlen rendelkezés, amely a „semmi házasságokkal” foglalkozott, azt rögzítette, hogy testi egyesülés – „hidegség vagy bármi más tehetetlenség miatt” – nem történik meg, akkor a házasság nem jön létre, ezért ha ezeket a feleket „elkülönítik” egymástól, az nem „házassági elválás” lesz.³³⁷

A Geleji Kánonok szerint nősparáznaság felbontott minden házasságot. Az ártatlan fél nem volt köteles a nősparázna féllel együtt lakni, azonban mással csak akkor köthetett házasságot, „ha parázna hitvestársát a polgári törvényszéken, a törvény útján beperelve, azt amennyiben rajta állt, méltó büntetéssel megbüntettette.” Ha e nélkül kötött új házasságot, akkor mind ő, mind pedig az új házastárs kölcsönösen a paráznaság bűnébe estek. Ha a világi törvényszék azonban nem hozott ítéletet, vagy a sértett fél hibáján kívül felmentő ítélet született, akkor is lehetővé kellett tenni a sértett fél számára az új házasság kötését, a bűnös felet pedig ligába kellett vetni. Ha a nősparázna felet a világi bíróság vétkesnek találta, akkor büntetése akár halál is lehetett.³³⁸

Eltávozás vagy a hűtlen elhagyás esetén, az elhagyott felet „fel kell oldani” a kötelék alól, a hűtlen felet pedig meg kellett büntetni.³³⁹ Ha a visszatérésre csekély volt az esély, akkor az elhagyott felet „négy vagy öt év leforgása után” fel kellett oldani a kötelék alól és újabb házasság kötésére kellett bocsájtani.³⁴⁰

Geleji röviden, de foglalkozott a mátkaság felbontásával is. Abban az esetben, ha a kézfogás már megtörtént, a vonatkozó okok szűk körén kívül nem volt lehetőség felbontani az eljegyzést. Geleji elismeri, hogy a házasságra nem lehet a feleket kényszeríteni, azonban ha valaki „igaz és elegendő” okot nem tud felhozni, akkor a ligázás egy enyhébb változatát rendelte büntetésül: addig nem házasodhatott újra az elhagyó fél, ameddig elhagyott jegyese meg nem házasodott.³⁴¹

4.2. Bod Péter dogmatikai rendszere

³³⁶ Geleji Kánonok LXX.

³³⁷ Geleji Kánonok LXXIII.

³³⁸ Geleji Kánonok LXXI.

³³⁹ Geleji Kánonok LXXII.

³⁴⁰ Geleji Kánonok LXXIII.

³⁴¹ Geleji Kánonok LXXIV.

Bod megkülönböztette a házasság megsemmisítését és a házasság felbontását. Azok a házasságok voltak semmisek, amelyek kezdettől fogva olyan hibában szenvedtek, ami miatt érvényesen nem tudtak létrejönni.³⁴² Két olyan okot ismert a szerző, amelyek indokolhatják a semmis házasságot. Az első a „*házasságban való megedgyezés hibázása*”, azaz defectus consensus in matrimonium, a másik pedig a „*feltett tehetőség hibázása*,” azaz a defectus habilitatis subintellectae.

Bod meghatározása szerint az elválás nem más, mint az érvényesen létrejött házasság annak ideje alatt bekövetkezett ok miatti egyházi bírói úton való felbontása.³⁴³

A 18. századi erdélyi református házassági jog két fajtáját ismerte el a házasság felbontásának (divortium). Az egyik a házasság felek időleges vagy részleges (partiale) szétválasztása (separatio a thoro et mensa) a másik pedig a házasság végleges vagy teljes (totale) felbontása, amely esetén az ártatlan fél újra házasodhat, a bűnöst pedig eltiltják az új frigy megkötésétől.³⁴⁴

4.2.1. A házasság megsemmisítésének okai

A Házassági törvényrajz összesen tizenegy házasság megsemmisítésére vonatkozó okot ismer.

Az első a házasság kezdetétől fennálló nemi tehetetlenség volt. Ez lehetett a férfiak esetében természetes csonkaság, amely a közösülésre képtelenné teszi a férfit, a nők esetében pedig különböző elváltozások, amelyek lehetetlenné teszik a házasság elhálását, ennél fogva a fogantatásra sem kerülhet sor.³⁴⁵ Fontos azonban, hogy nem tartozik ebbe az esetbe a magtalanság, amely esetén a közösülés lehetséges, csak a fogantatás kizárt. Utóbbi nem eredményezte a házasság semmisségét, mivel a teljes magtalanságot nem lehetett megállapítani, és sok esetben később született gyermek, illetve a gyermekáldást Istentől kellett várni. Abban az esetben azonban, ha a feleség meddőséget mesterségesen idézte elő, akkor a házasság felbontásának volt helye.

³⁴² BOD Péter: Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgálatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytaikból és végzéseikből meghatározatnak (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836. (a továbbiakban: H. t. r.) 152. §.

³⁴³ H. t. r. 172. §.

³⁴⁴ H. t. r. 173. §.

³⁴⁵ H. t. r. 154. §.

Semmis volt a gonosz fokú csalárdság által kötött házasság.³⁴⁶ Bod főként a külföldi szakirodalomra hivatkozva rögzítette azt az esetet, amikor valaki úgy kötött házasságot egy másik személlyel, hogy annak személyazonosságát illetően tévedésben volt. Jákob történetét hozza példaként, amikor Lábán Ráhel helyett idősebbik lányát, Leát vezette be Jákobhoz az esküvő estéjén, utóbbi pedig csak a házasság elhálást követő reggel vette észre, hogy család módon mást adtak hozzá.³⁴⁷ Amennyiben a becsapott fél a házasság személyét illető tévedését felismerte, kérhette a házasság megsemmisítését, mivel egyrészt az általa tett nyilatkozat hibában szenvedett, mivel más személlyel akart házasságot kötni, másrészt pedig a megtévesztő helyzetet más személy „csalárdsága és ravaszsága” okozta. Ehelyütt Bot Erasmust idézi, aki úgy fogalmazott, hogy „*Fogás az, és nem Házasság [...] mikor edgyik szert tett a prédára a mely után kapdosott, a másik pedig megcsalatva sir.*” Erre az okra azonban csak a tévedésbe ejtett fél hivatkozhatott, amennyiben el akart állni a házasságtól: *[...] ha nem akar – nem szorittatik; akkor az akarón semmi boszszu nem tétetik [...]*³⁴⁸

A házasság semmisnek nyilvánítását lehetett kezdeményezni abban az esetben is, amikor a házasság igazságtalan erőszak miatt kötötték meg.³⁴⁹ A kényszerítő erőnek az alapja lehetett erkölcsi vagy anyagi erőszak. Az erőltetésre példa, amikor „valaki nyakon ragadva vonattatik az egyházi öszveköttetésre.”³⁵⁰ Kolumbán Zsuzsánna *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán* című munkájában rögzítette, hogy a református egyház előtt az erőszakon alapuló házasság az egyik legnagyobb bűn volt, amelyet a család intézménye ellen el lehetett követni, „hiszen a házastárs, az egyház, a társadalom félrevezetését jelentette, valamint hamis eskütételt Isten előtt. Éppen ezért az erőltetett házasságot minden erkölcsi alapot nélkülöző kapcsolatnak tekintették, a kapcsolatot azonnal semmisnek nyilvánították, a bűnös felet eklézsiakövetésre ítélték, az erőltető szülőt pénzbeli büntetés kifizetésére.”³⁵¹

Kuczor Katalin férje Kuczor Zoltán elleni perében a házasság megsemmisítését kérte Házassági törvényrajt 156. §-a alapján. A beadvány szerint: „*Felperesnő nem mondhatja azt, mit sokan a perlekedő házastársak közül, hogy: boldog házas élet reményében ment volna férjhez. Ily reményre nem volt jogosítva. Alperes férj iránt gyermekségétől fogva nem*

³⁴⁶ H. t. r. 155. §.

³⁴⁷ Mózes első könyve 29. fejezet 21–30. *Biblia*. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.

³⁴⁸ H. t. r. 155. §.

³⁴⁹ H. t. r. 156. §.

³⁵⁰ H. t. r. 156. §.

³⁵¹ KOLUMBÁN (2011) i.m. 275. o.

vonzalmat, annyival kevésbé szeretetet, sőt határozottan utálatot és gyűlöletet érzett kebelében. Azonban másképp határozott sorsa felett a szülői önkény. Ezek hideg számítása, mely a szív vonzalmat figyelmen kívül hagyta, előbb fenyegető, később tettlegességekben nyilvánuló okokkal kényszeríték felperest elfogadni a peres kezét, holott e szövetségre szive soha sem adta be egyezségét.”³⁵²

Erőltetésre hivatkozva semmis volt az a házasság, amelyet a felek valamilyen igazságtalan félelemben kötöttek meg.³⁵³ Bod megfogalmazásában: „Minél nagyobb a félelem, annál több benne a mentség.” A félelem típusainak meghatározását követően rögzítette, hogy „A hol félelem vagyon, ott szabadság és megedgyezés nintsen; az edgyütt lakás sem sepri ki a félelmet, ha a félelem oka tovább is ott szállásol.”³⁵⁴ Fontos különbség az igazságtalan erőszak és az igazságtalan félelem között, hogy míg az erőszak fizikai bántalmazást jelentett, addig utóbbi alapja harmadik fél által valamilyen negatív következmény kilátásba helyezése volt, a házasságot pedig azért kötötték meg, mert az akarata ellen házasságok kötő fél ezt a saját vagy más személyt érintő negatív következményt el akarta kerülni.

A nők esetében az erőltetés okaként szolgálhatott, ha az apa halálát követően gazdára, férfira volt szükség a családban, vagy ha a lány egyedüli gyerek volt, és ő körökölte apjának a vagyonát. Ebben az esetben a szülők olyan férjet akartak, aki a gazdaságot a szülői tervek szerint vezeti majd. További indíték volt, ha a családban sok gyerek volt, a lány kiházásításától pedig anyagi segítséget reméltek, vagy anyai szempontból jobb jövőt szerettek volna a lánynak, illetve ha az árván maradt lány jövőjét akarták biztosítani. Az atyai erőltetés indokaként szolgáltak azok az esetek is, amikor a mostoha gyereket egy rokonhoz akarta adni, hogy az örökség ne kerüljön ki a családból.³⁵⁵

Férfiak esetében az erőltetés mögötti legtöbb esetben az volt, hogy a fiú többgyerekes családban nőtt fel, azonban nem örökölt, vagy csak szerény örökségre számíthatott apja után, ezért vagyonosabb családból való lányt kertes számára, vagy az egyke, apja gazdaságát öröklő fiú mellé jó gazdasszonyt kerestek.³⁵⁶

A férfiak és nők helyzete azonban különbözött, amíg a nőket ténylegesen erőltették, addig a férfiak esetében a meggyőzés volt a leggyakoribb eszköz. A befolyásra használt szülői eszköztár azonban mindkét nem esetében széles spektrumú volt: a szép szavakkal,

³⁵² EREL, B1. A1/101.

³⁵³ H. t. r. 158. §.

³⁵⁴ H. t. r. 158. §.

³⁵⁵ KOLUMBÁN (2011) i.m. 270–272. o.

³⁵⁶ KOLUMBÁN (2011) i.m. 272. o.

ígéretekkel való jobb belátásra bírástól egészen a kitagadással, a kiházásítás megtagadásával fenyegetésig, végső esetben pedig a fizikai bántalmazásig, a verésig terjedt.³⁵⁷

Helye volt azonban az erőltetésnek a Házassági törvényrajz szerint abban az esetben, ha valaki egy lányt „csalfa ígéretekkel” szexuális aktusra csábított, a lány pedig teherbe esett. Ebben az esetben a férfit kötelezni lehetett arra, hogy a lányt vagy elvegye, vagy meghatározott pénzüsszeggel megajándékozza. Akinek pedig nem volt kellő mértékű vagyona, hogy a teherbe esett lányt kifizesse, el kellett, hogy vegye azt feleségül. Abban az esetben, ha a férj a papi áldást követően is „makacsságában álhatatos”, akkor a házasság felbontását kérvényezni lehetett gonosz elhagyásra hivatkozva.

Az erőltetés másik megengedett lehetősége volt, hogyha a vőlegény a törvényes mátkaság ideje alatt közöszült a menyasszonnyal. Ebben az esetben a mátkaság házassággá vált. Ha pedig egy férfi egy nővel hosszú ideje úgy élt együtt, úgy mintha házasságban éltek volna, kapcsolatuk azonban egyházi áldást sosem kapott, a férj nem hagyhatta el a feleségét, hanem „erőltetni” kellett az egyházi egybekötést és az együttlakást.³⁵⁸

Az öntudatlanul kötött – ennél fogva semmis – volt a házasság abban az esetben, amikor az egyik fél a házasság kötésekor „eszélős” volt. Bolondságra, vagy esztelenségre akkor lehetett hivatkozni, ha az épelméjű fél előtt eltitkolták a házasság megkötéséig a másik fél állapotát. Ebben az esetben tehát azért nem jött létre érvényes házasság, mivel a nyilatkozat nem volt „ép” tevőjének szellemi állapota miatt. Nem lehetett azonban erre hivatkozni abban az esetben, ha a házastársi viszony ideje alatt alakult ki a szellemi betegség.³⁵⁹

Fizikai betegség indoka akkor állt meg a házassági törvénytől előtt, ha olyan súlyos, ragályos betegségről volt szó, amely lehetetlenné tette, hogy a házas felek akár együtt éljenek.³⁶⁰

Megsemmisítésre okként szolgáltak azok a házasságok, amelyek orvosilag, vagy bába által bizonyítottan abszolút, vagy relatív tehetetlenség miatt nem lehetett elhálni. A *Házassági törvényrajz* rögzítette, hogy erre hivatkozva ki lehessen mondani a házasság semmisségét, szükség volt egyrészt a „az igaz tudatlanságra”, tehát ha valaki például úgy ment férjhez, hogy tudott a férfi tehetetlenségéről, nem lehetett erre hivatkozni.³⁶¹ Fontos különbség az első okhoz képest, hogy ebben az esetben a tehetetlen fél vagy nem tudott a

³⁵⁷ KOLUMBÁN (2011) i.m. 272. o.

³⁵⁸ H. t. r. 157. §.

³⁵⁹ H. t. r. 159. §.

³⁶⁰ H. t. r. 160. §.

³⁶¹ H. t. r. 162. §.

tehetetlenségéről, vagy nem titkolta el. Nem számított, hogy tényleges vagy „ránézésleges” volt. Örökös és orvosolhatatlan tehetetlenségnek nevezték azt, amelyet nem lehetett gyógyítani, vagy olyan orvosi beavatkozásra volt szükség, amely az adott fél életének kockáztatásával járt. Utóbbi azonban csak önkéntes módon valósulhatott meg, rákényszeríteni senkit sem lehetett arra, hogy ilyen kezelés alá vesse magát. A férfit orvos, a nőt pedig jóhírű bábának kellett megvizsgálnia. Ha a „szemmel való vizsgálat” megállapította a tehetetlenséget, a házasság megsemmisítését nagy valószínűséggel kimondták az egyházi ítélkező fórumok.³⁶² Az orvosolható, vagy a házasság után bekövetkezett tehetetlenség esetén azonban nem lehetett kérni a házasság megsemmisítését.

Meg lehetett semmisíteni azokat a házasságokat, amelyeknek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy a házasság megkötésekor már mástól terhes volt, és ezt eltitkolta.³⁶³ Bod ehelyütt a bizonyítás kérdésével is részletesen foglalkozott, ez azonban nem anyagi jogi kérdés, ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy a 19. század második felében való bírói döntések meghozatalának módját a levéltári források alapján nem lehet rekonstruálni.

A sors feletti tévelygésre alapítva akkor lehetett kérni a házasság semmisségének kimondását, amikor egy „nemzetes” szolgálóhoz vagy jobbágyhoz ment férjhez úgy, hogy róla azt gondolta, hogy nemes, vagy legalább szabad ember. Ennek oka a hibás egyezségeen túl a férfi csalárd szándékában volt, amelyet semmilyen szín alatt nem lehetett pozitívan elbírálni.³⁶⁴ Ezzel az okkal kapcsolatban Degré Alajos rávilágított, hogy a jobbágyok esetében nem okozott semmisséget, amennyiben az uradalmon kívüli azonos társadalmi réteghez tartozó féllal kötöttek házasságot, a „sors feletti tévelygés” csupán az egyes társadalmi csoportok közötti.³⁶⁵

A házasság semmisségének kimondását a gátló okról való tudományszerzést követően lehetett kérni, mivel a házaspár a közös életet „békes lelki esmerettel” nem folytathatták.³⁶⁶

Nem jöhettek létre érvényesen azok a házasságok sem, amelyeket a rokonság tiltott és fel nem menthető fokán kötöttek. Ilyen volt különösen az atyafiság és a sógorság is.

³⁶² H. t. r. 163. §.

³⁶³ H. t. r. 165. §.

³⁶⁴ H. t. r. 168. §.

³⁶⁵ DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül*. Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943. 193. o.

³⁶⁶ H. t. r. 169. §.

Az atyafiságon belül Bod megkülönböztette az igazi atyafiságot, tehát a vérszerinti rokonságot és a költött atyafiságot, amely a törvényen nyugodott: ilyen volt a világi jog szerint a fiúvá fogadás és az egyházi jog szerint a „lelki képen való,” amely a keresztszülőket jelentette. A lelki atyafiság vagy rokonság nem jelentett házassági akadályt, ezért az ilyen esetekben megkötött házasság érvényesen létre jöhetett. A világi törvényen alapuló rokonság esetén engedély (dispensatio) volt szükséges.³⁶⁷ A vérszerinti atyafiságban lévő felek között negyedik ízig tilos volt a házasságkötés,³⁶⁸ tehát az ezen belül kötött házasság semmis volt.

Fontos megjegyezni, hogy a rokonság és sógorság miatti házassági tilalmak rendszere meglehetősen bonyolult volt a 18. századi erdélyi refomátus házassági jogban, amelynek szabályai a 19. században csupán kis mértékben maradtak fent, ezért a disszertáció időbeli korlátaira való tekintettel ezeket a részletszabályokat illetően a lényeges, illetve később hatást gyakorló rendelkezésekkel foglalkozom. Nem ütközött a jogba, ha két fiútestvér két leánytestvért vett el, sem pedig az, ha a mostohaanya mostohalánya lánya megözvegyült férjéhez ment hozzá, sem pedig az, sem pedig, hogy a mostohaapa fia özvegyét vegye el. A mostohatestvérek közötti házasságot sem a világi sem pedig az egyházi jog nem tiltotta.³⁶⁹

Ugyancsak negyedízig volt tilos a házasság a sógorság esetén, amely a férjnek a feleséggel való közösülése folytán jött létre, és az egymás rokonságához való „közelvalóságot” jelentette. Amennyiben egy férfi és egy nő között házasságon belül történt a közösülés, akkor törvényes, amennyiben azon kívül, akkor törvénytelen sógorság jött létre. A házassági akadály törvénytelen sógorság esetén is fennállt.³⁷⁰ A sógorság esetén nem voltak külön ízek, ebben az esetben egymás rokonságát illetően az atyafiságra vonatkozó szabályait kellett alkalmazni.³⁷¹

A tilalom alatt lévő ízeket ketté osztották. Amíg az első kettő isteni tilalmon alapult, és ennél fogva ember ezalól felmentést nem is adhatott, addig a második és harmadik íz esetén dispensatio volt adható.³⁷²

A részegség tényállása akkor valósult meg, ha egy embert „álnokul” leitattak és ezáltal megfosztották attól, hogy belássa a tetteinek a következményét, és ebben az

³⁶⁷ H. t. r. 105–107. §.

³⁶⁸ Ez már a Hármaskönyvben is eképpen volt rögzítve: „Mert vérrokonság okán a szent kánonok és országunk törvényei is, anegyedik ízen belül kizárják és tiltják a házasságot.” H. k. 1. 107. 1. §.; Ezt vették át később a Geleji Kánonok, lásd: Geleji Kánonok LXVIII.

³⁶⁹ H. t. r. 252–255. §.

³⁷⁰ H. t. r. 121. §.

³⁷¹ H. t. r. 122. §. Lásd még: H. t. r. 124–126. §.; Dósa (1863) i.m. 114.o.

³⁷² H. t. r. 119. §.

állapotban került sor a házasság megkötésére. Ahhoz, hogy ezt a hivatkozást elfogadja a bíróság arra volt szükség, hogy miután a leitatott, friss házas fél kijózanodott és ismerőseitől megtudta, hogy mi történt vele, „bánják, mit cselekedtek”. Bod ennek okát abban látta, hogy az így kötött házasság esetén nem volt megegyezés, mert az „ítélet nélkül való” volt, tehát az ittas fél nem rendelkezett a kellő belátási képességgel, különösen mivel a fél csalárdság által jutott abba az állapotba, amelyben a házasságot megkötötték. Egyben istentelennek is számított az így megkötött házasság, mivel a csalárdság megfosztotta a házasságot legszentebb díszétől, annak „becsétől”. Bod végül óvatosságra inti ezekben az ügyekben eljáró bírót, hogy „az álnok emberektől meg ne csalattassanak”.³⁷³

A Házassági törvényrajz azonban más helyeken is rögzített semmisségre okot adó tényállásokat. Ilyenek voltak azok a házasságok, amelyet keresztyének és nem-keresztyének kötöttek.³⁷⁴ A Házassági törvényrajzban³⁷⁵ a nem keresztyének körében nevesítettek voltak a pogányok, a mohamedán és a zsidó vallások követői. Utóbbival kapcsolatban Bod Péter még László király első dekrétumát is hivatkozta,³⁷⁶ ugyanakkor az erdélyi jogforrások közül az Approbata Constitutio vonatkozó rendelkezéseit hozza fel alapul,³⁷⁷ nemcsak a hatályos jog rögzítése, hanem az erdélyi alkotmánytörténet előzményeit és folytonosságát is hangsúlyozva. A házasságkötés megengedett volt azonban a bevett vallásfelekezetek között, tehát a kálvinista, luteránus, római katolikus és az unitárius felek között.³⁷⁸ Ide tartoztak azok a házasságok is, amelyeket a szülő beleegyezése nélkül kötöttek.³⁷⁹

4.2.2. A házasság felbontása

A házasság felbontásának központi eleme a házassági hűség megtörése és a paráznaság volt, ez képezte egyben a legfontosabb bontóokot is. Paráznaságot valósított meg minden cselekmény, amellyel a házassági hűséget megszegték vagy sértették.³⁸⁰

³⁷³ H. t. r. 170. §.

³⁷⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §. a).

³⁷⁵ H. t. r. 137. §.

³⁷⁶ „Ha zsidó keresztyén asszonyt veszen társul magához, vagy valamely keresztyén személyt szolgaságban tart az ő házáál, vagyék el tőle és adják vissza annak szabadságát; a ki pedig eladta volt, attól az árát vegyék el és legyen az a püspökök jövedelme.” Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 10. Fejezet a zsidókról, ha keresztyén asszonyt vesznek társul magokhoz. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.; A. C. 3. 1. 1.

³⁷⁷ A. C. 1. 1. 4.

³⁷⁸ A. C. 1. 1. 2.

³⁷⁹ H. t. r. 35. §.

³⁸⁰ H. t. r. 180. §.

A házasságtörés (adulterium) lehetett nyilvános (manifestum), vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum). Nyilvános házasságtörést akkor követtek el, amikor magát a tényállás alapjául szolgáló cselekményt hiteles tanúk közvetlenül látták és a bírák előtt vallomásukban elő is adták a történeteket. Ezt az adott perben eljáró bírácoknak kifogáson felülinek kellett elfogadniuk.³⁸¹ Türei László Márton a következő sérelmekről vezérelve kérte a házassági bíróságtól a házasság felbontását: „*Felperes amidőn ezelőtt öt ével lépet alperessel házassági szövetségre, azon reményében tette ezen fontos lépést, hogy alperessel egy boldog családi életet fog élni. Kimint jó feleség és gazdasszony fog a házánál szeretett és házi éleést alkotni – azonban keservesen csalódott mert alperes csak hamar elhagyta házat haza ment – és ott szerelmi viszonyt folytatott másokkal – is felperes bár sokszor szép szerével hívta haza – de alperes minden ketsegtetés dartzára nem jött vissza soha.*”³⁸²

A Házassági törvényrajz 181. §-a fogalmazta meg az állított, vagy terhes gyanún alapuló paráznaság fogalmát, ami szerint erős bizonyítékokkal lehet alátámasztani, hogy valamelyik házastárs paráználkodott, tanú azonban nem tudja a házasságtörés cselekményét a nyilvános paráználkodás esetén bemutatott közvetlenséggel alátámasztani. Bod rögzítette, hogy az erős gyanú már elegendő volt ahhoz, hogy a protestáns felekezetek ilyen esetben kimondják a házasság felbontását. Ilyen volt például, ha a férj egy prostituálttal megszökött, egy ágyban találták őket, vagy „egyedül az edgyedül valóval, mezitelenen a mezitelennel, titkos, és arra alkalmas rejtekhelyekben, kikeresett órákon” látták.³⁸³ Már az is kimerítette a tényállást, hogy a feleség egy férfit azzal a céllal fogadott az ágyába, hogy azzal paráználkodjon. Fontos kiemelni, hogy a központi elem a házassági hűség volt, tehát a tényállás megvalósulásához nem volt szükséges az, hogy a nemi aktus során gyermek foganjon.³⁸⁴ Harasztosi Márton Péter Kata ellen folytatott perében terhes gyanúra hivatkozva mondta ki az eljáró házassági törvényszék az ítéletet. A felperes férj panasza szerint: „*Felperes 1872-ik évben lépett alperessel házassági szövetségre, azon reményel hogy benne szerető nőre talál; de fájdalom, reményébe nagyon megcsalódott, mert alperes ahelyet hogy mint szerető hü nő férje iránt szeretetét hűségét kimutatta volna inkább mások szeretetét kereste és szerelmi viszonyba élt másokkal, és nem átallotta kicsapongó aljas és erkölcstelen életet folytatni, ez okon feleres-alperes nőt ugy meggyűlölte, hogy elhatározta tölle törvényesen elválni.*”³⁸⁵

³⁸¹ H. t. r. 177. §.

³⁸² EREL, B1. A1/119.

³⁸³ H. t. r. 181. §.

³⁸⁴ H. t. r. 182. §.

³⁸⁵ EREL, B1. A/1. 103.

A két eset és tényállás közötti elhatárolásánál fontos szempont, hogy míg az első esetben az alperes hazaköltözött és úgy kezdett nyíltan újabb szerelmi kapcsolatban, addig a második esetben az életközösség ideje alatt, szeretők titkos tartásáról beszélhetünk.

Ugyancsak házasság-felbontási ok volt az elhagyás, amely lehet rosszakaratú (desertio malitiosa)³⁸⁶ vagy hűtlen (desertio infidelis).³⁸⁷

Desertio malitiosa megvalósulása miatt mondta ki a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1884-ben a házasság felbontását Kereki Berei Zsuzsanna felperes Lékai Szakács János ellen folytatott perében. A per iratanyagában a következőképpen foglalják össze a feleség sérelmét „*Felperes ezelőtt 15 évvel ment nőül alpereshez, remélvén azt, hogy alperes férje mellett csendes, boldog napokat és életet él le. De keservesen megcsalott ezen reményében. Mert alperes addig is, míg együtt éltek, egy szeretetlen, goromba és durva magaviseletű férj volt felperes iránt, mióta pedig felperestől eltávozott csak nem hat év óta, egy idegen nőszeméllyel él együtt, csak mint feleségével – s róla a felperesről mit sem akar tudni, őtet soha fel nem keresi, semmivel fel nem segíti.*”³⁸⁸

Az elhagyás témaköre számos részkérdést magában foglalt, amelyek nemcsak az anyagi jogot határozták meg, hanem tanácsokat, előírásokat is megfogalmaztak az eljáró bírók számára, hogy az egyes ügytípusok esetén hogyan kell eljárni.³⁸⁹

Ha az elhagyásra az elhagyott fél szolgáltatott okot, akkor ő maga is érdemes lett a büntetésre.³⁹⁰ Bod – Geleji féle kánonok rendelkezését átvéve – úgy foglalt állást, hogy 4-5 várakozással töltött évet követően az elhagyott felet el lehetett bocsájtani a házassági kötelékből.³⁹¹ Külön részletesen szabályok rendezték azokat az eseteket is, amikor a katonáskodás vagy a kereskedelemben végzett munka miatt kellett a házasságfeleknek elválni egymástól, vagy az egyik fél a házastársa ellenzése mellett is vándorlásra kényszerült, vagy büntetés elől elszökött, börtönbüntetését tölti.³⁹²

A fogságba esett házastársakkal kapcsolatban továbbra is a Ruberianus kánonok rögzített előírásai és a Compilata Constitutio rendelkezései³⁹³ voltak az irányadók.³⁹⁴

³⁸⁶ H. t. r. 184. §.

³⁸⁷ H. t. r. 202. §.

³⁸⁸ EREL, B1. A1/125.

³⁸⁹ H. t. r. 186. §. Bod a következő részben arra is iránymutatást ad, hogy a bíróknak hogyan kell eljárniuk, hogy megismerjék a történeteket. H. t. r. 187. §.

³⁹⁰ H. t. r. 188. §.

³⁹¹ H. t. r. 190. §.

³⁹² H. t. r. 191.–195. §.

³⁹³ C. C. 1. 1. 8.

³⁹⁴ H. t. r. 196. §–200. §.

Az élet ellen való törést (insidiae vitae structae) a Házassági törvényrajz igen szigorúan vette: „Nints elégséges ok, melyeknél fogva az Egyházi Birák – az okossággal edgyezőleg – avagy csak időhaladékkal az ártatlan eleibe ily Törvényt szabhassanak: hogy a' néki lest hányóhoz menjen vissza, a kinél mindenkor készen áll az igen igazságos félelem mentsége. [...] Hogy azért néki az élet gyötremül, és a halál vigasztalásul ne legyen – a legigazságosabb elválasztásnak helye lészen.”³⁹⁵ 1885-ben élet ellen való törésre hivatkozva kérte Lőrincz Ibolya, hogy a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke bontsa fel Both Jánossal való házasságát: „Felperes, a mult év augusztus hó 2ikán kelt egybe aleressel. Jol lehet alperest nem szerette valami nagyon, de remélte, hogy összeszokik vele, [...] Szerfelett csalódott! Alperes, érzerve saját testi hiányait, felerest, folytonos féltékenységgel gyötörte, s testi kéjes vágyain, annyira nem tudott uralkodni, hogy azt még fényes nappal is ki akarta elégíttetni, s ha felperes, szemérem érzetből, kívánságát nem akarta teljesíttetni, baromi durvasággal, annyira kinozta verte, hogy kegyetlenkedései miatt, már élete sem volt, alperessel együtt élve bátorságban.”³⁹⁶

A házassági tartozás megtagadása (denegatio debiti conjugalis) a hűtlen elhagyáshoz hasonló megítélés alá esett, mivel az ugyanúgy megtörte a házassági hűséget, mint az elhagyásnál a helyváltoztatás.³⁹⁷ Megvalósulásához az kellett, hogy a házasság elhálásra kerüljön, tehát együttlétnek meg kellett történnie, és ezt követően kellett megszakadnia, illetve az szükségeltetett, hogy a házassági tartozást megtagadó félnek ne legyen igazi oka a tartózkodó magatartásra, csupán a „megátalkodottság”. Az ilyen ügyekben eljáró bírók figyelmét felhívja arra, hogy lépcsőnként kell kikérdezni a makacs felet, hogy a lappangó okot meg tudják állapítani. Előfordult, hogy így olyan információ jutott a bíróság tudomására, amely alapján alperesítették az addigi felperest. Hanem volt ok, akkor az ártatlan félnek vissza kellett adni a szabadságát, akinek meg kellett adni az újra házasodás lehetőségét, a bűnös felet pedig „örökös kötéllel, olykor számkor számkivetéssel kellett büntetni, noha utóbbi szankció a 19. század második felében aligha lehetett a gyakorlat része.”³⁹⁸

Válási okot képez, ha a nő magát mesterségesen, vagy szerek bevételével a conceptiora és így a gyermekszülésre képtelenné tette. A Házassági törvényrajz szerint nemcsak abban az esetben számított a házassági hűség elleni vétségnek, ha a feleség nem

³⁹⁵ H. t. r. 203. §.

³⁹⁶ EREL, B1. A1/115.

³⁹⁷ H. t. r. 104. §.

³⁹⁸ H. t. r. 205. §.

akart gyermeket vállalni, hanem akkor is, ha korábban a gyermekszüléstől való félelmében orvosi szereket használt, és ebből kifolyólag több alkalommal is szellemileg sérült gyermeket hozott a világra és ennek elkerülése érdekében idézte elő a gyermekvállalásra alkalmatlan állapotát.

Három feltételnek kellett tehát érvényesülnie. A magtalanság nem lehetett természetes, azt szándékosan kellett előidézni. A szándékosságnak egyértelműnek kellett lennie, és a gyermekvállalásra képtelen állapotot „lassú lépésekkel” kellett előidézni. Bod az egyházi törvényekre hivatkozva elvenni javasolta a mérlegelés körét az ítélkező bírótól: *„Nints is annak többé helye hogy birói tekinteten kívül, jó indulatu kedvezésből válás essék.”*³⁹⁹

4.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban

A II. József által 1783-ban kiadott és Erdélyben 1786-ban bevezetett Ehepatent – és ezzel a házassági ügyek világi bíróságok általi ellátása – öt évig volt hatályban, ezt követően újra a felekezeti anyagi és eljárási jog érvényesült. A rövid ideig való alkalmazása azonban jelentős hatást gyakorolt a református házassági jogra is.

Dósa Elek egyházjogi munkájában tizenkét okot sorolt fel a semmisség kimondására, több helyütt azonban már nem csak a Házassági törvényrajz volt a hivatkozott forrás, hanem a Házassági pátens hatása is megfigyelhető.

Az első semmisségi ok az atyai, gondnoki vagy katonai hatalom alatt álló személyeknek a felettük hatalmat gyakorló személy beleegyezése nélkül kötött házassága volt.⁴⁰⁰ Semmis volt a keresztény és nem keresztény közötti házasság, a fennálló házasság megszűnése előtt kötött más házasság.⁴⁰¹

A rokonság és sógorságra vonatkozó szabályokat II. József házassági pátense jelentősen befolyásolta, különösen, mivel a dispesatio feletti harc az erdélyi protestáns egyházak és a Habsburg kormányzat közötti hatalmi harcok egyik legfontosabb területe volt.

³⁹⁹ H. t. r. 208. §.

⁴⁰⁰ A szülői beleegyezést a H. t. r. rögzítette, a katonai felettes beleegyezéséhez: II. Józsefnek házassági rendeletei melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Diaetának 26-dik Czikkelye által megerősítették. In.: H. t. r. 207–235. o. (a továbbiakban: J. R.) 20. §.

⁴⁰¹ J. R. 11. §.

A vér szerint rokonok között egyenes ágon továbbra is tilos volt a házasság, oldalágiak között pedig másodízig.⁴⁰² Ez a szabály a féltestvérekre is kiterjedt, függetlenül attól, hogy házasságból, vagy azon kívül születtek.⁴⁰³

Az Ehepatent fontos, az erdélyi református házassági jog szigorúságán enyhítő szabálya volt az, ami szerint a sógorság „csak a törvényes házasságból származik, nem pedig a törvénytelen öszve fekvésből; és így, az ilyen öszvefekvés nem tsinál olyan sógorságot, melly az említett Atyafiakat az öszve házasodásban megakadályoztathatná.”⁴⁰⁴

A házassági felmentésekről szóló 1791. évi LIX. erdélyi törvénycikk pedig lényegesen lazított a korábbi szabályokon: „*Ő szent felsége ebben a nagy fejedelemségben a reformatus, az ágostai és az unitárius valláson levőket az ő hitelveik szerint megengedett rokonsági izekre, ugymint a harmadik és negyedik izre nézve a felmentés kérésének a szükségessége alól egyszer és mindenkorra feloldja, a római katolikusok önmagukra nézve az eddigi gyakorlatban maradván meg.*”⁴⁰⁵

Semmis volt a rabló és rablott közti házasság, ha az elrablott az egybekötés előtt, szabadon nem nyilvánította szándékát a házasságra.⁴⁰⁶ Ugyancsak semmis volt a nősparáznák közt kötött frigy,⁴⁰⁷ és az házasság is, amelyre a meggyilkolt fél életben lévő társa a gyilkossal vagy a „gyilkoltatóval” lépett.⁴⁰⁸ A bolondok és a részegesek öntudatlan állapotban kötött házassága sem jöhettek létre érvényesen, ahogyan az a házasság sem, amelyet az egyik fél testi tehetetlensége miatt nem tudtak elhálni. Azon házasságok, melyekben a felek megegyezése akár teljesen hiányzik, mint például a tévedésből kötött, csalárdság vagy ellenállhatatlan félelem által kötött házasságok. A házasság megsemmisítését követelheti a férj, ha bebizonyítja, hogy a nő más által, egybekelésük előtt, szüzességét már elvesztette, vagy teherbe is esett, és a férj a tudomásszerzést követően azonnal feljelentette feleségét.

Azokat a házasságokat is meg lehetett semmisíteni, amelyek az egyik fél „dühösségének”, eszelősségének, vagy fertőző betegségének eltitkolásával kötöttek. A Bod Péternél rögzített eltitkolt státuszkülönbség miatti semmisségi okra az 1791. évi XXVI. erdélyi törvénycikket⁴⁰⁹ követően nem lehetett hivatkozni, csupán annyiban, amennyiben az

⁴⁰² J. R. 13. §.

⁴⁰³ J. R. 14. §.

⁴⁰⁴ J. R. 15. §.

⁴⁰⁵ 1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről.

⁴⁰⁶ J. R. 17. §.

⁴⁰⁷ J. R. 18. §.

⁴⁰⁸ J. R. 19. §.

⁴⁰⁹ 1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbágyok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről.

egyik fél a valóságosnál magasabb rangúnak hazudta magát és így, csalárd módon kötött házasságot.⁴¹⁰

Házasság felbontására szolgáló ok volt Dósánál a nősparáznaság, a hűtlen elhagyás, a házastárs élete elleni törés, a házassági tartozás megtagadása, és ha az asszony magát mesterségesen és készakarva a gyermekszülésre alkalmatlanná teszi.⁴¹¹ Bontó ok volt továbbá az engesztelhetetlen gyűlölet is, amelyről a későbbiekben bővebben foglalkozom.

Kolosváry Sándor szinte teljes egészében átvette Dósa házasság megsemmisítésére és felbontására vonatkozó klasszifikációját, azzal a különbséggel, hogy megkülönböztette a házastárs élete ellen való törést, amely alatt azokat a gonosz szándékú merényleteket értette, amelyek az élet ellen akár titokban – „lest-hányás”, méreg stb. útján akár nyíltan, tehát személyesen a házastárs, vagy felbérelt személy által követtek el, és a durva kegyetlenkedés (nimia saevities) tényállását, amely alatt olyan vétkes cselekményeket értett, amelyek a test épességét, egészségét vagy a házastár életét veszélyeztették.⁴¹²

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék 1882. június 4-én kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó utasítása a tudományos álláspontot csak részben elfogadva elsőként – általános meghatározások cím alatt – tárgyalta az elválás fogalmát, amely a meghatározás szerint a fennálló törvényes forma alapján megkötött házasságnak „közbejött és a házasság célját megakadályozó okból” egyházi bíróság általi felbontása.⁴¹³ A házasság felbontható volt megsemmisítés (annulatio) és végleges elválás (divortium) által.⁴¹⁴ Nem esik szó ehelyütt az ágytól és asztaltóli elválasztásról, amely még jelen van az erdélyi református egyházjogban, véglegesen azonban nem mondták ki, leginkább a békülést elősegítő jogintézményként használták.⁴¹⁵ Fontos azonban kiemelni, hogy mivel a házasság felbontásán belül helyezték el a végleges elválás mellett a házasság megsemmisítését is, a kettő közötti komoly dogmatikai különbség elmosódott, az pedig, hogy Bod munkáját rendelték elsődleges jogforrásnak, tovább mélyítette az ellentmondást.

Semmis volt az Utasítás szerint a keresztyének és nem-keresztyének közötti házasság, a kánonok által a rokonság tiltott és egyáltalán fel nem menthető ízben (az egyenesági rokonok között és oldalágon második ízig), és az öntudatlanul kötött házasság, amelyek lehettek „eszelőség” vagy részegség általiak. Azok a házasságok, amelyek

⁴¹⁰ DÓSA (1863) i.m. 134–136. o.

⁴¹¹ DÓSA (1863) i.m. 138–140. o.

⁴¹² KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 466. o.

⁴¹³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. §.

⁴¹⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. §.

⁴¹⁵ DÓSA (1863) i.m. 142–143. o.

orvosilag, illetőleg bába által bebizonyított akár abszolút, akár relatív tehetetlenség miatt nem tudtak elhálni, és a személy iránti tévedésből, csalárdságból kötött házasságok is. A félelemből kötött házasság, amelyet akár erkölcsi akár anyagi erőszak hozott létre, ugyancsak nem jöhetett létre érvényesen. Megsemmisítendő volt az olyan házasság, amelynek megkötésekor szívfogást, őrültségi rohamokat, titkos, vagy fertőző betegségeket eltitkolták, illetve azok, amelyeknek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy már mástól terhes volt. Erre az okra csak akkor lehetett hivatkozni, ha a férjnek erről korábban nem tudott, a tudomásszerzést követően pedig „azonnal élt is a jogorvoslattal” mintha elmulasztott, hallgatólagos elengedésnek tekintették, és megbocsájtással egyenlően vették.⁴¹⁶

A bontó okok között szerepelt a házasságtörés, amely lehetett nyilvános (manifestum), vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum), az elhagyás, amely lehetett rosszakaratú (desertio malitiosa) vagy hűtlen (desertio infidelis), az élet ellen való törés (insidiae vitae structae) és a házassági tartozás megtagadása (denegatio debiti conjugalis). A házasság felbontására okot képez továbbá, ha a nő magát mesterségesen, vagy szerek bevitelével gyermekszülésre képtelenné tette.⁴¹⁷

Noha kialakulásában utolsó, azonban az egyik legjelentősebb bontó ok volt az engesztelhetetlen gyűlölség (capitale vel: invisible odium, aut insuperabilis aversio).⁴¹⁸ A hivatkozott rész a kérdést érintve, azonban a korábbi egyértelmű szabályozást mellőzve ekként fogalmazott: „Vagyon é az egy mással rosszul edgyezők között minden kor helye az elválásnak? Nintsen. Néha ugyan is oly okok adatnak fel, melyek az igazi elválás végbe vitelére nem elégségesek: mindazáltal a' megtörténtekhez képest, néha a Birált intézetén kívül is igaz válást hajtanak végre. Mivel igen ritkán esik az meg, hogy az egyszer ily módon külön vettettek, többé az edgyütt lakást megujtsák.”⁴¹⁹ Az idézett rendelkezés csupán a separatio a thoro et mensa-t engedélyezi ebben az esetben. Bod ezt az alábbi esetekben tartotta elfogadhatónak: „A Férjnek szerfeletti kegyetlensége: a Feleségnek szünteleni veszekedésre motkolódásra való viszketege: a Házások közzé beférkezett terhes ellenkezések: eltűrhetetlen erköltsök, részegség, s több ilyek, melyeket a Birák megítélésére kell bizni.”⁴²⁰ Ez alapján választotta el a házassági törvényszék Búzás Zsófit férjétől, Böndi Jánostól: „Felperes ezelőtt [a dátum hiányzik] lépett alperessel házassági szövetségre oly

⁴¹⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §.

⁴¹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §.

⁴¹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §. d).

⁴¹⁹ H. t. r. 216. §.

⁴²⁰ H. t. r. 217. §.

reménnyel, hogy alperesben egy hű becsületes szorgalmas férjre találhat, de fájdalom szép reményei csakhamar elenyésztek, mert alperes vele szemben szeretet helyett durvaságot, égre kiáltó káromkodást sőt több ízben kegyetlen verekedő természetet tanúsított. Mely magaviselete által annyira megutáltatta magát, hogy a remény szálait is elvesztette felperes, hogy boldog házassági életet folytathasson alperessel.”⁴²¹ A felperesi előadás sikerességét jelzi az is, hogy mind ebben, mind az ezt követő ügyben⁴²² felperesi védőként eljáró Viski Zsigmond szinte szóról szóra ugyanezeket a sorokat nyújtotta be.

Mind Dósa, Kolosváry,⁴²³ mind pedig Sztello⁴²⁴ egyet értenek abban, hogy az engesztelhetetlen gyűlölség valódi forrása a II. József által kiadott Ehepatent.⁴²⁵ Sztello hozzátette, hogy az Utasítás helytelenül hivatkozza a Házassági törvényrajzot, a valódi ok inkább abban keresendő, hogy a magánjog más területeihez hasonlóan az egyházi törvényeket figyelmen kívül hagyó uralkodói rendelkezéseket figyelmen kívül akarták hagyni, és az uralkodó gyakorlatot az egyház régi törvényeire kívánták visszavezetni. Ugyanakkor a gyakorlat is azt bizonyítja, hogy a Házassági törvényrajzban meghatározott esetekben ítélték meg az engesztelhetetlen gyűlöletet, ugyanakkor jellemzően féléves separatio-t követően kimondták a házasság felbontását.

4.4. Az 1893-as házassági bíraskodási összeírás

Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter 1893. június 8-án küldött átíratot Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszternek azzal a felkéréssel, hogy az egyházi bíróságok előtt folyó házassági perek utolsó öt évre vonatkozó kimutatásait a minisztérium készítse el. Csáky már két nappal később, június 10-én levelet küldött az erdélyi református egyház igazgatótanácsának azzal a kéréssel, hogy készítsen statisztikát saját egyházukra nézve. Nagy valószínűséggel a többi magyarországi vallásfelekezet is hasonló kérést kapott, az erre

⁴²¹ EREL, B1. A/1. 108.

⁴²² EREL, B1. A/1. 109.

⁴²³ Dósa és Kolosváry álláspontját vette át Kovács Albert is. KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestnas egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1878. 642. o.

⁴²⁴ Dósa (1863) i.m. 139. o.; Kolosváry (1877a) i.m. 166–177. o.; Sztello (1890) i.m. 67. o.

⁴²⁵ J. R. 57. §. „A házassági kötelék felbontását azon esetben is megengedjük, ha a hitvestársak között halálos gyűlölség vagy leküzdhetlen ellenszenv keletkezett, és mind a két fél kívánná az elválást. De az ily esetekben a bíróságok a kért felbontást soha se engedjék meg azonnal, hanem előzetesen valamely időre az asztal- és ágytöli elválástást fogják elrendelni, és azt a körülményekhez képest ismétlendik is.”

vonatkozó levéltári anyagok azonban az 1956-os levéltári tűzben, amely a Vallás és Közoktatásügyi minisztérium anyagát is érintette, elpusztultak.

Az igazgatótanács egy mintát is kapott a kért információk jellegéről és mennyiségéről. A miniszteri felhívás külön hangsúlyozta, hogy azt is tüntessék fel, hogy a házassági kötelék érvénytelenségét, az ágytól és asztaltól való ideiglenes és örökös elválásztást, illetve a házasság felbontását milyen indokra alapozva mondták ki. A statisztika összeállítására és megküldésére augusztus végéig kapott határidőt az igazgatótanács.⁴²⁶ A levél hátlapjára feljegyzett levélfogalmazvány szerint a feladat elvégzésére az erdélyi református egyházkerület házassági főtörvényszékét hívták fel augusztus 15-i határidővel.⁴²⁷ A kért összeállítás azonban – az igazgatótanács által küldött sürgetőlevél tanúsága szerint – nem készült el időre. A munka pótlására tűzött nyolc napos haladék is bizonyítéka, hogy az ügyet kiemelten fontosnak tartotta az egyházkerületi vezetés, különösen mivel a szokatlan minisztériumi kérés mellé nem érkezett semmilyen magyarázat.⁴²⁸

Végül az egyházkerületi jegyző 1893. augusztus 20-án reagált az Igazgatótanács türelmetlen figyelmeztetésére, amelyben beszámolt arról, hogy a házassági főtörvényszéknek július 10-én küldött levél alapján július 14-én felkérte az egyházmegyei espereseket, hogy a miniszter által megküldött minta alapján az azt megelőző öt évre vonatkozó statisztikai adatokat augusztus 10-ig küldjék meg, hogy 15-ig összesíthesse azokat és még abban a hónapban a miniszter megkaphassa a kimutatást. Levelében úgy fogalmazott, hogy a kérés mögött valószínűleg a napirenden lévő házassági jogi rendezés áll, ehhez kellhet a kimutatás a minisztériumnak. Beszámolt arról, hogy tizennyolc egyházmegye elküldte a kért adatokat, csupán egy az, mulasztásban volt.⁴²⁹

A levélből képet kaphatunk a magyarországi és erdélyi házassági jogi szemlélet közötti különbségekről is. Az egyházkerületi jegyző úgy fogalmazott, hogy „[...] vagy az egyházmegyei levéltárak, jegyzőkönyvek nincsenek a kellő rendben; vagy egyáltalában csak igen kevesen értették meg a miniszter úr által leküldött kitöltendő mintát.

Azt be kell vallanom, hogy a miniszter úr nem beszél határozottan a mi nyelvünken. A 2-ik rovatban azt kérdi: hány érvénytelenségi per indított? A 3-ikban, hogy e címen hány mondatott ki érvénytelennek? A 4-ikben azt kérdi: hány válóper indított és a 6-ikban hány esetben bontatott fel végérvényesen? Hogy erre a megkülönböztetésre mi szükség volt,

⁴²⁶ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 1. o.

⁴²⁷ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 3–4. o.

⁴²⁸ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 2.

⁴²⁹ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 1. o. A munka elvégzéséről: 1893. október 6. Levél a munka elvégzéséről és a főtörvényszéki adatok összegyűjtéséről. EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 6.

azt valóban magam sem értem, holott a mi házassági jogunkban és törvénykezésünk szerint, mindkét esetben végérvényesen ítéünk, tehát az eredmény ugyan az. Ez aztán zavarba hozza az egyházmegyei jegyzőket is. Némelyek a 3-ik rovatot önállónak vették, vonatkoztatva a 2-ikra; némelyek összeöntötték a 6-ik rovattal és zavart csináltak."⁴³⁰ A levél további részéből az látszik, hogy az adatot szolgáltató egyházmegyék között a statisztikai adatok felvétele során meglehetősen különböző szemlélet uralkodott. A levél írója is bevallotta, hogy ezzel a káosszal csupán kompromittálni lehetne az egyházkerületet. Az általa mellékletben elküldött statisztikai adatsor pedig meglehetősen hiányos, mivel egyetlen valóókot sem tartalmazott.

Egy fogalmazvány szerint az igazgatótanács végül felterjesztette az elkészült és erősen hiányos statisztikát.⁴³¹

Október 12-én rövid, de egyértelmű levelet kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól az igazgatótanács, miszerint a felbontás okait és számait is fel kell tüntetni.⁴³² Az ügyet azonnal áttették az egyházkerületi jegyzőhöz, aki november 29-i levelében jelezte az igazgatótanácsnak, hogy a házassági főtörvényszék nem tud a miniszteri utasításnak eleget tenni. Ennek az volt oka, hogy a pertestek és a részletes jegyzőkönyvek a másodfokon eljáró házassági főtörvényszék jogerős döntését követően visszakerült az egyházmegyei ítélkezőforumok levéltárába.⁴³³

Az igazgatótanács végül szűkszavú levélben hívta fel az egyházmegyéket a válási okok feltüntetésére. Az egyházmegyék végül december 5. és 8. között küldték meg a statisztikai adatokat.⁴³⁴

⁴³⁰ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 2. o.

⁴³¹ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 2224–1893. sz. 1893. augusztus 20. Kimutatás az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági Főtörvényszéken felülvizsgált és végérvényesen ellátott perekéről. Itt azonban csak a feldolgozott éveket (1888–1892), a peres felek nemét, illetve az ítéletek számát tüntették fel. Ebből meg tudható, hogy az öt év alatt összesen 1297 alkalommal mondott ki ítéletet a főtörvényszék, amelyből 546 alkalommal a férfi 751 alkalommal pedig nő volt a felperes.

⁴³² EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 4.

⁴³³ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 5. 1893.

⁴³⁴ EREL, A/2 Ügyiratok, 41/93. 7. A Vajdahunyadi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 8. Gyulafehérvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 9. Kézdi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 10. Sepsí egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 11. Nagyszebeni egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 12. Széki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 13. Görgényi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 14. Szilágy-Szolnoki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 15. Kolozsvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 16. Kolozs-Kalotai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 17. Marosi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 18. Orbai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 19. Udvarhelyi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 20. Nagyenyedi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 21. Erdővidéki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 22. Déési (Dézsi) egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 24. Küküllői egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 25. Romániai egyházmegye esperesének jelentése; 26. Nagysajói egyházmegye főjegyzőjének jelentése.

1893. december 9-én a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumból újabb sürgető levél érkezett, amelynek hátlapjáról kiderül, hogy végül 1893. december 15-én teljesítették a kérést.⁴³⁵

4.5. Statisztika a házasság felbontásáról

Az egyházmegyei házassági törvényszékek által beküldött adatsorokon alapuló 1893-as összeírás szerint, amelynek az általam készített statisztikai táblázatát a *Függelékben* közlöm, a házassági törvényszékeken 1888 és 1892 között összesen 1240 alkalommal hoztak ítéletet. Ez magában foglalta mind a házasságok felbontó, mind pedig a semmisnek nyilvánító ítéleteket. A legtöbb döntést a Marosi egyházmegyében hozták (194), ezt követte az Udvarhelyi (159), a Sepsi (118), illetve a Kolozsvári egyházmegye (111).⁴³⁶ A legkevesebb ítéletet a Gyulafehérvári egyházmegyében hozták meg (9), a Nagysajói (16), a Romániai, (19), a Szebeni (21) egyházmegyék pedig csak évi huszonöt alatti ügyszámmal rendelkeztek.⁴³⁷ A számarányok közötti különbségek tehát jelentősek, az eredmények mögötti okokat keresve azonban fontos megjegyezni, hogy a felekezethez tartozók számával vagy az adott évben kötött házasságokkal való egybevetésből kapott nyers arányszámok egyedül aligha mutatnak pontos képet egy adott egyházmegye viszonyairól a korszakban. Ennek oka, társadalomtörténeti terminológiával élve, a *válási migrációnak* nevezett jelenség, amely nem más, mint a különböző házassági rezsimek kollíziójának eredménye. Jól érzékeltetik ezt Sztéhlo Kornél: „*A mint az 1868. évi törvények ezt a dolgot így jól elrendezték, megeredt a válóperek zápora, boldog boldogtalan sietett kitérni, hitvestársától szabadulni és boldogabb házasságban menedéket keresni. Jöttek a külföldről, különösen lajthántuli részekből seregesen és igénybe vették szabadelvű törvényeinket, melyek még a birói illetőséget is csak a lakhelytől teszik függővé és állampolgársággal nem törődve még a khinai ember házasságát is megengedik felbontani, ha nejével itt lakott utoljára együtt.*”⁴³⁸

A vonatkozó társadalomtörténeti kutatások foglalkoztak mind az osztrák, mind pedig az anyaországi házaspárok erdélyi házasságfelbontásaival, különös tekintettel az unitárius fórumok előtti eljárásokra.⁴³⁹ A református törvénykezés esetén nehezebb az utolsó közös

⁴³⁵ EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 23.

⁴³⁶ 10. melléklet, 12. melléklet, 3. melléklet, 8. melléklet.

⁴³⁷ 1. melléklet, 18. melléklet, 17. melléklet, 4. melléklet.

⁴³⁸ SZTEHLO (1883) i.m. 349. o.

⁴³⁹ NAGY (2007) i.m. 359–428. o.; NAGY (2010) i.m. 165–213. o.; NAGY (2018a) i.m. 368–376. o.

lakóhely meghatározása, mivel a pertesteket minden esetben visszaküldték az elsőfokon eljáró bírósághoz. Ennél fogva az így születő házassági felbontások aránya csak a különböző egyházmegyei törvényszékek anyagának átnézése után határozható meg.

A befejezett perek évenkénti összesítése alapján elmondható, hogy az 1888-as évet (235 ítélet) követő visszaesést követően (1889: 219 ítélet) folyamatosan emelkedett a meghozott ítéletek száma: 1890-ben 245, 1891-ben 244, 1892-ben pedig 297 esetben. Az öt éves időkeret azonban túl rövid ahhoz, hogy a társadalmi folyamatok e szegmensének alakulásáról következtetéseket tudjunk levonni, a hosszabb tendenciák meghatározásához szélesíteni kell az időbeli határokat, amennyiben a fennmaradt levéltári anyagok lehetővé teszik.

Összevetve az erdélyi református egyházkerületben kötött házasságok számával, megállapítható, hogy 1888-ban 3916 esküvőre került sor, azaz minden 16,6-ik házasságkötésre jutott egy bontás is. A következő évekről szóló zsinaton elfogadott számadásokban nem tették közzé a házasságok számát, viszont a korábbi évek statisztikai adatai a rendelkezésünkre állnak, így az azt megelőző időszakra kiszámítható lenne.⁴⁴⁰

Összesen 522 férfi indította meg az eljárást, ennél valamivel magasabb a női felperesek száma (718), eszerint felperesek arányait tekintve, 58%-ban nők kezdeményezték a válást az erdélyi református házassági törvényszékek előtt. A tárgydőszakban összesen négy olyan egyházmegye volt, amelyben a férfi felperesek száma volt magasabb, ezek jellemzően a kisebb ügyteherrel rendelkező egyházmegyék voltak: Gyulafehérvári (77,8 %), Szebeni (66,7 %) és a Nagysajói egyházmegyében (56,3%). Kivételt képez ez alól a Kolozsvári egyházmegye, amely 111 ítéletével a legnagyobb ügyterhű ítélkező fórumok közé tartozott, itt a felperesek 51,4 %-a volt férfi. A korábban említett perek számát tekintve kiemelkedő egyházmegyékben a feleségek kezdeményezték a kötelék bontását nagyobb arányban.⁴⁴¹ A nők aránya a Széki (75 %), és az Orbai egyházmegyékben (73,8 %) volt kimagasló.

Kolumbán Zsuzsánna az Udvarhelyi egyházmegye 19. századi joggyakorlatának társadalomtörténeti módszerű elemzése során kimutatta, hogy az 1866 és 1890 közötti időszakban a házasságok 45,63 %-át az első kétévben bontották fel, míg 1891 és 1895 között

⁴⁴⁰ Pl.: 1884-ben 3706 esketés volt, 1885-ben 3352, 1886-ban 3499, 1887-ben pedig 3354. Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei 1884–1894
<http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (Letöltés: 2019. 05. 10.).

⁴⁴¹ Sepszi egyházmegye: 64,4 %; Udvarhelyi egyházmegye 57,9 %; Marosi egyházmegye: 56,7 %.

54,02- %-át, ugyanakkor ez az arány a házasság időtartalmának növekedésével folyamatosan csökkent.⁴⁴²

Szőcsné Gazdag Enikő a Sepsi egyházmegye iratanyaga alapján arra a figyelemreméltó következtetésre jutott, hogy a férfiak a házasságok felbontását 38,8 %-ban az első öt évben kérték, a következő kiugró időszak a 11 és 15 éve tartó házasságok esetén figyelhető meg (33,3%).⁴⁴³ A nőknél a felperesi pozíció aránya a házasság első öt évében volt kimagasló (44,7 %) ezt követően pedig folyamatos csökkenést mutatott.⁴⁴⁴

A házasság semmisségének kimondására, valamint felbontására szolgáló okokra vonatkozó adatok elemzése előtt fontos rögzíteni, hogy a válni kívánó felek általában nem egyetlen okra alapozva kérték elválásztásukat, hanem – Kolumbán Zsuzsánna meghatározása szerint – *bűnsorokat* alkottak, például alkoholizmus–agresszivitás–paráznaság, vagy alkoholizmus–gazdasági feladatok elvégzésének képtelensége, paráznaság–agresszivitás, eröltetés–szexuális kapcsolat hiánya–agresszivitás. Az ítélet azonban a legsúlyosabbnak ítélt okra hivatkozott.⁴⁴⁵

Az egész egyházkerületre vonatkozó felmérésből képet kaphatunk arra is, hogy bizonyos okokra milyen arányban hivatkoztak az eljárások során. A leggyakrabban hivatkozott bontó ok a házasságtörés lett, ítéletet erre hivatkozva 398 alkalommal hoztak. A Marosi egyházmegye adatsorában 90 alkalommal szerepel, de igen magas számban (52) rögzítette az udvarhelyi statisztika is. Érdekes eredményt mutat a Dési egyházmegye lajstroma, ahol 32 alkalommal hivatkoztak a házasságtörésre, amely szám önmagában nem kiugró, viszont az egyházmegyében kimondott ítéletek (56) több mint 57 %-át teszi ki.⁴⁴⁶

Az elhagyás 299 alkalommal szerepel indokként a statisztikában, legtöbbször Szilágy-Szolnoki (40) és Udvarhelyi (63) egyházmegyékben fordult elő.⁴⁴⁷ Elhagyásként vagy hűtlen elhagyásként tüntették fel általában, csupán három egyházmegyében fordult elő, hogy megkülönböztették a két tényállást.⁴⁴⁸ Végül a házasság felbontására szolgáló okok

⁴⁴² Az adatsornak csupán azt a részét közlöm, amely jelen tanulmány tárgyidőszakába tartozik. 1886–1890: (–2) 45,63 %; (3–4) 20,13 %; (5–7) 12,08 %; (8–10) 7,38 %; (11–15) 8,72 %; (16–20) 4,02 %; (26–) 2,01 %; 1891–1895: (–2) 45,02 %; (3–4) 16,88 %; (5–7) 12,55 % (8–10) 9,09 % (11–15) 6,92 % (16–20) 6,06 % (21–25) 2,59 % (26–) 0,86 % Kolumbán (2011) i.m. 269. o.

⁴⁴³ Férfiak felperesként Sepsi egyházmegyében: 0–5 év: 38,8 %; 5–10 év: 5,5 %; 11–15 év: 33,3 %; 16–20 év: 11 %; 21 év fölött: 11 %. Szőcsné i.m. 370. o.

⁴⁴⁴ Női felperesként Sepsi egyházmegyében: 0–5 év: 44,7 %; 5–10 év: 21 %; 11–15 év: 21 %; 16–20 év: 10 %; 21 év fölött: 2,5 %. Szőcsné i.m. 370. o.

⁴⁴⁵ KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁴⁴⁶ 10. melléklet, 15. melléklet.

⁴⁴⁷ 7. melléklet, 12. melléklet.

⁴⁴⁸ Kézdi egyházmegye, Sepsi egyházmegye, Nagysajói egyházmegye.

közül az engesztelhetetlen gyűlötség 172 alkalommal, míg az élet ellen való törés összesen 80 alkalommal fordult elő.

Unikális és az Utasításban nem szereplő kategória volt a Kolozsvári egyházmegyében a separatio divortiummá való változtatása, amelyre 61 alkalommal került sor.⁴⁴⁹ Mivel a Kolozsvári egyházmegye jegyzőkönyvei szűkszavúak, többnyire a feleket, illetve az ítélet rendelkező részét közlik egy mondatban, a peranyagok pedig nem maradtak fent, ezért nehéz pontosan megállapítani az ilyen jellegű ügyek terjes körét. Számos esetben megfigyelhető azonban, hogy nem csak az erdélyi református–katolikus vegyesházasságok kerültek be ebbe a körbe, hanem található a jegyzőkönyvekben olyan per is, amely a budapesti, vagy az Osztrák-Magyar Monarchia más bíróságai által meghozott separatiót tartalmazó ítélete miatt fordultak a kolozsvári házassági törvényszékhez. Ehhez hasonló tényállás található még a Kézdi egyházmegye jelentésében is azzal a különbséggel, hogy az itt felhozott három ítélet pontosabban meg van határozva katolikus separatio elnevezés alatt.

Csupán három alkalommal jegyezték föl olyan ítéletet (Széki egyházmegyében kettő, míg a désiben egy), ahol a házasság felbontásának leg súlyosabb oka a házassági kötelesség megtagadása volt.⁴⁵⁰ Ez a bontóok sok jelentésben már nem is szerepel, csupán tíz egyházmegye volt, amelyik egyáltalán rögzítette, mint kategória.

Egyedülálló az udvarhelyi egyházmegye két ítéletének alapja is, ahol a Geleji-féle kánonok alapján hozott az eljáró házassági törvényszék ítéletet.⁴⁵¹

A házasság semmisségét megállapító ítéletek aránya jóval alacsonyabb a házasság felbontására vonatkozókéhoz képest, a teljes szám kevesebb mind 18 %-át adja. A vonatkozó okok közül csupán három fordult elő. Legmagasabb az erőltetések száma (166) volt, különösen Seps (36), Udvarhelyi (34) és az Orbai egyházmegyében (29).⁴⁵²

Betegsége történő hivatkozást összesen hét egyházmegye statisztikájában tüntettek fel.⁴⁵³ Az elnevezések a kis szám ellenére is sokszínűséget mutatnak, például a Széki egyházmegyében „nőnek fertőzött állapota miatt” mondták ki a házasság semmisségét,⁴⁵⁴ a többi esetben eltitkolt betegségként, van ragályos betegségként került a tényállás megnevezésre.

⁴⁴⁹ 8. melléklet.

⁴⁵⁰ 5. melléklet, 15. melléklet.

⁴⁵¹ 12. melléklet.

⁴⁵² 3. melléklet, 12. melléklet, 11. melléklet.

⁴⁵³ Széki egyházmegye: 1; Széki egyházmegye: 1; Szilágy-Szolnoki egyházmegye: 1; Kolos-Kalotai egyházmegye: 2; Orbai egyházmegye: 1; Udvarhelyi egyházmegye: 1; Küküllői egyházmegye 1.

⁴⁵⁴ 4. melléklet.

A Marosi egyházmegye semmilyen differenciálást nem tett a semmisség okokat illetően, összegezve 46 ítélet adatait rögzítette jelentésében erre hivatkozva.⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ 10. melléklet.

5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA

Az erdélyi perjog a perek három fajtáját különböztette meg az eljárás időtartama szerint. Hosszú pereknek azokat az eljárásokat nevezték, amelyeket a régi törvények, különösen az *Approbata* és *Compilata Constitutiok* kifejezetten ekként nevesítettek, és legalább négy törvényszakon keresztül tartottak.⁴⁵⁶ A bírói gyakorlat azonban eltérve az írott jogtól, tovább bővítette a hosszú pereként tárgyalandó ügyek körét. A Táblai Utasítás sem tudta új alapokra helyezni az erdélyi törvénykezési rendet, ennél fogva számos ellentét alakult ki a régi törvények és a Táblai Utasítás között, amely tovább nehezíti az alkalmazott erdélyi perjogot megismerését.

Rövid pernek nevezték azokat a bírósági eljárásokat, amelyeket „a régi királyok idejében költ törvényekben a rendeltetik”, hogy rövid vagy egyetlen törvényszakon folytassanak le, valamint azok, amelyeket az „újabb törvények” névszerint ekként rögzítettek, és két törvényszak alatt befejeztek azelőtt a fórum előtt, ahol kezdték.⁴⁵⁷ A legrövidebb, vagy *articularis* pereket is csak azokban az ügyekben lehetett indítani, amelyeket a törvények kifejezetten elrendeltek. A rövid perekre vonatkozó szabályok szerint kellett ítélni minden olyan ügyben, amelyekben a törvény sem a hosszú, sem pedig a legrövidebb perek szabályait nem rendelte irányadónak.⁴⁵⁸ A református és az unitárius házassági fórumok is a világi perjog által meghatározott rövid perek szabályai szerint jártak el,⁴⁵⁹ ennek jellegzetességei egészen a polgári házasság bevezetéséig megfigyelhetőek voltak.

Fontosnak tartom azonban rögzíteni, hogy az erdélyi perjogtörténet feldolgozottságának jelenlegi állása nem teszi lehetővé azt, hogy a házassági bíraskodás eljárási kereteit a Királyhágón túli processzuális rendszer részeként vizsgáljam.

Fontosnak tartom az Utasítás bemutatását, mivel Magyarországon hosszas kutatást követően sem találtam egyetlen példányt sem, ugyanakkor az erdélyi könyvtárakban, levéltárakban is alig maradt fent néhány. Nem szorítokozom azonban az egyszerű normatív leíró bemutatásra, az általam felvázolt, a 19. század második felében érvényesülő perjogi tételeket a zsinati, később egyházkerületi közgyűlési határozatok, az 1882-es Utasítás, a Házassági Főtörvényszék vonatkozó határozatai, valamint a fennmaradt peranyagok alapján

⁴⁵⁶ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 189–191. o.

⁴⁵⁷ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 205. o.

⁴⁵⁸ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 190. o.

⁴⁵⁹ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 298. o.

összegzem. A gyakorlatban lezajlott processzus lépéseit egyes perjogi szempontból tipikusnak mondható cselekményeken, beadványokon, periratokon keresztül mutatom be.

5.1. A per kezdete

A per alapja a férfiaknak és a nőknek az a kölcsönös joga volt, hogy „szerencsétlen házassági viszony” esetén bármelyik fél követelhesse azt, hogy a céljának meg nem felelő köteleket véglegesen bontsák fel elválás, vagy megsemmisítés által.⁴⁶⁰

A panaszosnak, aki a per során felperesként lépett fel, miután elhatározta, hogy házasságát fel kívánja bontani, először egyházközségének lelkészénél kellett panaszt tennie. Az Utasítás itt egy szűkítést is bevezetett, csak ott lehetett ezt a panaszt megtenni, ahol az alperes legalább hat hete lakott.⁴⁶¹ Ez a korlátozó szabály valójában azt tette lehetővé, hogy az adott községben való csupán hat heti tartózkodást követően a felek az erdélyi házassági jog szerint bonthatták fel házasságukat.

A panasz alapján az illetékes lelkész megidézte a bepanaszolt hitvestársat. A széles lelkészi eszköztárú, csupán alapvető lépéseiben szabályozott eljárás során a lelkész a feleket kihallgathatta, illetve szembesíthette egymással. Minden esetben meg kellett kísérelnie a felek kibékítését. Ha a lelkésznek a kibékítésre tett kísérlete nem járt eredménnyel, a körülmények figyelembevételével és a sérelem mértéke alapján nyolc nap gondolkodási időt adhatott a feleknek.⁴⁶² Ha ennek leteltével sem sikerül jobb belátásra bírni a házas feleket személyesen vagy két presbiter jelenlétében, akkor erről hivatalos számmal és pecséttel ellátott bizonyítványt kellett kiállítani a panaszos fél részére.⁴⁶³ 1862-ben Fehér György református lelkész az alábbi békepróbált igazoló okiratot állította ki: *„Bizonyítvány, mely szerint Kúdor István és Barta Erzsébet, mint békétlenkedő házastársak, a mai napon Consistoriumunk előtt megjelenvén közöttök a békét helyreállítani elpróbáltam, de ohajtott siker nélkül. Miről ezennel hivatalosan bizonyítok Farkason Augusztus 28-án 1862ik évben. Fehér György ref.pap.”*⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 14.§.

⁴⁶¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 16.§.

⁴⁶² A sepsi egyházmegyei peranyagok alapján a lelkész belátása szerint 8–15 napot is meghatározhatott békülésre. SZŐCSNÉ GAZDAG i.m. 363. o.

⁴⁶³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 17.§.

⁴⁶⁴ EREL, B1. A1/84.

1882-ben megalkotott Utasítás minden peres iratot illetően, így a békéltetési bizonyítványról is mintát készített,⁴⁶⁵ amelyhez fűzött utasításokból kiderül, hogy abban az esetben, ha olyan elháríthatatlan akadály lenne, amely miatt nem lennének szembesíthetők a felek (például ha a bepanaszolt fél nem jelenik meg), a panaszló féllel el kell próbálni a békét. Ha olyan komoly ok merült fel, amelyek gyors elintézését igényeltek, akkor a nyolc napos határidőre, valamint a presbiteri jelenlétre nem volt szükség. Elégséges volt, ha a lelkész meggyőződése szerint járt el és ez alapján állította ki a bizonyítványt.⁴⁶⁶

A sikertelen békítésről szóló bizonyítványt az esperesnek kellett átadnia a panaszos félnek és kérni tőle a különvető levelet. A különvető levél első része magában foglalta a házasság felek vallását, lakhelyét, házasságuk idejét, gyermekeinek számát és korát, valamint rögzítette röviden a panaszt tevő vádjait, a bepanaszolt mentségét, a béke sikertelenségét és a foganatosított intézkedéseket, amelyek lehettek egyrészt a teljes külön lakás elrendelése, a felek utasítása, hogy egymás legszükségesebb vagyontárgyait adják ki, illetve ideiglenesen rendezhette a gyermek felügyeletét és tartását. A két utóbbi esetben a feleket – amennyiben szükséges volt – az illetékes polgári hatósághoz küldhette. Utolsó pontban pedig megtiltotta, hogy a házaspár egymás bántalmazza.⁴⁶⁷

A különvető levél képezte a per alapját, ahogyan az Utasítás fogalmazott „a per megkezdéséig multhatatlanul szükséges intézkedés” volt, amelyet a felperesi beadványhoz is csatolni kellett.⁴⁶⁸

Az 1860-as évek végéig a különvető levélben rögzített intézkedések még sokkal szélesebb tevékenységi kört öleltek fel. Egy 1862. szeptember 10-én kelt különvető levél szerint: *Tarnasi helvét hitvallású ifju nő Bartha Ersébeth, férjétől ugyanodavaló s hason hitvallású Kudor Istvántól, kivel ez előtt csak 8 hónappal történt egybekelése óta folytonos háborúságban élvén, a bizonyítvány szerint a helybeli D. Consistorium által is ki nem békíthetett, ezennel különvettetik a következő feltételek mellett:*

Iör Hogy a nő férje elleni válóperét – megtéve jo előre a szükséges előlépéseket okvetlenül elkezdje; különben ezen határidőn túl, férje mellé vissza fog adatni.

⁴⁶⁵ „Bizonyítvány. Alólirott hivatalosan és jó lelkiismerettel bizonyítok arról, hogy N. N. panaszló A. B. házastársát hivatalosan papi hivatalunk elébe idéztetvén, a felek szembesítettek, a mikor panaszló vádat emelt A. B. ellen, hogy – – – – – A. B. védekezvén, papi hivatalunk minden erkölcsi érvet felhasznált, sőt nyolcz napi gondolkozási időt is engedett, majd két presbyter névszerint N.N. és N. N. előtt intette őket a békés együttélés világi, családi és erkölcsi előnyeire; azonban az egymással veszekedő házasságok között a béke nem sikerült.

Melyről adom ezen nevem aláírásával és hivatalos pecséttemmel megerősített hivatalos bizonyítványomat.”

⁴⁶⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. melléklet.

⁴⁶⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20.§.

⁴⁶⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 18.§.

2or A férj a nőnek melé vitt javait kiadni köteleztetik, mintha semmi nem adatna. a Helységi elöljáróság adassa ki.

3or Minthogy ezen felek mátolfogva úgyszolva törvényútján állanak, egymást bármi bántalommal illetniök szigoru büntetés alatt megittlatik.”⁴⁶⁹

Az Utasítás által meghatározott minta szerint – amely már az egyházak és az állam, és ezen belül is az egyházi ítélkezőforumok és a világi hatóságok elválasztásának szabályai alapján állítottak össze – a házaspáraknak mindent vissza kellett adnia, amit egymáshoz vittek, különösen a ruhákat, az ágyneműket, az élet fenntartásához szükséges tárgyakat, ezekkel, illetve az egymás felé fennálló követeléseikkel az illetékes polgári hatósághoz kellett fordulni. Fontos különbség, hogy ebben az esetben nem a vagyon megosztásáról volt szó, hanem csak az élet fenntartására legszükségesebb dolgokról, addig, amíg a jogerős ítélet meg nem születik. A kiskorú és az „anyai ápolást” igénylő gyermekek az anya „védelme” alatt maradtak, amelyhez a külhatóság által megállapított mértékben az apa is köteles volt hozzájárulni. A gyermek azonban nem maradhatott az anyánál abban az esetben, ha életvitele olyan botrányos volt, hogy „a gyermek erkölcsi élete volna veszélyeztetve.” A különvetés ideje alatt a házaspáraknak szigorúan tilos volt mind rossz szóval, mind tettelesen bántalmazni egymást. Ennek megszegése esetén a külhatóság járt el a bántalmazó féllel szemben.⁴⁷⁰

A különvető levél intézménye nem feleltethető meg egyértelműen a Királyhágón inneni ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztással. Ennek oka, hogy bár a házastársak élet- és vagyonközösségét a házasság jogerős bírói felbontása előtt nem lehetett megszüntetni, mégsem lehetett elvárni a felektől, hogy a per ideje alatt egy háztartásban éljenek. Ennek a problémának – beleértve a további fizikai és lelki bántalmazás megelőzését – az ideiglenes orvoslására alakult ki az esperes általi időleges különvetés intézménye.⁴⁷¹

Deési Gyula esperes egy 1890. február 4-én kiadott különvető levelét a kikristályosodott gyakorlat és a minták alapján a következőképpen rögzítette: „*Kétfelvető levél melynél fogva zentelki lakos Dézsi Ilona ev. ref. vallású ugyanodavaló ev. ref. vallású Bartha Ferencztől mint férjétől – kivel állítólagos durva természete miatt együtt nem élhet s kivel kibékülni az 56-890 sz. u. papi bizonyítvány szerint a helybeli S. consistorium előtt sem kívánt – törvényesen különvettetik következő feltételek alatt:*

⁴⁶⁹ EREL, B1. A1/84.

⁴⁷⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. melléklet.

⁴⁷¹ SZTEHLO (1890) i.m. 212–213. o.

1. *Felperes nő köteles férje ellen való keresetét a legközelebb tartandó házassági törvényszéken megkezdeni s azt a maga törvényes módja szerint lefolytatni – ellen esetben férjével össze fog rendeltetni.*

2. *Alperes férj köteles nejének hozzávett javait ágyneműjét – öltöző ruháit kiadni – megrendelem a S. curatornak azoknak kiadatását – s ha ez eljárásában gátoltnák hivatalos tisztelettel kéretik fel a tek[intetes] járási főszolgabíróság azok kiadatására.*

3. *Minthogy ezen házas felek közötti szövetség általam a törvény nevében felterjesztetett s felek a per rendes útján állanak – egymást szóval vagy tetlegesen bántalmazni büntetés terhe alatt szigoruan tiltatnak.*⁴⁷²

A különvető levél érvénye a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig maradt meg, ahol határoztak a további szükséges lépésekről.⁴⁷³

Ezt követően a panaszos ügyvédje elkészítette egyrészt a különvető levél, másrészt pedig a panaszos kikérdezése alapján az idéző utasítást, amelyben összefoglalta a házasság felbontására vagy megsemmisítésére okként felhozott „vádakat”, illetve az időpontot, amikor idézte az alperest. Ennek az időpontnak 8 és 15 nap közé kellett esnie. Nem volt azonban kizárva, amennyiben az alperesnek nem volt kifogása, hogy rövidebb időn belül is idézhető legyen a „volenti non fit injuria” elve szerint.⁴⁷⁴

Az idézőutasítást a panaszos ügyvédje fogalmazta, de az esperes bocsájtotta ki. Dézsi Ilona válóperében például a következő idézőutasítást adták ki:

„Idéző utasítás: Zentelki lakos fézsi Ilona önt, Bartha Ferenczet, mint tőle az esperesi hivatal által törvényesen különvetett hites férjét általunk, törvényes kibocsáttatásunknál fogva szokott díjjunk megadása mellett, a törvényes mod és rend szerint idézteti a Kolozs-Kalotai egyházmegyénk folyó 1890 évi augusztus 11-én d. e. 9 orakor – Gyaluban tartandó házassági törvényszéki ülésére, ily okon:

Idéztető nő, önt hites férjét több hibái miatt, de leginkább élete ellen törő kegyetlenkedései miatt haláloson meggyűlölte és elhatározta magában, hogy önnel soha ki nem békül, hanem öntől törvényesen örökre elválik.

Tessék azért önnek az irt helyen és időben személyesen megjelenni, mert akár megjelenik, akár nem, idéztető panaszos a maga keresetét ott előterjeszti, s mind azt megteszi, amit a törvény és igazság az ily ügyekben rendel; ovást tévén költségéről, fáradtságáról és minden

⁴⁷² EREL, B1. A1/136.

⁴⁷³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20.§.

⁴⁷⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 21.§., 3. melléklet.

más ovás alájöhetőkről. Ezen idéző utasítás szerint való törvényes eljárás végrehajtására kibocsátatnak tiszteletes Viski Zsigmond és ének vezér Viski József urak.

*A Kolozs Kalotai ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalából. Gyula – 1890. Jul. 16. Deési Gyula esperes.*⁴⁷⁵

Ha az esperes „megadta a kibocsájtást”, akkor egyidejűleg két egyházi regiuszt nevezett ki. A periratok, illetve a szakirodalom egy része megkülönböztette az idéző biztosokat és az eskető regiusokat, az Utasítás azonban nem tett ilyen megkülönböztetést. A különbség a gyakorlatban alakult ki. Mindkét esetben két olyan köztiszteletben álló személyre volt szükség, aki saját pecséttel rendelkezett. Idézés esetén lelkész, tanító és kántor is eljárhatott, tanúvallatás esetén viszont csak lelkészek nevei találhatók a forrásokban. Szöcsné Gazda Enikő tanulmányában megállapította, hogy a regius egy olyan bizalmi feladatot vagy ideiglenes tisztséget jelentett, amelynél további követelmény volt, hogy sohasem a peres felek papjai, hanem minden esetben máshonnan kiszálló lelkészek végezték a tanúk kihallgatását.⁴⁷⁶

Miután a regiusok megkapták az esperestől az idéző utasítást, az alábbi kiegészítést vezették fel annak tetejére: *„Hivatalos tisztelettel jelentjük, hogy törvényes kibocsátatásunk mellett, Zentelki lakos Dézsi Ilona részére, tőle a Kolozs Kalotai egyházmegyei esperesi hivatal által törvényesen külön vetett Bartha Ferencz férjét házassági válóperbe idézése végett a következő utasítást vettük.*”⁴⁷⁷

Ezt követően felkeresték a bepanaszolt személyt, és ismertették vele a „panaszos vádjait”, majd hivatalosan megidézték, szükség esetén pedig megmagyarázták a dokumentumban szereplő állításokat és tájékoztatást adtak az eljárás következő lépéseiről, illetve a további teendőkről.⁴⁷⁸ Az idézés sikerességéről vagy esetleges sikertelenségéről a regiusok az idéző utasítás szövege alatt jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben pontosan rögzíteni kellett az alperes válaszát, az eljárásról szóló jelentésüket pedig aláírásukkal és pecsétükkel kellett hitelesíteniük.⁴⁷⁹ *„Hivatalos kibocsátatásunk értelmében fennevezett bartha Ferencz Zentalki lakos saját házánál felkeresvén, előtte az idéző utasítást felolvastuk, annak értelmét megmagyaráztuk, és ő azon kérdéseinkre, hogy a kitűzött helyen és időben meg fog é jelenni, határozott 'igennel' felelt.*

⁴⁷⁵ EREL, B1. A1/136.

⁴⁷⁶ SZÖCSNÉ GAZDA i.m. 368. o.

⁴⁷⁷ EREL, B1. A1/136.

⁴⁷⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22. §.

⁴⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22.§.

*Mely törvényes idézés valóságáról hitelesen bizonyítván, ezen hivatalos jelentésünket nevünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősítjük. Zentelken. 1890. július 31. Viski Zsigmond ev. ref pap; Viski József ev. ref. énekvezér.*⁴⁸⁰

Ha a bepanaszolt személy tartózkodási helye ismeretlen volt, hirdetményben idézték meg a tárgyalásra, amelyet jellemzően az Erdélyi Protestáns Közlöny, később Protestáns Közlöny hasábjain is közzé tettek: „*Hirdetményes idézés válóperbe. Melynek erejénél fogva, Ferenci Vilma, maros-vásárhelyi lakos, házastársát, Sípos Pál, lisznói (háromszékmegyei)születés, ugyan volt maros-vásárhelyi lakos kovács-mestert, ki ez előtt 9 évvel Őt hűtlenül elhagyta s azon idő óta hollétéről mit sem tud. idézteti, hogy mai naptól számítva, hat hó elteltével, a marosi ev. ref. egyházmegye házassági törvényszéke előtt. Maros-Vásárhelytt, jelenjék meg; mert, meg nem jelenése esetében is, ellene indítandó váló keresetét tárgyalatni és lejártni fogja.*

A marosi ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalától,

Lukafalván, október 16-dikán, 1887.

*Rákosi Lajos, ev. ref. esperes*⁴⁸¹

Miután az esperes kézhez kapta a regiusok által ellenjegyzett idéző utasítást, fel kellett vezetnie az átvétel tényét és időpontját, majd visszaadta a felperesnek, akinek a per kezdetén be kellett nyújtania a házassági törvényszék elnökének (tehát újra az esperes részére).⁴⁸²

5.2. A perbeli képviselet

A házassági törvényszék megjelölt ülésén részt kellett vennie mind a fel-, mind pedig az alperesnek.⁴⁸³

A megjelent házastársak szóban is nyilatkozhattak, általában azonban a pereskedés a törvények átfogó ismeretét és írástudást igényelt, a feleknek képviseltetniük kellett magukat ügyvéd által. Az Utasítás annyit rögzített, hogy a jogi képviseletet ellátó személy lehetett akár egyházi, akár világi.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ EREL, B1. A1/136.

⁴⁸¹ Protestáns Közlöny, 1887. 17. évf. 44. sz. 396. o.

⁴⁸² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 23.§.

⁴⁸³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 25.§.

⁴⁸⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 26.§.

Bod Péter a *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv* című munkájában rögzítette a szószóló személyére vonatkozó rendelkezéseket.⁴⁸⁵ Bod szerint mindenki szószóló lehetett, akit nem tiltottak el ettől, vagy a természet szerint nem gátoltak.

Eltiltották a perbeli képviselői tisztség betöltésétől a nőket, a megbecstelenítetteket, más szóval a hamis esküvűket⁴⁸⁶ a törvényes kort még be nem töltő ifjakat, a másik fél kezére játszó szószólókat,⁴⁸⁷ illetve a hatalmasabb személyeket, mivel ezek az ellenérdekű fél elrettentésére szolgálhattak.⁴⁸⁸

Az elvárt tulajdonságokat csak általános módon fogalmazták meg,⁴⁸⁹ mint például ismerje a törvényt, legyen jó ember, becsületes, okos, hűséges. Ne terhelje principálisait túl nagy bérigénnyel, és a bíró által meghatározott jutalommal is elégedjen meg. A túlságosan anyagiasságú szószólót az *Approbata Constitutio* is büntetni rendelte.⁴⁹⁰ Fontos erényként sorolták még fel az ügy iránti hűséget.

Dósa Elek is részletesen foglalkozik az *Erdélyhoni jogtudományban* az ügyvédek jogállásával,⁴⁹¹ azonban az ott megfogalmazott szabályok határozottan a világi törvénykezési fórumok előtti képviselet szabályait rögzítik, így annak elemzésével nem kaphatunk részletesebb képet az erdélyi református házassági bírásokról.

Az ügyvédek kérdésével a Házassági Főtörvényszék is foglalkozott. Miklósi József páncélcsehi lelkész azzal a kéréssel fordult a felsőbb házassági törvénykezési fórumhoz, hogy a házassági törvényszéki tárgyalásokon kántortanító ne működhessen ügyvédként, csak rendes lelkész. A Házassági Főtörvényszék határozatában úgy döntött, hogy házassági perekben ügyvédként elsősorban a rendes papok alkalmazandók, másodsorban azonban, ha a kellő képesítést megszerezték, akkor kántortanítók is felfogadhatók voltak. A kérelemben jelzett kántortanítóra nézve pedig a dézsi egyházmegyei hatóságot utasították, hogy szerezzen tudomást arról, hogy az illető birtokában van-e szabályszerű ügyvédi képesítéssel, és ennek függvényében alkalmazza ügyvédként, vagy utasítsa el.⁴⁹²

A szabályszerű ügyvédi képesítésről bővebb információ nincsen, csupán Dósánál olvasható utalás a világi perjog szerinti követelményekről.⁴⁹³ Ebből leginkább arra

⁴⁸⁵ M. E. T. 51. §.

⁴⁸⁶ H. k. 2. 3.

⁴⁸⁷ A. C. 4. 19. 2–3.

⁴⁸⁸ A. C. 4. 1. 4.

⁴⁸⁹ M. E. T. 52. §.

⁴⁹⁰ A. C. 4. 19. 2.

⁴⁹¹ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 20–26. o.

⁴⁹² EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1892. 99. o. 2. sz.

⁴⁹³ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 20–21. o.

következtethetünk, hogy ez a bizonytalanság annak a szabályozási szintet még el nem érő törekvésnek a lenyomata, hogy a 19. század utolsó harmadában a jogi védelem ellátásánál a laikus személyek helyét a jogvégezettek vegyék át. Ezt azonban egyrészt jogászok száma (leginkább eloszlása), valamint a földrajzi adottságok miatt nem lehetett kizárólagos szabállyá tenni, mivel a képviselő általános követelménye felülírta a professzionalitást.

Ügyvédjét minden fél bejelentette élőszóval a törvényszék előtt.⁴⁹⁴ A gyakorlat alapján megállapítható, hogy ügyvédi megbízást írásban is be lehetett adni, ekkor azonban ezt a per kezdetén be kellett nyújtani a többi irattal együtt. Két tanúval ellenjegyzett írásbeli meghatalmazást adott 1885-ben Szász Lórán későbbi felperes: *„Meghatalmazás, melynél fogva alólirt meghatalmazom O. Jenesi református lelkész Tiszteletes Sebestyén Ferencz urat, hogy nevemben nöm Szt. Lászlói születésű Szapora Zsuzsa ellen válópert folytasson. Aprilis 1-én 1885.”*⁴⁹⁵

Ha az alperes „renitentiából” nem volt hajlandó ügyvédet vallani, a házassági törvényszék annak költségére hivatalból rendel számára védőt.⁴⁹⁶ A bírói fórum rendelt ügyvédet akkor is, ha hiteles hatósági bizonyítvánnyal igazolta mind a két fél, vagy valamelyik közülük, hogy vagyontalanok.⁴⁹⁷

5.3. A per megszüntetése és felfüggesztése

Ha az előre kihirdetett időre a törvényesen megidézett felek vagy meghatalmazottjaik közül senki nem jelent meg a házassági törvényszék előtt, sem pedig törvényes mentséget nem tudtak felhozni, akkor az eljáró fórum a pert „megszüntnek nyilvánította” és az esperest utasította, hogy a feleket kényszerítse együttélésre, ezt követően pedig értesítse a polgári hatóságot.⁴⁹⁸

Abban az esetben, ha valamelyik fél, vagy mindkettő, a tárgyalás indokolt elhalasztását (dilatatio) kérte, azt egy alkalommal kötelessége volt megadni a törvényszéknek.⁴⁹⁹ A következő ülésig felfüggesztették az eljárást, ha a felperes, vagy meghatalmazottja annak ellenére nem jelent meg a tárgyaláson, hogy az alperes kész volt

⁴⁹⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 27.§.

⁴⁹⁵ EREL, B1. A1/122. Bázsa-pataki János Györkös-mányi Kata ellen folytatott perének iratai között.

⁴⁹⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 28.§.

⁴⁹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 29.§.

⁴⁹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 30.§.

⁴⁹⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 31.§.

felvenni a pert. Ha a felperes ekkor sem jelent meg, akkor a pert félretették és az alperes költségeit megtérítették.⁵⁰⁰

Ha az alperes, vagy meghatalmazottja nem jelent meg a bíróság előtt, akkor következő ülésig félre tették a pert, azzal az alperesi figyelmeztetéssel, hogy ha akkor sem jelenik meg a házassági törvényszék előtt, akkor ügyvédet rendelnek ki számára, és annak segítségével fogják a pert lefolytatni (elmarasztalás in contumaciam.)⁵⁰¹

5.4. A per menete

A per kezdetén az idéző utasításban megjelölt helyen és időpontban összehívott házassági törvényszéki ülésen a felperes benyújtotta a szükséges okmányokat. Ezek közé tartoztak a felek keresztlevelei, az esketési bizonyítvány, amennyiben az egyik vagy mindkét fél más felekezetről tért át, az áttérési bizonyítvány, a békepróbát bizonyító lelkeszi igazolás, a különvető levél és az idéző utasítás.

A házassági és keresztlevelek kiállítása számos helyen nehézséget okozott, ezért a Házassági Főtörvényszék 1875-ben határozatban kimondta, hogy ha az anyakönyv elveszett, vagy az anyakönyvekből valamelyik esemény felvezetése kimaradt, akkor a keresztleveleket, haláleseteket és házassági esketéseket bizonyító dokumentumokat pótolni lehetett, úgy hogy az érintett fél esküvést tett az adott cselekmény megtörténtéről, illetve megpróbált kapcsolódó bizonylatokkal igazolni igazát. Ezek alapján újból bevezették az anyakönyvbe az eseményt, ezt követően pedig lehetségessé vált az anyakönyvi kivonat kiadása.⁵⁰²

Ha mindkét fél megjelent, akkor a házassági törvényszék elnöke és az jelenlévő bírói tanács előtt a director, mint házasságvédő még egyszer felszólította a peres feleket, hogy béküljenek ki. Beszédében felhívta a házasok figyelmét az együttélésre ösztönző erkölcsi és anyagi okokra, ugyanakkor rögzítenie kellett felszólalásában azokat „kellemetlenségeket,” károkat és hátrányokat, amelyek a házasság felbontásával járnak. Ha a békítés sikeres volt, akkor azt jegyzőkönyvezték és az esperes atyai intéssel és áldással elbocsátotta a volt peres

⁵⁰⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 32.§.

⁵⁰¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 33.§.

⁵⁰² EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 292. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve. 8. ív, 292. p.

feleket.⁵⁰³ Sikertelen kísérlet esetén, a director a „dietaturán” a felek jelenlétében, a fel- és az alperes nevének megjegyzésével a pert kihirdette. (Proclamatio I., II., III.).⁵⁰⁴

Ezt követően olvasták fel a Levata-t, amely a perfelvételnek feleltethető meg a világi jogban. Írásban és szóban is elő lehetett adni. A Levata három részből állt: az elsőben a per felvételének helyét és idejét, a törvényszéknek, annak elnökének, a fel- és az alperesnek a nevét, a per címét kellett benne rögzíteni, illetve a felperes ügyvédjének itt kellett a per tárgyát képező cselekményeket összegeznie (expositio). A második részben kellett a vonatkozó törvényi rendelkezéseket hivatkozni, illetve érvelni a per tárgyára alkalmazhatóságukról (applicatio). A harmadik rész foglalta magába a felperesi kérelmet (petitio).⁵⁰⁵ A református házassági perekben az első részben részletesen le kellett írni a per alapjául szolgáló sérelmezett hibákat, bűnöket és azokat az okokat, amelyeknek alapján a felperes kérte az örökös elválasztást vagy a házasság megsemmisítését. Az Utasítás egy további fontos elvet is rögzített a levata-t készítő ügyvédek számára. A perfelvételben kifejezett követelmény volt, hogy a házasság megsemmisítését, vagy a házasság felbontást csak egy titulus, vagy annak megfelelő paragrafusok alapján lehetett kérni. A korlátozó szabály oka az volt, hogy a többféle ok vagy sok egymáshoz nem illő cikkely hivatkozása csak gyöngíti a pert és az ügyvéd tájékozatlanságáról tesz tanúbizonyságot.⁵⁰⁶

Ezt követően volt lehetőség a kifogások megtételére (exceptio). Ezek lehetek egyrészt a törvényszék illetékességét vitató, másrészt valamelyik bíró személyét illető, annak „érdekelt volta” miatt, tehát abban az esetben, ha valamelyik peres fél irányában elfogult volt, harmadrészt pedig az eljárás menetével kapcsolatosak. Ilyen volt, ha nem a törvényes módon, vagy a meghatározott formák között indítottak pert, például, ha a tárgyalás időpontja vagy helye nem volt előre jelezve. Ezeket a perfolyamba, tehát a levata folytatásaként rögzített cselekménysorba kellett írásban rögzíteni.⁵⁰⁷

Ha a kifogást tevő fél nem fogadta el a bíróság vonatkozó „ítéletét”, a per menetét nem lehetett megszakítani, jogorvoslatért a végítélet kimondását követő 15 napon belül folyamodhatott az egyházkerületi házassági főtörvényszékhez.⁵⁰⁸

A Felperes a levata részeként kérte a tanúvallatás általi bizonyítás elrendelését (exmissio), ezt követően pedig felhívták az alperest, hogy reagáljon a per addigi

⁵⁰³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 34.§.

⁵⁰⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 35.§.

⁵⁰⁵ DÓSA (1861) i.m. 3. kötet. 79. o.; SZTHELO (1890) i.m. 217. o.

⁵⁰⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 5. melléklet.

⁵⁰⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 36.§.

⁵⁰⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 37.§.

cselekményeire.⁵⁰⁹ Az itt a felek által megfogalmazott kéréseket köteles volt megadni a törvényszék, és egyben „be kellett írni a perbe.”⁵¹⁰

5.5. A bizonyítás

Az Utasítás értelmében „egyszerű vádolás sem elégséges az elítélésre, valamint egyszerű tagadás sem a vádlott felmentésére: tehát minden állítás bebizonyítandó.”⁵¹¹

A bizonyítás vagy a törvényszék előtt, vagy tanúvallatás által történhetett.⁵¹² A törvényszék előtti bizonyítás vagy okiratok által vagy szakértői szemle útján történt.

Az okiratoknak csak azokat a dokumentumokat fogadták el, amelyek a hitelesség minden követelményével rendelkeztek, olyan egyházi vagy állami szervnek kellett kiállítania, amelyeket erre feljogosítottak, illetve a hatáskörükbe tartozó tényeket rögzítettek. Magánokiratokat csak abban az esetben vehettek figyelembe, ha azt közjegyző ellenjegyezte.⁵¹³ Ilyenek voltak az erdélyi házassági perekben a keresztelésről, a házasságról, vagy áttérésről tanúskodó okiratok, vagy a világi hatóság által kiadott szegénységet bizonyító igazolások.

A házassági törvényszék szakértői szemlét abban az esetben rendelt el, ha a per során szellemi visszamaradottságra vagy fizikai fogyatékosagra hivatkoztak. A házassági törvényszékek csak azokat az orvosi vagy bábai vizsgálatok eredményét rögzítő szakvéleményeket vehették figyelembe, amelyeket az eljáró bírói fórum felhívására a vizsgált személy lakóhelye szerint illetékes szakértő végzett el. Azokat az orvosi vagy bábai bizonyítványokat, amelyek nem a törvényszék kérésére készültek, nem lehetett figyelembe venni, mert magánokiratnak minősültek.

Erre a ritka esetre példa Veress Karolina Horváth János elleni pere, amelyben a férj túlzó szexuális szokásai mellett testi adottságai miatt a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke elrendelte mind az orvosi, mind pedig a bábaivizsgálatot. Burjai Sándor orvos az alábbi szakvéleményt rögzítette: „*Burjainos Ó Budai lakos Horváth Jánost orvosilag megvizsgáltam, Nejének Veress Károlinának azon állítása után, hogy férjével nem*

⁵⁰⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 38.§.

⁵¹⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 39.§.

⁵¹¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 40.§.

⁵¹² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 41.§.

⁵¹³ SZTEHLO (1890) i.m. 218. o.

élhet, mivel férfi vesszője szerfeletti nagy s ő mini szük szabású nő – ki nem állhatja a közösülés alkalmával.

A vizsgálat alatt Horvát János férfi vesszője 6 és 7 hüvejk hosszúnak rendes vastagságúnak találtatott, s így a Nőnek nemző része, ha csak ugyan szerfelett szük szabásu, mit is a bábai vizsgálat állit, igazza vagyon, s a férjéveli közösülés ránézve csak veszélyes lehetne bizonyitom.

*Gyalu, 1862. október 10-én Burjai Sándor helybéli orvos*⁵¹⁴

Ugyan ebben az ügyben a feleség vizsgálatának eredményeiről Gondos Terézia bába az alábbi bizonyítványt adta ki:

„Alól irt hiteles bizonyiságot teszek aról, hogy a mai napon B Ó Budai Horvát Jánosné Veres Károlina ifjasszont bábailag szoros figyelemmel meg vizsgálván a szülő részit, oly szük alkotásúnak találtam, hogy ő a férjével való közösülést ritkán és a legnagyobb szenvedéssel fogadta, gyakori izben pedig az éppen életet veszélyezteti; söt a vizsgálatot is nagy fájdalmak között állotta ki.

Meg bizonyitasomat saját nevem aláírásommal is erősitem. Gyaluba 1862dik ez oktobere 13dik napján

*Gondos Terézia*⁵¹⁵

1889-ben a zsinat is tárgyalása alá vette azokat az eseteket, amikor egy törvényesen megkötött házasság elmezavar vagy az egyik fél „megörülése” miatt boldogtalanná válik, és így az egyik fél szerencsétlensége „maga után rántja az örvénybe a másik fél életének célját is.” A kérdés tárgyalását követően a zsinat úgy döntött, hogy ha valamelyik házas fél a házasságkötést megelőzően is mentális betegségben szenvedett, és erről a férje vagy felesége nem tudott, akkor erről a körülményről az orvos bizonyítványt adhatott ki, amely alapja lehetett a házasság felbontásának.⁵¹⁶ Ez a látszólag a korábbi semmisségi okot megerősítő norma megteremtette annak a lehetőségét, hogy ha a házasság fennállása alatt az orvos tartós mentális betegséget állapít meg, a házasság felbontható volt.

A kutatás során felhasznált források szinte kizárólag a házas felek testére vonatkozó szakvéleményeket tartalmaztak. A felek mentális állapotára, esetleges rendellenességeire vonatkozó véleményeket nem találtam az iratok között, így azokat példákkal sem tudjuk szemléltetni.

⁵¹⁴ EREL, B1. A1/38.

⁵¹⁵ EREL, B1. A1/38.

⁵¹⁶ Egyhkr. Közgy.1889. 2. p.

További bizonyítási eszközt jelentett az eskü. Ezt azonban nem az egyházmegyei fórumok, hanem az egyházkerületi házassági főtörvényszék rendelhette el. Az esküt az egyházmegyei házassági törvényszékek elnöke végeztette el két tanú jelenlétében, az erről szóló jelentést pedig meg kellett küldenie a házassági főtörvényszék elnöki tisztségét betöltő püspöknek.⁵¹⁷

Az erdélyi református egyházi perjog legfontosabb bizonyítási eszköze a tanúvallatás volt. Nem csak a felperes vádjai bebizonyítására, hanem az alperes mentségére is felhasználható volt ad contra probandum. A kérdőpontokat az ügyvédek állították össze a különvető levél és a perhez tartozó egyéb iratok alapján. Az Utasítás arra is lehetőséget biztosított, hogy a felperes esketése alapján készítsék el a kérdőpontokat.

Nem lehetett a tanúk részére irányított kérdést feltenni. Ha ilyen kérdést terjesztett fel valamelyik fél, akkor ezt a törvényszék elnöke megváltoztathatta.⁵¹⁸

Az első kérdés minden alkalommal arra vonatkozott, hogy a tanú ismeri-e a férjet és a feleséget, ezt követően arra kellett válaszolnia, hogy hány éve házasodtak össze a peres felek, illetve milyen volt a házasságuk. A harmadik, esetleg a negyedik kérdés minden esetben a per alapjául szolgáló magatartásra vonatkozott. Az utolsó kérdésben általában arra vártak választ, hogy az adott tanúnak mi a véleménye azzal kapcsolatban, hogy a felek békésen együtt éljenek.⁵¹⁹ A kérdések részletessége és mennyisége jellemzően a tényállás bonyolultságától függően változott.

Deési Ilona Barta Ferencz ellen folytatott perében a következő kérdőpontokat határozták meg:

„1., Ismeri-e tanú zentelki Deési Ilonát és hites férjét Barta Ferenczet? Ha igen:

2., Tudja-e tanú e házas felek mikor keltek össze, mennyi ideig és hogy éltek együtt? Jelenben együtt élnek-e? Ha nem:

3., Mit tud tanú, melyik a különélés okozója és mi által? Mondjon a tanú esetet a mit tud, közvetlenül látott és hallott?

4., Mit gondol tanú, vajon e házastársak összerendeltetvén, megélhetnének-e együtt?

Állításának adja okát!

Mindezen kérdésekre tegyen a tanú letett hite után tiszta és világos vallomást!”⁵²⁰

⁵¹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 42.§.

⁵¹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 43.§.

⁵¹⁹ SZÖCSNÉ GAZDA i.m. 365. o.

⁵²⁰ EREL, B1. A1/136.

A kérdő pontok alá vezette fel az esperes az esperesi pecsétet,⁵²¹ amelyben két regiust nevezett ki arra, hogy a törvényadta keretek között hajtsák végre a tanúvallatást.⁵²²

„944–1890. Ezen kérdőpontok szerint egy törvényes esketés végrehajtására kibocsátatnak tiszt. Sofalvi Miklós és Barrabás Árpád lelkész urak. Gyalu 1890. aug. 28.”⁵²³

Esperesi exmissio nélkül a tanúvallatás érvénytelen volt. Fontos korlátozás volt, hogy az exmissiot egy perben csak egyszer lehetett a fel- és az alperes részére megadni, ugyanakkor a törvényszéknek kötelessége volt új tanúvallomást elrendelni, amennyiben a felek által beadott esketésekből a bírák nem tudtak a peres felek állításai felől meggyőződni (communis inquisitio).⁵²⁴

Nem lehettek tanúk a kiskorúak, az eszelősek, gyengeelméjűek, akiket korábban hamis tanúzás miatt korábban már megbüntettek, a bizonyító fél rokonai második ízig, illetve azok, akik a tanúvallatást kérő féllel ellenséges vagy lekötelezettségi viszonyban voltak.⁵²⁵

A tanúk életkorát nem lehet pontosan meghatározni, mivel a regiások is sokszor csak hozzávetőleges életkort vezettek fel, ezért számos helyen kerek számokat rögzítettek (25, 30, 35 stb.). A legtöbb alkalommal a 25 és 50 év közötti generációhoz tartozók szerepeltek tanúként, ugyanakkor nem ritka az sem, hogy akár 16-17 éves személyeket is tanúvallatásra rendeltek. A tanú életkora számos esetben alapjául szolgálhatott az ellenérdekű fél kifogásának,⁵²⁶ ugyanakkor ellentmondásos a gyakorlat abban a tekintetben, hogy mikortól számították a nagykorúságot, ugyanis a világi számítás elfogadása nem áll meg mindenhol, bizonyos kifogásolt esetekben a 17-18 éves, konfirmált tanúkat is elfogadta az eljáró törvénykezési fórum.⁵²⁷ Sztéhlo Kornél ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a kiskorúság fogalmát itt nem a magánjogi értelemben használták, hanem azt a serdületlen kort értették ezalatt, amelynél fogva az adott személy az általa észlelt tényekről megbízható vallomást nem tud tenni. Mivel ebben az esetben a kor nem volt meghatározva, ezért a bíróság fogja eldönteni, hogy a tanúként a peres fél által megjelölt kiskorú személyt tanúként meg lehet-e hallgatni.⁵²⁸

⁵²¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. melléklet.

⁵²² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 44.§.

⁵²³ EREL, B1. A1/136.

⁵²⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 45.§.

⁵²⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 47.§.

⁵²⁶ SZÖCSNÉ GAZDA i.m. 270. o.

⁵²⁷ SZÖCSNÉ GAZDA i.m. 270. o.

⁵²⁸ SZTEHLO (1890) i.m. 219. o.

A regiusok, az esperesi pecsét „erejénél fogva”, a tanúkat maguk elé idézték, egyesével megeskették és rögzítették adataikat. A tanúvallatásról készült jegyzőkönyvben ezt is pontosan rögzíteni kellett: „*Mely törvényes kibocsáttatásunk következtében alólirottak f. 1890. év szeptember hó 5.én felperes által néküink kijelölt tanukat, Kalotaszentkirálytt a papi házhoz idéztetvén, velök a törvényes esküt letétettük, az előnkbe adott és elől feljegyzett kérdőpontok minden részéről kikérdeztük. Kérdésünkre tett vallomásaikat feleleteiket lehetőleg saját szavaikkal, minden értelemcserélés nélkül ezen relatoriánk rendén úgy a mint következik, hiven beirtuk.*”⁵²⁹

A tanúvallomást úgy kellett lejegyezni, hogy minél teljesebben fedje az elhangzottakat, lehetőleg a tanúk saját kifejezéseivel. A vallomás felvételét követően az írásos változatot vissza kellett olvasni, és amennyiben a tanú egyet értett annak tartalmával, akkor aláírásával a sajátjának fogadta el.⁵³⁰ Ha nem tudott írni a tanú, akkor a regiusok által rögzített név mellett két egymást keresztező vonallal ismerte el sajátjának.

Deési Ilona ügyében négy tanú vallomását rögzítették a regiusok, ezek közül az elsőt ekként jegyezték le:

„*Első tanú: Krucsin Mária, gör. kath. vallásu, 20 éves hajadon; letett hite után vallja az I.kérdésre: Ismerem.*

II. kérdésre: Nem tudom hány éve élnek együtt, azt sem tudom, mikor esküdtek meg.

III. kérdésre: Szemeimmel láttam azt egy alkalommal, hogy a férj a nőt a földre gyurta, rátérdelt a mellére, haját összevissza tépte, még az újját is megharapta az asszonynak, – én mentem oda és huztam le róla, mert megölte volna. A szegény asszony véres volt a nagy veréstől, még engem is össze vérezett, mikor kiszabadítottam.

IV. k. Én úgy hiszem, hogy együtt soha meg nem élhetnek, mert az asszony meggyűlölte az urát.

Ezen vallomás előttem felolvastatván, magaménak ismerem.

X [kézjegy] ... Mária

névíró: Sófalvi Miklós”⁵³¹

Ha minden tanút meghallhattak, a regiusok aláírásaikkal hitelesítették a példányt, ezt követően pedig mindketten saját pecsétükkel lepecsételték azt, és eljuttatták a házassági törvényszék elnökéhez.⁵³²

⁵²⁹ EREL, B1. A1/136.

⁵³⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 48.§.

⁵³¹ EREL, B1. A1/136.

⁵³² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 49.§.

„A leirt négy tanut a fenn irtt helyen, időben és módon kihallgattuk, vallomásaikat leirtuk, azokat előttük újból felolvastuk s mint irni nem tudókkal saját kezüleg vont keresztvonásukkal magukénak elismertettük.

E szerint e relatoriánkat nevünk aláírásával is szokott pecsétünkkel megerősítve, jó lelkiismerettel adjuk ki, hogy azt felperes Deési Ilona – Barta Ferrencz alperes ellen kezdett válóperében használhassa.

Kalotaszentkirálytt, 1890. szeptember 5.én

*Sófalvi Miklós eskető regius, Barabás Árpád eskető regius.*⁵³³

A törvényszék elnöke felnyitotta a dokumentumot és átadta az exmissio-t kérő fél ügyvédjének azzal a meghagyással, hogy a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig közölje a bizonyítás eredményét az ellenérdekű fél ügyvédjével, majd a per addigi szakaszában keletkezett peres anyagokból készítsék el perbeszédeiket, és „a kész pert az ülés megnyitása előtt legalább egy órával adják be ítélet alá a törvényszék elnökéhez”.⁵³⁴

Az Utasítás a tanúvallomások értelmezéséhez is támpontot adott, megfogalmazása szerint, ha a két tanú vallomása teljesen egyezik úgy, hogy közvetlen tudomású tényt vagy történetet mesélnek el, az bizonyító erővel bírt.⁵³⁵

Ha tanúvallomásokból olyan körülmény derült ki, amelyet a világi jog is büntetni rendelt, akkor értesítették a polgári hatóságokat. Ez történt 1882-ben, amikor a Házassági Főtörvényszék azzal a fölhívással tette át a Szilágy-Szolnoki egyházmegye területén illetékes törvényszék ügyészségéhez, hogy a tanúkihallgatás során vérfertőzés gyanúja merült fel, és tegyék meg a további törvényes lépéseket.⁵³⁶

1888-ban a Protestáns Közlönyben is közzé tették azt az 1888. július 30-án kibocsájtott körrendeletet,⁵³⁷ amelyben a tanúkihallgatással kapcsolatban utasították az összes házassági és fegyelmi bíróságokat. A vallás és közoktatási miniszter 1888. július 11-én egy leiratban értesítette az igazgatótanácsot, hogy mivel egy konkrét esetben „kellemetlenségek” merültek fel amiatt, hogy egy katolikus szentszék mint illetékes egyházi bíróság, az előtte folyamatba tett váló perben tanúnak egy evangélikus lelkészt idézett maga elé, aki ennek az idézésnek nem tett eleget. A hasonló kellemetlenségek jövőbeli elkerülése céljából az igazságügyi miniszterrel azt a rendeletet hozta, hogy mivel az egyházi bíróságok

⁵³³ EREL, B1. A1/136.

⁵³⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 50.§.

⁵³⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 46.§.

⁵³⁶ Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 635. o. 35. p.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7én tartott üléseiről. 2. ív, 35. p.

⁵³⁷ Protestáns Közlöny, 1888. 18. évf. 32. sz. 284. o.

a megidézett, de meg nem jelenő tanúk ellen kényszerintézkedéseket nem alkalmazhatnak, minden olyan esetben, amikor valamelyik egyházi bíróság nem saját vallásbeli személy tanúként való kihallgatását látja szükségesnek, azt az illetékes polgári hatósághoz intézett megkeresés útján valósítsa meg. Amennyiben az adott személy a polgári hatóság megkeresésének sem tett eleget, akkor a polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk 206. §-a⁵³⁸ alapján a „makacskodó” tanút büntetéssel is vallomástételre lehetett kényszeríteni.

Mindegyik félnek az erősen korlátozott perbeli cselekmények során két „periratot,” vagy beadványt engedélyeztek: ha a felperes tanúvallás eredményeképpen bebizonyítottan látta a keresetét, akkor meg kellett újítania a házasság felbontása vagy semmisségének kimondása iránti kérelmét. Erre az alperesnek joga volt „ellenirattal” védenie saját igazát. A védekezésre joga volt reagálnia a felperesnek, amelyre az alperesnek viszontválaszadási joga volt. Ezt követően az ügyben eljáró bíróságnak ítélet kellett hoznia.⁵³⁹

Ha az alperes, a per kezdetén elmulasztotta, vagy nem tartotta szükségesnek exmissio-t kérni ad contra probandum, később azonban részben a felperes tanúvallatásának vagy más okoknál fogva „megterhelve érezte magát” az ítélet kimondása előtt kérhetett exmissiot, amit a házassági törvényszéknek kötelessége volt megadni számára azzal a meghagyással, hogy ha a tanúvallomások a legközelebbi ülésen nem adja be, akkor a felperes tanú vallatásai alapján ki fogják mondani az ítéletet.⁵⁴⁰

Sztehlo Kornél az eljárással kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a fő hangsúly a bizonyításon volt, amely megelőzte a perbeszédék váltását, „a mi által ezek tulajdonkép pusztán tanúvallomások feletti észrevételezésre degradáltak.” A közvetlenség csak a perfelvételi tárgyalásnál volt meg, teljesen hiányzott azonban a bizonyítási eljárás során, amely alapvetően nem a bíróság előtt zajlott.⁵⁴¹

5.6. Az ítélet

Az ítélet kimondásakor mind a felperesnek, mind az alperesnek jelen kellett lennie, a távolmaradás csak hivatalos orvosi bizonyítvánnyal igazolt betegség esetén volt elfogadható.

⁵³⁸ 206. § „Azon tanu, a ki alapos ok nélkül meg nem jelen, vagy a ki vallomást tenni vonakodik: arra pénz vagy fogság büntetés alatt szorítható. A pénzbüntetés annyiszor mennyiszor 10 firtól 300 firtig terjed, s behajthatatlanság esetében minden 5 fit helyett egy napi fogság szabandó.”

⁵³⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 51.§.

⁵⁴⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 55.§.

⁵⁴¹ SZTEHLO (1890) i.m. 219. o.

Az elnökként eljáró esperesnek az ítélet kihirdetésének időpontját és helyét nyolc nappal korábban ki kellett hirdetnie, az alperest és a felperest pedig lelkészük által értesítették.⁵⁴² Ha a felek ennek ellenére távol maradtak, az nem befolyásolta az ítélet kimondását, ugyanakkor az ítéletet nyolc napon belül hivatalból közölni kellett az alperessel.⁵⁴³

Az erdélyi református egyházkerület 1887. november 1-i ülésén a püspök javaslatára tárgyalta az ítéletek kérdését. Az indítvány szövege szerint: *„köztudomás szerint, az a joggyakorlat áll fen ma a jogállamban, hogy minden bíróságoknál az igazságot kereső mindenik fél írásosan kapja ki a kimondott ítéletet, ezt kívánván a dolog természete és a bíróság méltósága. Egyedül nálunk van az a visszás helyzet, hogy házassági válópereinkben csak a felperes kap ítéletet; míg az alperes meg kell hogy elégedjék a bíróság szóbeli ítéletével.”* A közgyűlés ennek hatására határozatában rögzítette, hogy a válóperekben kimondott ítéleteket azt követően két példányban kellett a Házassági Főtörvényszékhez felküldeni, az ebből fakadó költségeket pedig az elmarasztalt félnek kellett viselnie.⁵⁴⁴

Az ítélet kimondása után is lehetőség volt még arra, hogy a felperes felfüggeszesse a pert, egészen addig, amíg a Házassági Főtörvényszék nem hozta meg az ítéletét. További korlátozás volt még, hogy ebben az esetben már az alperes írásos beleegyezése is szükséges volt.⁵⁴⁵

Az Utasítás három különböző, a korábbi joggyakorlaton alapuló, meglehetősen részletes ítéletmintát is rögzített, amelybe szinte csak az adott perhet tartozó személyes adatokat kellett beírni.

Külön sablona volt a házasság felbontásának, a házasság „megsemmisítésének” és a separationnak. Utóbbi lényegében ugyan az volt, mint a házasság felbontása, ugyan úgy kimondta a házasság elváltását, azonban itt ezt egy jellemzően fél éves ideiglenes ágy és asztaltóli elváltás előzte meg. Az első fokon eljáró házassági törvényszéknek a felpereshez az 1875. évi egyházkerületi közgyűlés 81. számú határozatának a pontja szerinti (ezt később részletesen is tárgyalom), az életközösség helyreállítására vonatkozó felhívást kellett intézni, amelyekre a felperes azt válaszolta, hogy a házasság életet semmilyen szín alatt nem kívánja folytatni, a házasság felbontására irányuló szándéka pedig változatlan, éppen ezért a kérését megújítja. Az alperes pedig „kijelenti, hogy különvettetésük óta a felperes iránti gyűlölete még inkább fokozódott, s a maga részéről is kéri az elváltató ítélet

⁵⁴² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 52.§.

⁵⁴³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 53.§.

⁵⁴⁴ Egyhkr. Közgy. 1887. november, 5. p.

⁵⁴⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 54.§.

kimondását.”⁵⁴⁶ Ez az ítéleti formulát lényegében tehát az engesztelhetetlen gyűlölség indokához igazították, ahogyan erre maga a formula is utal: „*Házassági törvényszékiünknek, miután az erkölcsi kényszer sem vezetett sikerre, a h. t. r. 216–217 §§ei értelmében ki kelle mondania, hogy felek „engesztelhetetlen gyűlölség” czimén örökre elvásztatnak, szerencsésebb házasságra felszabadítatnak [...]*” Ezzel mintegy elismerte Házassági Főtörvényszék, hogy miután a házas felek külhatóság általi összerendelésének a lehetőségét elvették az egyházaktól, semmilyen tényleges kényszerítő eszköz nem maradt, hogy a feleket együtt tartsák. Egyedüli visszatartó erőként a válni akaró felekre kirótt perköltség maradt, illetve az erkölcsi kényszer, illetve az emiatt hordozni kényszerült szégyen. Ha ezek vagyoni vagy más társadalom értékváltozásában keresendő okból jelentős hatást nem fejtettek ki, akkor semmi nem állhatott az ellen, hogy a felek a jog által engedve vagy nem engedve, de természetben felbontsák az életközösséget és ezzel lényegében a házasságot. A protestáns egyházak tehát nehéz helyzetbe kerültek. Ha a változó erkölcsi környezetre nem reagálnak, akkor a vadházasságok száma megnő (ahogyan ez a korszakban történt is, ez már abból is jól látszik, hogy a folyóiratok heti szinten foglalkoztak a kérdéssel), vagy ha a végtelenségig emelik az eljárás összegét, akkor ezzel quasi a vagyonosok kiváltságává teszik az új házasság lehetőségét (ez ugyancsak több alkalommal retorikai elemként is megjelent az egyes változtatások indokolásában).

Az ítéletek első, rendelkezéseket tartalmazó részében rögzítették az ügy feletti döntést, a perköltség viseléséről rendelkezőt, valamint rögzítették az ügy gyermekekkel és vagyonmegosztással kapcsolatos kérdéseinek polgári bíróság általi rendezésének szükségességét.

A rendelkező rész felépítésére remek példa Boros Juli és Buka Laczkó János ügyében hozott ítélet: „*A Kolozs-kalotai egyházmegye házassági törvényszéke mint első fokú bíróság, fennevezett Boros Juli felperest Buka Laczkó János alerestől a H. T. R. 181-182 §-a értelmében ítéletesen örökre elvásztja, mindkét felet szerencsésebb házasságra felszabadítja, s miután a perköltségekre nézve felek kiegyeztek, egymás iránt lehető más követeléseikkel az illető külhatóságokhoz útasítja.*”⁵⁴⁷

Az ítélet indokolása anyagi jogi kérdéssel nem foglalkozott, csupán az eljárás mozzanatait rögzítette röviden, különös tekintettel az alperes védekezésére, mikor, kezdődött és mikor folytatódott a per, separatio esetén a különvetés és annak lejártá idejére.

⁵⁴⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, C melléklet.

⁵⁴⁷ EREL, B1. I/14. 8-9. o. 20–1889. HTSZ

Az Utasítás még azt is megszabta, hogy az indokolás nem lehet hosszabb két oldalnál.⁵⁴⁸ Az előbb említett ítéletet a következőképpen indokolták:

„Felperes 1889. augusztus 14-én indította meg keresetet alperes hűtlensége alapján kibocsátást kérve állítása békibizonyítására.

Alperes az iratok közöltetését kérte.

1889 szeptember 23-án tartott házassági törvényszékünkhez felperes beadja törvényesen végrehajtott esketését, melynek tanui vallomása által békibizonyítottnak állítván vádjait, kéri elválasztatását.

Alperes ellene mond a vádnak és állítja, hogy tanúk csak az ellene való rosszindulatból tették vallomásaikat. Különben a válást maga is akarja.

A házassági törvényszék megvizsgálván a törvényesen végrehajtott esketést, annak összes tani által a birói meggyőződésig békibizonyítottnak látta a preasumptum adulteriumot: ezért a fennebbi házasságokra nézve az örökös elválás kimondandó volt.

Felek az ítéleten megnyugosznak.

Házasságvédő a pert felülvizsgálat végett az egyházkerületi főtörvényszékhez fellebbezi.

A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszékének B. Hunyadon, 1889 szeptember 23-án tartott rendes üléséből. Kiadta Biró András egyhm. jegyző

Helyben hagyatott Kolozsvárott, 1889 okt. 10. 17 sz. alatt.”⁵⁴⁹

Az ezt követő időszakban a kézzel írt ítéleteket felváltotta egy előre elkészített formanyomtatvány, amelyen előre rögzítették a fejléct, helyet hagyva a felperes és az alperes, valamint az ítélet rendelkező részének és az indokoknak. A házasságvédő fellebbezését is előre rögzítették a második oldal alján, ahol csak az első fokon eljáró egyházmegye nevét, az ülés helyét és idejét, valamint az aláírást kellett fellebbezni. A harmadik oldalon pedig hasonló módon rögzítették a házassági főtörvényszék, mint másodfokú fórum jogerős ítéletének szánt helyet, valamint – ha szükséges volt – a külhatóságokhoz való utasítás szövegét is, ahol szintén csak a dátumot, valamint a kiadmányozást kellett rögzíteni.⁵⁵⁰

Az ítélethirdetést követően a director – mint házasságvédő – hivatalból fellebbezést nyújtott be az ítélet ellen az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékhez.⁵⁵¹ A Bod által

⁵⁴⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, A melléklet.

⁵⁴⁹ EREL, B1. I/14. 8-9. o. 20–1889. HTSZ.

⁵⁵⁰ Például: EREL, B1. A1/113.; A1/117.; A1/129.; A1/137.

⁵⁵¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 56.§.

összefoglalt házassági perjog nem ismerte a házasságvédő intézményét, annak története fehér folt a protestáns perjog történetében. Pokoly József mindössze annyit jegyzett meg róla, hogy az erdélyi házassági bíraskodás egyik leginkább sérelmezett intézkedése volt az 1813-ban bevezetett intézmény, amelynek eredeti formájában minden ítéletet az uralkodóhoz kellett fellebbeznie. Ennél fogva az erdélyi protestáns házassági bíraskodás egyrészt a Guberniumnak, másrészt a római katolikus püspöknek és a római katolikus hivatalnokoknak lett kiszolgáltatva. A zsinat, valamint a főconsistorium pedig eredménytelenül tiltakozott az egyházi autonómia csorbítása ellen.⁵⁵² Ez a jogintézmény a református egyház 1834-es országgyűlésre készített sérelmi kérvénybe is bekerült.⁵⁵³ Eredete – a kötelező fellebbezés intézményével együtt – XIV. Benedek pápa 1741-ben kiadott *Dei Miseratione* bullája, amelynek az volt a célja, hogy meggátolja a peres visszaéléseket. Magyarországi bevezetésével kapcsolatban Nagy Sándor a levéltári források alapján arra az eredményre jutott, hogy a kezdeményezés a magyar felsőbbíróságoké volt: „A Hétszemélyes Tábla 1788-ban kelt felfolyamodásban az említett szentszéki gyakorlatra apellálva maga javasolta, hogy tegyék a válóperekben eljáró ügyvédek kötelességévé a fellebbezést.”⁵⁵⁴ Ennél fogva mind a magyar, mind pedig az erdélyi házassági pereknek részévé vált a házasságvédő intézménye.⁵⁵⁵

Az ítélet csak a házasság érvényességére, illetve a házasság felbontásának kimondására, valamint a perköltségek megállapítására terjedhetett ki, amelyekkel kapcsolatos további teendők a perből származható egyéb peres kérdésekkel együtt, az illetékes polgári hatóságokhoz tartoztak.⁵⁵⁶ Az ügyvédek díjazásáról megegyezni, illetve a békülés a felek joga és kötelessége volt. Ha ezeket a kérdéseket nem lehetett békés úton rendezni, akkor a házassági törvényszék megállapíthatta a díjakat és az ügyet átírta az illetékes polgári hatósághoz.⁵⁵⁷

Ha összerendelő ítélet született, akkor a korábban már említett 1875. évi 81. számú zsinati határozat szerint kellett eljárni.⁵⁵⁸

A határozat A pontja értelmében a separatio peres esetén a külhatósági kényszerítést az esperesi átírat alapján az illetékes egyházközség lelkésze hajtotta végre négy presbiter

⁵⁵² POKOLY (1904–1905) i.m. 163. o.

⁵⁵³ POKOLY (1904–1905) i.m. 189. o.

⁵⁵⁴ NAGY (2018a) 180–182. o.

⁵⁵⁵ Lásd bővebben: SZTEHLO (1890) i.m. 177–178. o. A kánonjogi szerepének fejlődését elemezte: Kovács (2013) i.m. 235 o.

⁵⁵⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 57.§.

⁵⁵⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 59.§.

⁵⁵⁸ EREL, A/3. 1875. 81. p.

jelenlétében. A lelkésznek elsőként fel kellett szólítani a társához visszatérni nem akaró felet, hogy az Isten és az emberek előtt letett esküje értelmében erkölcsi kötelességét teljesítse. Az intés sikertelensége esetén a lelkész és a jelen lévő presbiterek aláírásával a tényről egy formászerű bizonyítványt kellett kiállítani. A rendelet a presbiterek jogaként jelölte meg, hogy a felszólított féltől követelhetik megjelenésükért a napi díjukat, ugyanakkor az egyházmegyei törvényszéket is felhatalmazta, hogy „mérésékel” bírsággal büntetheti a kötelességét megtagadó személyt, amelynek összegét az özvegy-árvai pénztár javára kellett megfizetni.

A B pont a hűtlen elhagyásról rendelkezett. Ha a feleket a házassági törvényszék ítélete összerendelte, és az egyik fél nem akart visszatérni, akkor a helybeli lelkész és négy presbiter előtt fel kellett szólítani arra, hogy az ítélet szerinti együttlakás kötelezettségének tegyen eleget, amelyről bizonyítványt is ki kellett állítani. A presbiterek napidíjukat ebben az esetben is követelhatték. A sikertelen felhívást követően az engedelmeskedni nem akaró felet az egész presbitérium elé is idézhették, és ott az előrebocsátott intést követően felhívták esküje megtartására. Az erről szóló bizonyítványt a presbitérium elnöke és jegyzője írta alá, magát a cselekményt pedig felvezették a presbitérium jegyzőkönyvébe. A presbitérium a napidíját megfizettethette az előidézettel. Abban az esetben, ha a hűtlen elhagyó a felhívásnak ekkor sem tett eleget, akkor az egyházmegyei törvényszék a válás kimondása előtt özvegy-árvai pénztára javára megbüntethette a hűtlen elhagyót. Ugyanakkor a büntetés kiszabhatósága eljárási szempontból szigorításra került, miszerint a hűtlen elhagyó csak akkor idézhető a presbitérium képviselői, vagy az egész presbitérium elé, ha az esperes rendeli meg. Az igazolásokat később a per irataihoz kellett csatolni.

Ha a házasság semmisségét kimondta a házassági törvényszék, akkor úgy kellett arra tekintetni, mintha létre sem jött volna. A felek nem lakhattak együtt, és semmilyen a házasságból fakadó jogot, vagy kötelességeket egymással szemben nem követelhetek. Kolosváry Sándor és Dósa Elek azt is hozzátették, hogy az egymással való gyanút keltő társalkodás is tilos volt.⁵⁵⁹

A házasságban született gyermekeket törvényesnek kellett tekinteni, ennél fogva a tartásuk mindkét fél kötelessége volt,⁵⁶⁰ és a szülők után ennek megfelelően is örököltek. Az a fél, amely tudatában volt annak, hogy semmis házasságra lépett, meg kellett büntetni, ugyanakkor a büntetés nemeiről vagy mértékéről az Utasítás semmilyen rendelkezést nem tartalmazott. A Házassági Főtörvényszék azonban 1882-ben egy határozatában úgy döntött,

⁵⁵⁹ KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 488. o.; DÓSA (1863) i.m. 137 o.

⁵⁶⁰ J. R. 46–48. §

hogy a felperes apját, az alszék előtt corripialásra, más szóval dorgálásra ítélte, mivel hamis eskü letételére kényszerítette lányát, azaz erőltette a házasságkötésre.⁵⁶¹

A felek végleges elválásztása esetén a korábbi házassági viszony jogaival és kötelességeivel együtt megszűnt, a felek pedig újabb házasságra léphettek, akár egymással is. Utóbbi esetben azonban ugyanúgy figyelemmel kellett lenni a házasságkötés feltételeire, mintha lépnének házassági szövetségre. Nem került be az Utasítás szövegébe Kolosváry Sándor által rögzített azon rendelkezés, miszerint a nőnek hat hónapig várnia kell az új házasság megkötésével az esetleges „vérzavarás és magösszeelegyedés” elkerülése érdekében.⁵⁶²

A törvényesen született gyermekek tartása, nevelése mindkét fél kötelezettsége volt, és az öröklési jogukban sem állt be változás a szülői vagyon tekintetében. A manifestum adulterium és a denegatio alapján történt elválásztás esetén a hibás felet liga alá kellett vetni, amelyet azonban a püspök – a folyamodó illetékes lelkész indítványára – három hónap elteltével, bizonyos díj megfizetése mellett feloldhatott.⁵⁶³

5.7. A perköltség

A perköltséget alapesetben a hibás félnek kellett megtérítenie, ha azonban mind a két fél hibás volt, a terhet meg kellett osztani közöttük, vagy közösen kellett a költségeket megtéríteni.⁵⁶⁴ Számos esetben azonban az ítéletből az derül ki, hogy a felek egymás között megegyeztek a perköltség viseléséről, ebben az esetben ennek a tényét rögzítették az ítéletekben.⁵⁶⁵ Erőltetés esetén az erőltető rokont, jellemzően a szülőket pedig mintegy a perbe bebonva pénzbírsággal is sújthatták.⁵⁶⁶

Az Utasítás csupán néhány helyen rögzíti a különböző költségeket. Ilyenek voltak például a bizonyítványok, amelyek esetén az anyakönyvi kivonatok minden esetben 50 krajcárba kerültek. A per teljes költsége azonban számos tételt foglalt magában. Fizetni kellett az esperesnek a per indítására adott engedélyért, az idézőlevélért, az idézést átadó

⁵⁶¹ EREL, A/3. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 632. o. 19 pont; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7-én tartott üléseiről. 1. ív, 19. p.

⁵⁶² KOLOSVÁRY (1877a) i.m. 488. o.

⁵⁶³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 78.§.

⁵⁶⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 58.§.

⁵⁶⁵ EREL, B1. I/14. 79–80. o. 39–1893.

⁵⁶⁶ Általában az özvegy-árvai pánztár részére kellett megfizetni, a Kolozs-Kalotai egyházmegyében 5 forintot. EREL, B1. I/14. 99–100. o. 26–1894.; 98–99. o. 25–1894.

regius munkájáért, az ügy kihirdetéséért, a per beírásáért a jegyzőnek, a tárgyaláson meg nem jelenésért, a tanúvallatásért, az ítéletekért stb.⁵⁶⁷ Egy, a Dézsi egyházmegye házassági törvényszéke előtt folyó perben külön jegyzéket készítettek arról, hogy a felperesnek milyen költségei akadtak. Ebben az 1874-1875-ben folyó perben⁵⁶⁸ összesen 12 címen kellett a házasság felbontásával kapcsolatos perben valamilyen díjat megfizetni:

- „1. Idéző bizonyítványért az idéző biztosoknak: 5 forint
2. Esperesi pecsét kiadás: 2 forint
3. Minden iratásaira 50 Kros bélyeg: 5 forint 50 krajcár
4. Per kezdésekor asztalpénz: 7 forint 66 krajcár
5. Egy interventorium: 1 forint 5 krajcár
6. Négy útja Dézsre: 8 forint
7. Ügyvédi honoráriumba: 9 forint
8. Eskető regiusoknak: 17 forint
9. Végítélet kimondásakor: 13 forint 2 krajcár
10. Az Egyh. Kerületi Ház. törv. székeknek: 8 forint 40 krajcár
11. A békepróba megkísérlésekor a domokosi ppresbitériumnak: 1 forint
12. Tiszt. Esperes urnak a békepróba megkísérlésére bisztosok kiküldéséért: 2 forint”

A per költsége így összesen 79 forint és 63 krajcár volt. A folyamatosan növekvő egyfajta válásgátló tényezőnek is tekinthető, mivel az esetenként 80-90 forint költséggel járó válást a napszámosok vagy a kisbirtokosok számára is hatalmas kiadást jelentett, a nők számára pedig a szülők segítsége nélkül gyakran lehetetlen lett volna a válás költségeinek megfizetése.⁵⁶⁹

A Kolozs-Kalotai egyházmegye külön lajstromot vezetett Válogerekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve⁵⁷⁰ címmel, amelyben rögzítették, hogy az egyes házassági törvényszékhez kapcsolódó perbeli cselekményeknek milyen díjai voltak. A lajstromot 1872 és 1881 között vezették. A per kezdete függetlenül attól, hogy befogadták vagy elutasították, hat forintba került, amelyet esetenként három forintra mérsékeltek. Nem minden pénz került az özvegy-árvai alapba, arról külön széljegyzetet vezettek az átutalandó összeg rögzítésével együtt. Ugyancsak hat vagy forintot számítottak fel az ítélet kimondásáért. Más jogcímen a törvényszék nem kapott díjat, ugyanakkor fontos

⁵⁶⁷ KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁵⁶⁸ EREL, B7. P/266.

⁵⁶⁹ KOLUMBÁN (2011) i.m. 266. o.

⁵⁷⁰ EREL, B1. Válogerekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

leszögezni, hogy ez az adott válóper teljes költségének 8-10 %-a volt, és jól illeszkedik ahhoz a perjogi megoldáshoz is, hogy – az erdélyi rövidpereknek megfelelően – jellemzően két törvényszéki ülés alatt ítéletet is hoztak az ügyben.

A jegyzéket ülésről ülésre vezették, aminél fogva külön bepillantást nyerhetünk abba, hogy egy-egy ülésen mennyi díjat számítottak fel. A legalacsonyabb, egy ülésen befizetett összeg ebben az esetben 12-20 forint volt,⁵⁷¹ azonban a jellemző bevétel ülésenként 30 forint között alakult. Olyan esetet is feljegyeztek, amikor egy ülés alatt 168 forint folyt be perköltségből. Ennek az 1879. november 1-én Kolozsváron tartott ülésnek azért lett ilyen magas a bevétele, mert három ügy esetén, amelyhez széljegyzetként feljegyezték, hogy „németek–vegyes házasságok”, negyven forintot számítottak fel.⁵⁷²

Összesítve a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1872. április 15. és 1878. november 11. között 1836 forintot gyűjtött be válóperekből, míg bekebelezési díjakból 5 forintot, és összesen száz végítéletet mondott ki.⁵⁷³ 1879. április 22 és 1881. április 26. között 462 forint folyt be válóperekből, és összesen 33 végítéletet mondtak ki.⁵⁷⁴

Jól tükrözi a kialakult helyzetet Solymosi István a Házassági Főtörvényszékhez való folyamodása, amiben arról számol be, hogy egyházmegyéjében a vagyontalan emberek vadházasságban élnek, mivel nem tudják a válóper költségét megfizetni. Erre hivatkozva kérte a peres ügyek költségeinek felére való leszállítását. A Házassági Főtörvényszék felvette az ügyrendjébe, azonban az indítvány további sorsáról a jegyzőkönyvek hallgatnak.⁵⁷⁵

Mind a törvényszék, minden pedig a főtörvényszék előtti eljárás során lehetőség volt arra, hogy a felek szegénységi bizonyítvány bemutatásával kérelmezzék a költség mérséklését vagy eltörlését.

1868-ban tehát, az új rendszer kiépítésének időszakában, már a zsinatiétól elkülönült jegyzőkönyvben rögzítették a Séra Poli és Kálnoki Sándor perdíja miatt kialakult konfliktust. Ebből jól látszik, hogy a perdíjak összege jelentős tételt jelentett, valamint az afeletti rendelkezés fontos kérdése volt a korabeli egyházi igazgatási és ítélkezési tevékenységben.

A Sepsi egyházmegye esperese Gödri Ferenc és Benedek Áron azzal a kéréssel fordult a közzsinathoz, hogy mentsék fel egy 1866-ban hozott döntés alól, amely szerint a

⁵⁷¹ Például 12 forint volt 1873. október 22-én. EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

⁵⁷² EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 15. o.

⁵⁷³ EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 12. o.

⁵⁷⁴ EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 17. o.

⁵⁷⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.1886. 7. o.21. p.

zalányi Séra Poli és Kálnoki Sándor között lefolyt házasság felbontására irányuló perben kiszabott, és ennek megfelelően befizetett összeget adja át a kézdi özvegy-árva tárnak.⁵⁷⁶ Kérelmüket arra alapították, hogy az ellenük panaszt emelő kézdi quindenalis széknek a szóban forgó perben nem volt illetékessége, ennél fogva annak beleavatkozása a sepsi ítélkezési és pénzügyi ügyekbe, illetve közzsinat előtti panasztétele alaptalan volt. A sepsi quindenalis szék 1868. május 18-án tartott ülésének jegyzőkönyvi kivonatát is elküldte a közzsinat részére, amelyben jegyzőkönyvileg rögzítették, hogy mivel a kézdi egyházmegyének semmi köze nem volt a válóügyhöz, ezért delatornak, azaz besúgónak tekintik.

A közzsinat válaszában „komolyan megfedte” a sepsi quindenalis szék nevében folyamodó esperest és a jegyzőt, mivel nem tartották tiszteletben, illetve nem teljesítették a közzsinat határozatát, és csak két év elteltével folyamodtak a közzsinatához ebben az ügyben. Séra Poli és Kálnoki Sándor válóperével kapcsolatban az a döntés született, hogy a kézdi özvegyárvai intézetnek Gödri Ferenc és Benedek Áron fizessék meg a perköltséget egyenlő arányban, a saját vagyonuk terhére. Ezenkívül mind az esperest, mind pedig a jegyzőt megfedték, és bizottságot küldtek ki arra, hogy a besúgó kifejezést húzzák ki a jegyzőkönyvből.⁵⁷⁷

5.8. A perújítás

A protestáns házassági törvényszékek „tisztelven a családi élet szentségét és az erkölcsi élet oltalmazása végett állván fenn”, a házasság védelme érdekében lehetőséget biztosítottak a perújításra, amelynek célja a per befejezésének megakadályozása, illetve késleltetése volt. Mivel azonban „az erkölcsi élet lazulását, s a házassági törvényszékekbe vetett bizalmat megingatja”, ezért csak ritkán és nyomós ok esetén lehetett megengedni.⁵⁷⁸ Ilyen ok lehetett, ha a vesztes félnek olyan döntő bizonyíték jutott a birtokába, amelyeket ügyvédje a per alatt elmulasztott felhasználni.⁵⁷⁹

A perújítási kérelmet a végítélet kimondása után azonnal be kellett nyújtani, és a széknek azonnal el kellett döntenie, hogy engedélyezi vagy sem. Ha igen, akkor a kihirdetett

⁵⁷⁶ Ahogyan később bővebben is tárgyalom, a perdíjak összege nem teljes egészében az eljáró egyházi és világi személyek honoráriumaként szolgált, hanem jelentős részét az egyházmegyei vagy egyházkerületi özvegy-árva pénztáraknak adták át.

⁵⁷⁷ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1868. 117. o, 301. p.

⁵⁷⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 61.§.

⁵⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 62.§.

ítéletet fel kellett függeszteni, és új pert kellett lefolytatni. Ha nem volt helye a perújításnak és egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy csak az ügy elhúzása volt a cél, akkor a kérelmet el kellett utasítani és az ítélet érvényben maradt. Fontos korlátozás volt, hogy perújítással mindegyik félnek csak egy alkalommal lehetett élnie.⁵⁸⁰

5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás

A vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy házassági ügyekben a római- és görögkatolikusok és görög-keleti vallásúak, valamint az erdélyi református, evangélikus és unitárius egyházak híveinek a köteleke, azoknak az érvényessége az akkor fennálló egyházi törvényszékek hatáskörébe tartozott, míg a református és az evangélikus egyházak magyarországi hívei felett ilyen ügyekben a világi törvényszékek ítéleztek.⁵⁸¹

A vegyes házassági válóperekben az alperes vallása szerinti illetékes bíróság előtt kellett megindítani a pert, és miután az alperes felett kimondták az ítéletet, a pert harminc napon belül hivatalból át kellett tenni a felperes vallása szerint illetékes bíróságához, amely a felperes felett hozott ítéletet.⁵⁸²

Mindegyik fél tekintetében egyedül a saját illetékes bíróságának, a saját hitelvei alapján hozott ítélete volt kötelező.⁵⁸³

A korábban már említett, a zsinat 1870-ben tartott ülésének 13. zsinati határozata rögzítette először azokat az elveket, amelyeket a vegyes házasságok esetében történő erdélyi református eljárás keretében érvényesíteni kellett.⁵⁸⁴ Három pontban rögzítették a különböző módokat. Az első (A pont) értelmében abban az esetben, ha vegyes házasságok között élethosszig tartó elkülönítést ítélnék meg más felekezeti ítélező fórumán, akkor az erdélyi református házassági törvényszékeknek az egyházi törvények értelmében a református félre nézve az örökös elváltást kell kimondani. A második (B pont) értelmében, ha a vegyesházasság feleit olyan okból ítélték ágytól és asztaltól való ideiglenesen elváltásra, amelyre az erdélyi református egyház törvényei divortiumot mondtak volna ki, a református házassági törvényszékeknek a házasság felbontását ki kellett mondani.

⁵⁸⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 63–66.§.

⁵⁸¹ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 2. §.

⁵⁸² 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

⁵⁸³ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

⁵⁸⁴ EREL, A/3. 1870. 13. p.

A harmadik (C pont) meghatározása szerint abban az esetben, ha az elkülönítő ítélet okai az erdélyi református egyházi törvények értelmében is hat hónapig tartó separatiót ítéltetnek meg, akkor a házassági törvényszékek a hat hónapi különválasztást kimondhatják, ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy a különválasztásról szóló ítélet keltétől kezdve csak hat hónap elteltével és akkor is külhatósági kényszerítés próbája után mondhatják ki a református félre nézve a házasság felbontását.

Az 1882-ben megalkotott Utasítás ezzel kapcsolatban a következő irányelveket tartalmazta:⁵⁸⁵ Ha a periratok olyan okokat rögzítenének, amelyek az erdélyi református egyházban a házasság felbontásának indokát képezték, akkor azonnal ki kellett mondani a divortiumot.⁵⁸⁶ Ha itt is separatióra adnak okot, akkor a házasság felbontását csak az ítélet keltétől számított hat hónap elteltével lehet kimondani.⁵⁸⁷

Ha az idegen vallású egyházi törvényszék elutasító ítéletet hozott, amelyet ezt követően áttettek a református egyházmegyei törvényszékhez, akkor a volt református vallású felperest arra kellett utasítani, hogy a házasság felbontására vagy semmisségének kimondására felhozott okait tanúvallatással erősítse meg, illetve bizonyítsa be. Amennyiben ez sikerült, az erdélyi református egyházkerület törvényei szerint, a perrendtartás szabályainak megfelelően ítélet hoztak.⁵⁸⁸

Az erdélyi református házassági törvényszékek gyakorlata azonban különbséget tett az egyes felekezetek, és az azok által kibocsájtott ítéletek között. Az erdélyi református egyházkerület 1870-ben kötött egy megállapodást az erdélyi unitárius egyházzal, amely értelmében a református és az unitárius felek közötti vegyes házasság esetén az alperes bírósága által hozott ítéletet a másik felekezethez tartozó felperesre nézve is kötelezőnek és végrehajthatónak ismerik el.⁵⁸⁹ Ezt követően csupán elismerték az unitárius fórumok előtt kimondott ítéleteket. A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben olyan feljegyzés is található, amiben egy kimutatást rögzítettek arról az öt esetről, amelyekben 1870. december 30-én az erdélyi unitárius főpapi törvényszék mondta ki a református felperes és az unitárius alperes házasságának felbontását.⁵⁹⁰ További példa az unitárius-református együtt működésére a Házassági Főtörvényszék egyik 1883-ban meghozott ítélete, amelyben az unitárius püspök értesítését rendeli el egy ügyben. Ennek oka az volt, hogy mivel a bukaresti

⁵⁸⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 68. §.

⁵⁸⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 69. §.

⁵⁸⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 70. §.

⁵⁸⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 71. §.

⁵⁸⁹ SZTEHLO (1890) i.m. 221. o.

⁵⁹⁰ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 224. o. 258. p.

református egyházmegye területén nem volt unitárius egyházmegye, ezért a református törvényszék járt el egy olyan perben, amelyben mind a fel-, mind pedig az alperes unitárius vallású volt.⁵⁹¹

Hasonló együttműködés figyelhető meg az evangélikus felekezettel. A nagyszebeni evangélikus házassági főtörvényszék például 1881. január 10-én tartott ülésén áttette az erdélyi református Házassági Főtörvényszékhez Balika Veronika református felekezetű felperesnek férje Rau János evangélikus vallású alperes ellen indított válóperében hozott ítéletét annak részleteivel együtt. Ebben az esetben csupán az alábbi bejegyzés született: *„Főtörvényszékünk a nagyszebeni ev. luth. házassági főtörvényszék által illetékes hatáskörében hozott ítéletet tudomásul vévén, annak hatályát Balika Veronika felperesre is, mint ref. hitvallásura, kiterjeszti s őt szerencsésebb házasságra felszabadítja.”*⁵⁹²

A görögkeleti felekezettel való együttműködésre is szándék mutatkozott a református Főtörvényszék bírái körében. 1881-ben a nagyszebeni görögkeleti érsekség átküldte Lázár Mária református felperes és Veres Mihály görögkeleti vallású alperes ellen indított perében hozott ítéletét és a per iratait, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék további bizonyítási eljárástól eltekintve a református felperest jogerősen elválasztotta az alperestől a H. t. r. 216–217. §-a alapján és a per iratait visszaküldte a nagyszebeni görögkeleti érsekséghez.⁵⁹³ Ezekkel az ügyekkel kapcsolatban a közjegyző eljárására vonatkozó utasítást kért a református Házassági Törvényszéktől, mivel a hasonló esetekben a felperesre is kiterjesztett ítélet kézbesítését nehezíti, hogy a felperes tartózkodási helye ismeretlen. A főtörvényszék úgy döntött, hogy egy javaslatot kell készíteni és a grémium elé terjeszteni, amely arról szólt, hogy a jövőben előforduló hasonló esetekben a hivatalosan áttett ítéleteket egyszerűen tudomásul kell vennie a főtörvényszéknek és a lakóhely szerint illetékes esperesnek kell értesítenie a református felperest, egyszersmind tájékoztatnia is arról a lehetőségről, hogy amennyiben a hozott ítélet hatályát magára is ki akarják terjeszteni, akkor ezért folyamodjon „rendes úton” a Főtörvényszékhez.⁵⁹⁴

A kérdésről külön határozat végül nem született, mivel egy évvel később már elfogadták az Utasítást, rögzítve benne az új elveket.

Az „együttműködések rendszere” az 1880-as évek közepétől kezdett olyan mértékben bomladozni, amely már a Házassági Főtörvényszéket is a korábbi tétel

⁵⁹¹ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 701. o. Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; 2. ív, május, 30. p.

⁵⁹² EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 577–578. o. 3. p.

⁵⁹³ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 3. p.

⁵⁹⁴ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 4.p.

felülvizsgálására kényszerítette. Ennek oka két, a református berkekben 1886-ban port kavart ügy volt. Mind két esetet a jogszabályoknak, a felekezetközi megállapodásoknak és az addigra megszilárduló vonatkozó gyakorlatnak megfelelően az evangélikus alperes lakó helye és hite szerinti erdélyi evangélikus házassági főtörvényszék bírálta el jogerősen. Ezt követően a peranyagokat átküldték a felperes lakó helye és vallása szerinti erdélyi református püspöknek, aki az egyházi közjegyzőnek, Szász Gerőhöz áttette, hogy vigye a Házassági Főtörvényszék grémiuma elé, amelyik tudomásul veszi a testvéregyház ítéletét, és annak hatályát a felekezetükhöz tartozó felperesre is kiterjeszti.

Az első ügyben⁵⁹⁵ Péntek József református felperes pert indított felesége, Bechthold Johanna evangélikus alperes ellen arra hivatkozva, hogy egyrészt neje „csúf szájú”, férjét pedig rendszeresen rablónak, magyar betyárnak hívta, szidalmazta, másrészt meglopta, harmadrészt a férj „kundschaftjaitól” pénzt kért kölcsön és azt elköltötte, negyedrészt pedig több éve „méhbajban” szenved és ezért női tartozását nem tudta teljesíteni. Miután az alperes feleség a felhozott vádakra felelt, az egyházmegyei törvényszék ítéletében együttélésre kötelezte a feleket. A fellebbezést után azonban az evangélikus házassági főtörvényszék az első fokú bíróság ítéletét helybenhagyta. A református felsőbb köteléki ítélkezőforum pedig tudomásul vette a per kimenetelét.

A rögtön ezt követő ügyben Csiki József pert indított evangélikus felesége, Nagelschmid Augusztá ellen. A felperes keresetében azt sérelmezte, hogy felesége 1882-ben szüleihez utazott azzal az indokkal, hogy közös gyermeküket ott hozza a világra. A szülés sikeresen megtörtént, azonban ezt követően az újdonsült anya többé nem tért vissza férjéhez. A házasság felbontásának további oka az volt, hogy a feleség meglehetősen pazarló életmódot élt, a gazdasági ügyekhez pedig egyáltalán nem volt érzéke, ezért nem „nem voltak egymáshoz valók.”⁵⁹⁶ Az eljárás mind a két felekezet fóruma előtt az elsőhöz hasonló módon zajlott.

A két ügy tárgyalása után⁵⁹⁷ a közjegyző Szász Gerő felhívta a főtörvényszék tagjainak figyelmét azokra a református felekezetű vegyes házasságban élő személyekre, és helyzetükre, miszerint ha el kívánnak válni hitvestársuktól, és a más felekezetű alperes szerinti törvényszék elutasítja a keresetet, akkor arra kényszerítik őket, hogy „egy boldogtalan házasság igáját húzzák”, vagy ami még ennél is rosszabb, önhatalmúlag

⁵⁹⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 185. p.

⁵⁹⁶ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 186. p.

⁵⁹⁷ 1886. 15. oldal 187. p.

felbontják a törvényes szövetséget (vagyis elhagyják a házastársukat úgy, hogy a kötelék megmaradt), és más személlyel vadházasságban élnek.

Emlékeztette a Házassági Főtörvényszék tagjait arra, hogy a 1868. évi XLVIII. törvénycikk 1. §-a szerint a nem református alperes illetékes bíróságáról „[...] a per legfőbb harmincz nap alatt hivatalból átteendő a felperes illetékes bíróságához, mely viszont a felperes felett hoz ítéletet. Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.”⁵⁹⁸ Ezek miatt Szász Gerő elérkezettnek látta az időt arra, hogy ezekkel az ügyekkel kapcsolatban érdemleges határozatot hozzanak, és ezzel egyidőben indítványozta, hogy a Házassági Főtörvényszék mondja ki, hogy minden ilyen esetben a református felperesnek jogában áll az 1868. évi XLVIII. törvénycikk értelmében jogorvoslatot keresni a saját illetékes bíróságánál. Azt követően, hogy a más vallású házastársa ellen emelt vádjait – az erdélyi református házassági törvénykezés gyakorlata szerint – tanúvallomással bebizonyította, joga van ahhoz, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéktől követelje a divortium kimondását és szerencsésebb házasságra történő felszabadítását.

Szász javaslatát végül a Házassági Főtörvényszék határozatában elfogadta és a jövőben történő hasonló esetekben az egyházmegyei házassági törvényszékek által alkalmazandónak rendelte el.

Egy évvel később, 1887. augusztus 29-én összehívott rendkívüli ülésen⁵⁹⁹ a korábbi határozat felülvizsgálata mellett döntött, mivel úgy vélte, hogy az túl megy a szükséges határokon, másrészt pedig nem is megvalósítható, mivel a tanúvallatást mindenképp közölni kell az alperessel, hogy védekezni tudjon, azonban „természetesen megfogna tagadni, csak hogy a keresetet meghiúsítsa.” Ez az eljárás azonban a Főtörvényszék szerint egyben felesleges is volt. Az ilyen helyzetben lévő házások a legtöbb esetben így is már hosszabb ideje nem éltek együtt a katolikus szentszékek előtti per ideje alatt. Mivel a különélés a többségi álláspont szerint megfeleltethető a separationnak, és erre vonatkozóan az 1875. évi egyházkerületi közgyűlés 81. szám alatt hozott határozatának b pontja szerint a feleket összerendelik, és a visszatérni nem akaró a helybeli lelkész és négy presbiter előtt felhívják az egyházi törvényszék ítélete szerint az együttlakásra, amelyről jegyzőkönyvet állítanak ki. Ha komoly felhívásnak nem engedelmeskedő fél az egész presbiterium elé idéztessék és itt előre bocsátott intés után hivassék fel esküje mellé állására – Erről a kiállítandó bizonyítványt aláírja a presbiter elnöke és jegyzője, magát a tény pedig bevezetik a presbiterium

⁵⁹⁸ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

⁵⁹⁹ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 26. o. 7. p.

jegyzőkönyvébe. A Házassági Főtörvényszék a következő elvet fektette le: *„Rendkívüli házassági főtörvényszékünk e határozatot az ily esetekre alkalmazandónak találván, kimondja, hogy az ügy nevezett szentszékek által elutasított református fél ez úton keressen jogorvoslatot, utasíttatván az egyházmegyei házassági törvényszékek, hogy előfordulható esetekben ezúton járjanak el.”* Ezzel tehát az a rendkívüli formájú tanúkihallgatási mód alakult ki, hogy nem a regiusok útján, hanem a presbitérium előtt kellett vallomást tenni abban az esetben, ha a felperes az alperes törvényszéke előtti ítéletet nem fogadta el.

Csiki József és Nagelschmid Augusztia ügye egy évvel később újra a Házassági Főtörvényszék elé került, ahol kiderült, hogy az összerendelést nem tettek eleget a felek, sőt arra is fény derül, hogy az először elhidegülést, később az elhagyást pont az a magatartás váltotta ki, amellyel a férj rendszeresen szidta feleségét azzal, hogy rossz gazdasszony.⁶⁰⁰ Az egyházmegyei törvényszék – belátva, hogy soha sem lesz a felek között újra béke – végül kimondta a házasság felbontását, amelyet a református főtörvényszék is elfogadott és csupán csak tudomásul vette.

Egy másik ügyel kapcsolatban a következő határozat született: *„[...] házassági főtörvényszékünk kimondja, hogy az olyan esetekben, mindön a ref. felperes a kath. törvényszéktől elutasíttatik, az az eljárás veendő fogamatba, mely az 1887 évi aug. 29-én tartott rendkívüli házassági főtörvényszéki ülésben állapított meg.”*⁶⁰¹

A vegyesházasságok kérdése folyamatosan napirenden maradt, nem csak a felekezeten belüli vagy a felekezetek közötti viták miatt, hanem számos bírálat érte az erdélyi felekezeti bíraskodás rendszerét a királyhágón inneni egyházi és jogi közélet felől is. Jól mutatja ezt az erdélyi jogot nagy vonalaiban ismerő Sztéhlo Kornél gunyoros stílusban megírt értékelése is: *„A református házassági bíróság tehát az idegen bíróság előtt történt eljárást és bizonyítást nem csak acceptálja, de még annak nagyobb hatályt is tulajdonít, mint az a bíróság, a mely előtt az eljárás lefolyt, sőt annyira méltányolja az idegen bíróság ítéletét, hogy még oly esetben is, midőn saját törvényei szerint csak ideiglenes különvetésnek volna helye, 6 hónap eltelte után a házasságot felbontja, csak azért, mert az idegen bíróság már ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztást rendelt el.”*⁶⁰²

Az 1888-as egyházkerületi közgyűlésen több indítvány is született azzal kapcsolatban, hogy a felekezeti együttműködésből fakadó automatikus elismerési rendszert szorítsák vissza. Benkő János és a közgyűlés több tagja azt indítványozta, hogy a református

⁶⁰⁰ HFSZ 1887. 33. o. 122. p.

⁶⁰¹ HFSZ 1887. 32. o. 112. p.

⁶⁰² Sztéhlo (1890) i.m. 221. o.

felperesek, minden más felekezet házassági törvényszéke előtt indított, de „elutasító végzéssel” záródó vagy együttélésre kötelező ítélettel végződő pert, a felperesre vonatkozóan saját hitelveik szerint újból folytassanak le. A javaslat végül az indítványi bizottsághoz került, amely azonban a közgyűlés hátralevő részében hallgatott az ügyről.⁶⁰³

Tókos Sándor és társai ugyanezen az ülésen pedig azt indítványozták, hogy a vegyesházassági válópereknek Benkő javaslatában is felhozott eseteinél az egyházmegyei házassági törvényszékeket hatalmazzák fel arra, hogy – a következő fejezetben részletesen tárgyalt – per viam instantiae eljárás szerint ítélezhessenek. Az egyházkerületi közgyűlés kijelentette, hogy a házassági törvénykezés ügyében a hatáskörrel rendelkező fórum véleményének meghallgatása nélkül nem fog határozatot hozni, ezért áttette az indítványt véleményezés végett a Házassági Főtörvényszékhez.⁶⁰⁴ A főtörvényszék azonban nem vette fel napirendi pontjai közé a kérdést a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, különösen mivel ezzel a kérdéssel kapcsolatban ekkorra már kialakult véleménye és ennek megfelelő, az ítélezésre vonatkozó irányelvei voltak.

Felperes Kagerbauer Antal református felperes Carp Ottilia evangélikus alperes ellen 1888. július 31-én a szebeni evangélikus egyházmegye törvényszéke előtt indította meg válóperüket. A felperes panasza az volt, hogy a felesége nem szeretetből ment hozzá, hanem anyagi érdek miatt, és ez hamar ki is derült, mivel felesége őt nem tartotta magához mérten elég műveltnek és mindig azzal „ostromolta”, hogy átiratással biztosítsa őt 6000 forintig, később 3000 forintig alkudta az összeget. A férj hét hónapnyi együttlakás után elköltözött és beadta a válókeresetet. Az első fokon eljáró evangélikus ítélezési fórum összerendelte a feleket, a felperes azonban fellebbezett az ítélet ellen. A másodfokú fórum helyben hagyta az elsőfokú ítéletet, azzal az utasítással azonban, hogy a felek legkésőbb hónapot követően költözzenek össze. Az ügy jelentősége abban rejlik, hogy a jegyzőkönyvi bejegyzéshez a Házassági Főtörvényszék azt a jegyzetet tette hozzá, ami megállítja, hogy ebben az esetben meg volt adva a lehetőség a felperesnek, hogy éljen azzal a jogával, hogy az 1887. évi egyházkerületi közgyűlés 81. határozatának értelmében magára nézve keressen orvoslátot a református jog szerint. Ez nem történt meg, így a pert csupán tudomásul vette a kálvinista ítélezési fórum.⁶⁰⁵ Így tehát az a szokás alakult ki, hogy a protestáns felekezetek irányába az automatikus elismerés és az automatikus felülbírálat helyett a református felperesre

⁶⁰³ Egyhkr. közgy. 1888. 38. p.

⁶⁰⁴ Egyhkr. közgy. 1888. 87. p.

⁶⁰⁵ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1889. 51–52. o. 12. p.

bízták, hogy az alperes vallása szerinti egyházi bíróság ítéletébe belenyugszik, vagy a saját vallása szerinti fórumhoz fordul jogorvoslatért.

5.10. A „per viam instantiae” indított váló ügyekről

Az erdélyi református házassági bíráskodás legvitatottabb intézménye a „per viam instantiae” indított házassági ügyek voltak. Először az 1882-es Utasítás rögzítette ezeknek az eljárásoknak szabályozását, amely a jogi lenyomatát képezte az egykorú irodalomban „erdélyi házasságnak” nevezett jelenségnek. A jelenkori társadalomtörténeti kutatások terminológiája szerint migrációs válásnak nevezett jelenségek azonban nem csak a református egyházat érintették.

A „per viam instantiae” válások szabályozásának, eljárásának és a kapcsolódó álláspontok bemutatása előtt két előkérdést kell röviden tisztázni. Az első a vonatkozó szakirodalom értékelése, a második pedig az „erdélyi házasság” fogalmának tisztázása. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a téma átfogó és részletes elemzését e disszertáció kereteiben nem végezhetem el, egyrészt mivel az ilyen jellegű ügyek vizsgálatához szükséges mértékben nem állnak rendelkezésemre levéltári források, másrészt ennek a résztémának a kiemelése és alapos részletezése szétfeszítené a disszertáció kereteit. Jelen fejezetben ezért főként a migrációs válásokat lehetővé tevő erdélyi református egyházi szabályozást veszem górcső alá.

A legkorábbi vonatkozó monográfia Wilhelm Fuchs *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverhehlichung geschiedener österreichischer Katholiken* című 1889-ben kiadott munkája volt,⁶⁰⁶ amely a mai napig meghatározó és megkerülhetetlen munkája a témával foglalkozó kutatók számára. Ezt a munkát egy éles vita előzte meg és követte is egyben, amelynek az 1880-as években a legfontosabb osztrák színtere a *Juristische Blätter* volt, amelynek hasábjain Wilhelm Fuchson kívül Leopold Pfaff, Szász Domokos és Roszner Ervin is hozzászólt az indulatos vitához, ugyanakkor a napilapok közül a *Neue Freie Presse*⁶⁰⁷ vagy a katolikus-arisztokratikus beállítottságú *Vaterland* is számos kapcsolódó tudósítást, véleménycikket közölt.

⁶⁰⁶ FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverhehlichung geschiedener österreichischer Katholiken*. Wien, Manz, 1889. 188 o.

⁶⁰⁷ Magyarországon is visszhangot keltő cikke volt például: *Die siebenbürgischen Ehen*. *Neue Freie Presse*, 1885. szeptember 3. reggeli szám, 1–2. o.

A polgári házasság bevezetését követő időszakban a migrációs válások és a mögöttük húzódó magánjogi kollízió nem képezett önálló kutatást, csupán egy-egy tanulmány jelent meg ebben a tematikában. Csupán az 1980-as évektől lett ismét vizsgálat tárgya, amelynek kiemelt tere a doktori disszertációk lettek. Christa Pelikan 1981-ben publikálta *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich* című dolgozatát, majdnem két évtizeddel később pedig Angela Apel szerzett fokozatot *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Eehen* című munkájával,⁶⁰⁸ valamint Ulrike Harmat *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999.⁶⁰⁹ Christian Neschwara pedig 2012-ben publikálta *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen* című tanulmányát.

Magyarországon a téma társadalomtörténeti megközelítésű kutatásával Nagy Sándor foglalkozott, aki a magyar-erdélyi viszonyú kutatást az unitárius házassági bíraskodáson keresztül mutatta be, valamint foglalkozott az osztrák-erdélyi migrációs válásokkal is.⁶¹⁰ Ezirányú kutatásainak eddigi eredményeit *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“* című munkájában foglalta össze.⁶¹¹

A második fontos tisztázandó kérdés a „migrációs válás” vagy más néven „erdélyi válásnak” vagy „erdélyi házasságnak” nevezett jelenség meghatározása.

A migrációs válások olyan a házasság felbontására irányuló, bíróság előtt lefolytatott eljárások voltak, amelyek során a peres felek, vagy egyikük a vallásukat, lakóhelyüket megváltoztatták, vagy új állampolgárságot vettek fel annak érdekében, hogy az ügyükre vonatkozó joghatóság az általuk kedvezőbbnek tartottra megváltozzon. A 19. század második felében ezeket nevezték az Osztrák-Magyar Monarchiában „magyar”, „kolozsvári” vagy „erdélyi válásnak”. Ezzel a lehetőséggel főként a katolikus felekezethez tartozó házastársak éltek, mivel a protestánsok jellemzően helyben bontották fel házasságukat.⁶¹² A cél pedig az új házasság lehetőségének kieszközlése volt (erdélyi házasság).⁶¹³

⁶⁰⁸ PELIKAN, Christa: *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich*. phil. Diss., Univ. Wien 1981.; APEL, Angela: *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Eehen*. jur. Diss., Univ. Wien, 1999. A munkákat idézi: NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen*. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs. 2012. Band 2. 116–117. o.

⁶⁰⁹ HARMAT, Ulrike: *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999. Idézi: Nagy (2007b) i.m. 361. o.

⁶¹⁰ NAGY (2007b) i.m. 359–428. o.; NAGY (2010) i.m. 165–213 o.; NAGY (2018a) 368–376. o.

⁶¹¹ NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“*. In: FISCHER, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018. 75–158. o.

⁶¹² Nagy (2010) i.m. 176. o.

⁶¹³ Nagy (2010) i.m. 360. o.

A migrációs válások között különbséget tehetünk abban a tekintetben, hogy rendelkezett-e nemzetközi elemmel, tehát hogy nemzetközi magánjogi problémáról volt-e szó, vagy pedig ennek híján csupán a hazánkban ekkor felekezetenként eltérő házassági rezsimek közötti összeütközés alakította ki ezt a helyzetet. Nem csak az osztrák válások tartoztak előbbi kategóriába, hanem lényegében az 1867 előtt a Királyhágón-inneni felek által kötött házasságok is.

Nagy Sándor *Budapesti válások – Kolozsváron (1869-1895)* című tanulmányában megvizsgálva az új házasságok kötő elvált személyekre vonatkozóan a budapesti protestáns házassági anyakönyvekben található bejegyzéseket.⁶¹⁴ Arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi evangélikus törvényszéket 4, a reformátust 43, az unitáriust pedig 464 alkalommal⁶¹⁵ jelölték meg eljáró bírósággént.⁶¹⁶

Hasonlóképp nagy számban választották a kolozsvári református és unitárius házassági törvénykező fórumokat azok az osztrák házaspárok, amelyek fel akarták bontani a házasságukat. A földrajzi adottságokból adódó jelentős útitávolságok és a költségek vállalása mögött meghúzódó motivációt a bontáson túl az új házasság megkötésének a reménye jelentette. Egy becslés szerint, amelynek segítségével egyúttal képet kaphatunk a jelenség mértékéről, „1879-ig 300 olyan házasságot kötöttek, amelyet osztrák felek magyarországi (erdélyi) bontóper nyomán kötöttek; ebből mintegy 200 pár állítólag a császárvárosból származott”.⁶¹⁷

A „per viam instantiae” eljárására akkor került sor, amikor nem protestáns egyházi szentszéken, vagy polgári bíróság előtt egy más vallású házaspár, ott kezdett perbe, az ítélet ideiglenesen vagy véglegesen ágytól és asztaltóli elválasztásra ítélte a feleket, és ezt követően pedig a felek közül legalább az egyik áttért a református vallásra, és belépett az erdélyi református egyházkerületbe. Ezáltal jogot szerzett arra, hogy az ottani házassági jog hatálya alatt kérje a házasság végleges felbontását.⁶¹⁸

Az illető félnek a korábban felsorolt okmányok mellett csatolnia kellett még az áttérési bizonyítványt, valamint az arról szóló igazolást, hogy teljesítette azokat a kötelezettségeket, amelyek az egyháztagokat terhelték. Ezen kívül mellékelnie kellett a

⁶¹⁴ Amennyiben azok az előző házasságot felbontó bíróságra is megjegyzést tartalmaztak.

⁶¹⁵ Az unitárius adatok esetén számos alkalommal nem budapesti vonatkozású volt.

⁶¹⁶ NAGY (2010) i.m. 166. o.

⁶¹⁷ NAGY (2007b) i.m. 360. o.

⁶¹⁸ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 73.§.

separatio-ról szóló eredeti ítéletet és az arra vonatkozó kérvényt, hogy a református egyház jog szerint mondják ki a divortiumot.⁶¹⁹

„Perpetua-separatio” esetén, azonnal ki lehetett mondani a házasság felbontását,⁶²⁰ amennyiben azonban „usque ad tempus separatio”-t tartalmazott az ítélet, annak keltétől számított hat hónap elteltével volt megadható a házasság felbontása.⁶²¹

Bár maga a jelenség nem volt újkeletű, az Utasítás novuma éppen abban állt, hogy szabályozta azokat az eseteket, amikor a separatio elkerülése érdekében a házas felek vallást vagy lakóhelyet változtattak. Ez történhetett Erdélyen belüli felekezetsváltással együtt, vagy úgy, hogy a magyarországi protestánsok ideiglenesen Erdélybe költöztek. Ezzel megváltozott a joghatóság, és lehetővé vált, vagy lényegesen könnyebb lett a házasságok felbontása. A jellemző mégis az volt, hogy magyarországi vagy az osztrák örökös tartományokbeli lakosok költöztek a válás érdekében Erdélybe.

1855-ből maradt fenn egy levél Török Pál Nagy Péterrel folytatott levelezéséből, amelyben utóbbi részletes tájékoztatást ad a Kálvin téri gyülekezet lelkészének, és az ahhoz forduló válni akaró magyar honpolgársággal rendelkező pár ügyvédjének az Erdélyben való elválasztás jogi tudnivalóiról.⁶²² Eszerint, *„Mindezeket csak azért írom, hogy Ön átláthassa, miképp az érdekelt felek – ha valahol – itt Kolozsvárt érhetnek legkönnyebben célra; mivel még a közzsínat is ez évben éppen Kolozsvárt fog tartatni, s ha az ügyvéd úr levelében írt utasításomat követendik, még ez évben perök végképp lejárhat. Erre nézt azt tanácslám, hogy az alperes rögtön jöjjön le s itt álljan át; az átállásra szükséges időt még egy már héttel megtoldván domiciliaitnak tekinthető; ekkor a felperes, ki az alatt Magyarországon átállott, jöjjön személyesen; tartassan egy rendkívüli részletes zsinatot, melyen exmissiot nyerend; evvel felmehet, perét személyese által is folytathatván, s maga ott helyt sürgeti, esketésével a második rendes részletes zsinatig elkészülhet – mi június 10-én lesz – itt végítéletet hoznak s megerősítés végett a csakugyan június 17-én megkezdendő közzsínat eleibe menend pere. Az átállás és perének lefolyta alatt folytonosan itt maradandó alperesnek, valamint a per megkezdése végett lejövendő felperesnek magát hiteles tanulevelekkel, minők: keresztlevél, esketésről bizonyítvány és a felperes részéről átállásáról bizonyítvány stb. stb. miket az ügyvéd urak jobban és pontosabban elősorolandnak – fel kell készülni. Itt magoknak ügyvédet választandnak és a felperes személyest is constitualand, s ha egyázi törvényeink*

⁶¹⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 74.§.

⁶²⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 75.§.

⁶²¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 76.§.

⁶²² A levelet, melyet Nagy Sándor közölt monográfiájában, a téma szempontjából való jelentősége miatt egészében közlöm.

*szerint elegendő és hitelesen bebizonyítható ok van a válásra, isten segedelmével még ez év nyarán megszabadulnak egymástól.”*⁶²³

Jól tükrözi az effajta perek jellegzetességeit egy Barcza Kálmán által közölt és elemzett 1878-as eset. A budapesti lakosú, katolikus házasság felek közül a nő férje ellen ágytól és asztaltól való elválasztás iránt, az esztergomi főszentszék előtt 1873-ban pert indított, amelyet a négy évvel későbbi ítélet meg is adott. Az alperes férj fellebbezett, így az ügy másodfokon a primási főszentszék, harmadfokon pedig az apostoli szentszék elé került. Mindkét fórum helybenhagyta az első fokon meghozott ítéletet. A harmadfokon eljáró bíróság a jogerős ítéletét a feleknek 1878. április 24-én kézbesítette. A felperes Budapesten 1878. június 8-án áttért a református hitre, ezt követően pedig Kolozsváron „illetőséget eszközölt ki,” letette a polgári esküt, és felvétette magát a kolozsvári református egyház tagjai közé. Ezt követően a kolozsvári szentszékhez beadott egy kérvényt, miszerint az esztergomi főszentszék előtt lefolytatott perben ítélt ágytól és asztaltól való elválasztást változtassák végleges elválasztássá. Az erdélyi szabályok miatt ebben az esetben nem volt szükség bizonyítás lefolytatására, vagy az alperes jelenlétére, ezért a Házassági Főtörvényszék jogerősen kimondta a divortiumot, a nő pedig 1878. június 17-én Győrben újabb (református) házasságot köthetett.⁶²⁴

Ez a helyzet azonban nem csak Magyarország és Erdély viszonyában állt fenn, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia más területeivel is, amelynek egyik legfontosabb alapkérdése az állampolgárság volt. A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig az osztrák kormányhatóságok gyakorolták a legfőbb állami hatalmat, ennél fogva az állampolgárságot is ezek a hatóságok adományozták. A magyar állampolgárság megszerzésére azok a jogszabályok és szokásjogi normák voltak irányadók, amelyek 1848 előtt is érvényben voltak. Az állampolgárság a szabadságharcot és annak leverését követően is csak a magyar szokásjogi normáknak megfelelően lehetett megszerezni.⁶²⁵

A kiegyezést követő időszakban nem létezett osztrák-magyar állampolgárság. Nem volt Magyarországnak és Ausztriának közös államterülete, mindkét államot megillette a saját területe feletti rendelkezési jog, és így az állampolgársági jog tartalmának meghatározása is.⁶²⁶ Ugyanakkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi

⁶²³ NAGY (2018) i.m. 370. o.

⁶²⁴ BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset*. Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz. 326. o.

⁶²⁵ VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 65. o.

⁶²⁶ VARGA i.m. 120. o.

L. törvénycikk azt is rögzítette, hogy az (Erdéllyel kiegészült) „*magyar korona összes országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz.*”⁶²⁷

Rendkívül fontos, a gyakorlat által is megerősített szabály volt, hogy egy ausztriai állampolgár csak akkor honosíthatta magát Magyarországon, ha előbb elbocsátották. Ezt a magyar hatóságok megkövetelték.⁶²⁸ Ugyanakkor kiemelendő, hogy a birodalmi állampolgárság gondolata mindvégig megmaradt, különös tekintettel az osztrák szakírók körében, azonban a monarchia két államának „állampolgársági jogi közelítése” a magyarok körében ütközött ellenállásba. A válási migráció szempontjából azonban jelentős és egyben a helyzetet tovább bonyolító szabály volt, hogy az osztrák közjog Magyarország területét nem tekintette külföldnek. Az osztrák-magyar állampolgárság összeférhetőségének elve a Reichsgericht gyakorlatában is megjelent, a magyar állampolgárságot nem tekintette idegennek, és azt az osztrák honossággal összeférhetőnek és egy személy által is birtokolhatónak tartotta.⁶²⁹

Jelentős kérdés volt az alkalmazandó jog meghatározása, illetve az ellentétes elvek miatt annak elfogadása. 1873-ban a vallás és közoktatási minisztérium leiratot intézett az igazgatótanácshoz, amelyet a püspökön keresztül a Házassági Főtörvényszék tárgyal meg végül. Az olmützi császári és királyi kerületi törvényszék felkeresését továbbította a minisztérium, amely kimerítő indokolás mellett tájékoztatást kért az erdélyi református egyházkerület szabályairól: „*Elégséges-é, ha idegen tartománybeli ember néhány hétig erdélyben tartzkodva valamelyik erdélyi ref. egyházközség tagjává magát beiratja, hogy az által már képesítve s jogositva legyen az erdélyi ref. egyház házassági bírósága előtt való pert indítani és illetékességi jogot megnyerni?*” Válasz nem maradt fent a püspöki levelezésben, a közjegyzőnek adott utasításban azonban rögzítették, hogy az az 1868. évi XLIII. és LIII. törvénycikkek egyértelműen rögzítik az ide vonatkozó szabályokat.⁶³⁰

1877-ben fontos elvi jelentőségű döntést hozott a bécsi főtörvényszék, amelyet az Erdélyi Protestáns Közlöny is ismertetett. Anton Trewani, währingi üveges és felesége Katharina megegyezéssel válópert indítottak, az illetékes bécsi törvényszék a házas felek ágytól és asztaltól való elválasztását rendelte el. A feleség ezt követően magyar állampolgárságot szerzett, és – ahogyan a cikk szerzője fogalmaz – „a mi házassági

⁶²⁷ 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről, 1. §.

⁶²⁸ VARGA i.m. 138. o.

⁶²⁹ VARGA i.m. 137. o.

⁶³⁰ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1873. 314. o. 302. p. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytől 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 12. iv, 302. p.

törvénykezesünk útján” magára nézve végleges elváltaként korábbi férjétől. Ezt követően Joachim Morgenstern orvosdoktorral házasságot kötött. A volt férj a második házassága miatt büntető feljelentést tett neje ellen a bécsi törvényszéknél, poligámiával vádolva azt. Az ügyészség rövid nyomozást követően ejtette a bigámia vádját, de az Osztrák Büntetőtörvénykönyv 507. § (2) alapján vádat emelt a nő ellen arra alapozva, hogy „*idegen országba távozván, ott házassági szövetségre lépett, mely az osztrák törvények értelmében nem lett volna megköthető*”, amit 3-tól 6 hónapig terjedő „nehéz börtönnel” büntetettek. Az elsőfokú törvényszék elutasította az ügyészi keresetet. A fellebbezést követően a főtörvényszék helybenhagyta az első fokon eljáró fórum ítéletét, mivel a nő nem idegen országba, hanem – a magyar polgárjog megszerzésével – „saját hazájába távozva” kötött Magyarországon érvényes házasságot és ennél fogva nem tartozott az osztrák igazságszolgáltatás hatáskörébe.⁶³¹

A kialakult helyzetet és az ellentétes álláspontok közötti feszültségre remek példa Sztéhlo Kornél és Kolosváry Sándor hírlapi vitája, amely 1886-ban, a migrációs válásokról szóló viták egyik kiemelkedő periódusában zajlott.

Sztéhlo Kornél a Pesti Napló 1886. január 16-i számában *Az erdélyi házasságról* címmel reflektált egy korábban a folyóirat hasábjain osztrák válóperről szóló korábbi cikkre.⁶³² Az ügy jelentősége abban állt, hogy az osztrák bíróság az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által jogerősen kimondott házasságot felbontó ítéletét nem vette figyelembe, a frigyét továbbra is fennállónak ítélte, és ebből kifolyólag a második házasságot érvénytelennek tartotta. Sztéhlo a cikkre is alapozva érvelt amellest, hogy az osztrák katolikus házasság külföldön érvényesen nem bontható fel, még akkor sem, ha az érintett katolikus osztrák házas fél lakóhelyén felbontható lenne. Az említett esetben a házasság felbontása után, de az új házasság megkötése előtt a felperes megszerezte a magyar honosságot, az viszont a visszaható hatály tilalmába ütközött.⁶³³ Érvelésében a bécsi legfelsőbb törvényszék is erre hivatkozott. Az osztrák polgári törvénykönyv a házasság felbontásánál kizárta a *lex fori* alkalmazását.⁶³⁴ A házasság felbontásánál az osztrák jog

⁶³¹ Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. VII. évf. 44. sz. 480. o.

⁶³² SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás, 1. o. Megjelent még: SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.

⁶³³ HALLER i.m. 22. o. Optk. 5. §.

⁶³⁴ HALLER i.m. 21. o. Optk. 4. §. „*A polgári törvények kötelezik azon országok minden állampolgárait, melyek számára kihirdettek. Az állampolgárok azon cselekvények és ügyletekben is, melyeket az állam területén kívül vesznek elő, ezen törvényekhez kötve maradnak, a mennyiben ez által vállalkozási személyes képességek korlátoztatik és a mennyiben ezen cselekvények és ügyleteknek egyszersmind ezen országokban is jogi következményeiknek kell lenni.[...]*”; 39. o. 34. §. 34. §. „*Az idegeneknek jogügyletekre való személyes képességét rendszerint azon helynek törvényei szerint kell megítélni, melyeknek az idegen lakásánál, vagy, ha*

szerint az osztrák honpolgárra nézve a honosság és Ausztriában lakó más állampolgárságú személyre nézve a lakhely joga volt az irányadó, tehát minden esetben az osztrák jog volt az alkalmazandó.

Az idegen jog csak akkor volt alkalmazható, ha az idegen a cselekmény elkövetésekor külföldön is lakott. Szehlo felhívta a figyelmet arra, hogy *„abszolút érvényű nemzetközi magánjog nem létezik s minden nép maga határozza meg saját törvényeiben, mennyiben tartja tiszteletben saját területén idegen ország törvényeit.”* A magyar jog szerint is csak annyiban volt végre hajtható az osztrák bíróság ítéletét, amennyiben az nem ütközött a hazai törvény tilalmába.⁶³⁵ Azt Szehlo is elismerte, hogy az problémát jelent, hogy a magyarországi ítéleteket Ausztriában rendszeresen nem ismerik el és azt a házasságot, amelyet itthon a király nevében felbontottak, azt Bécsben a császár nevében fennállónak ítélték. Ezt azonban csak a világi bíróságok ítéleteire érti.

Az osztrák bíróságok azonban rendszeresen kétségbe vonták, vagy nem ismerték el az erdélyi református házassági törvényszékek ítéleteit. 1886. február 2-án a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésen tárgyalta a kialakult helyzetet. Az elnöki szerepet betöltő püspök beszédében úgy fogalmazott, hogy az erdélyi református házassági bíraskodás eljárása az 1882-es Utasításon alapszik, ennek ellenére gyakran megtörtént, hogy az osztrák törvényszékek kétségbe vonták az erdélyi református ítéleteket, illetve nem is ismerik azokat. Erre alapozva kérést intézett a Főtörvényszékhez, hogy jogaik védelmének érdekében követeljék az ítéletek érvényességének elismerését. Az ennek következtében született határozat, rögzítette, hogy a konkrét esetekkel kapcsolatban tiltakozni kell a bécsi törvényszéknél, valamint felhívta az Igazgatótanács figyelmét arra, hogy intézzen felterjesztést a kormányhoz, annak érdekében, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket az osztrák miniszternél az erdélyi református egyház jogainak biztosítása érdekében.⁶³⁶

Szehlo cikkében leszögezte, hogy az erdélyi házassági bíróságok válópereikben saját egyházi törvényeiket alkalmazták, és azt pedig a felekezeti keretek között működő házassági bíróságoktól nem lehet elvárni, hogy ne a saját hitelveik szerint megalkotott egyházi joguk szerint bíraskodjanak. Az igazi problémát a szerző azonban abban látta, hogy ezek az

tulajdonképi lakása nincs, születésénél fogva, mint alattvaló alá van vetve; a mennyiben egyes esetekre nézve a törvényben más nem rendeltetik.”

⁶³⁵ 1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról, 4. § *„Az osztrák-magyar monarchia másik államában hozott bírói határozat és kötött egyezés alapján ezen állam bíróságainak megkeresésére, a végrehajtás a viszonyosság előfeltétele alatt, feltétlenül elrendelendő, kivéve azon esetet, ha azon teljesítmény, mely végrehajtás útján érvényesíttetni szándékoltatik, hazai tiltó törvénybe ütközik.”*

⁶³⁶ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. febr. 2. 16. o.

ítélkezési fórumok – véleménye szerint – a hatáskörükre és az illetőségre vonatkozó szabályaikat saját maguk állapították meg.⁶³⁷

Az erdélyi református és az unitárius egyházak különbséget tettek azon válóperek között, melyekben egy másik fórum korábban ágytól és asztaltól való elválasztást nem ítélt meg, és a „per viam instantiae“ indított perek között, ahol az ágytól és asztaltól való elválasztásra ítéleték a feleket.

A rendes válóperekben a református egyház joga szerint az alperes lakhelye szerinti illetékes bíróság járt el. Az egyoldalú folyamodással indítható ügyekben – Sztehlo szerint – a reformátusoknál csak azt kellett bizonyítani a kérelmezőnek, hogy melyik egyház kötelékében teljesítette azokat a köteleéseket, amelyeket minden felekezethez tartozóra nézve kötelező volt. Az ilyen egyoldalú folyamodás alapján indított válóperekben, amelyekben „a házassági kötelék szentsége a legbotrányosabb módon sértetik meg, mert a házasság minden kotradiktórius eljárás mellőzésével az ellenfél meghallgatása nélkül előre kialakított magas díjért bontatik fel, az idézett egyházi törvények bíróságai illetékességét a világ bármely részében lakó egyénre kiterjesztetik, csak azt szabván föltételül, hogy az illető valamely hatóságuk alatt lévő egyház- község tagjai közé beiratkozzék és ott az egyházi adó egy részletét lefizesse.”

Szthelo Kornél, aki a fiával, Szthelo Aladár ügyvédjelölttel ügyvédi irodájában saját maga is intézte több ízben is a házasság felbontása céljából a magyar honpolgárságot szerző osztrákok ügyeit,⁶³⁸ a következő eredményre jutott: „Ha az erdélyi reformátusoknak és unitáriusoknak tetszik, bontsák fel ott a Királyhágón túl házasságukat saját szájuk ize szerint. De maradjanak otthon és ne csináljanak az elválásból világra szóló üzletet. A magyar igazságszolgáltatás jó hírneve követeli, hogy ezen botrányos állapotnak mihamarabb vége vessék. A magyar felelős minisztériumnak már régen közbe kellett volna lépni és ha nem meri rendeleti utón a kérdést elintézni, nyújtson be törvényjavaslatot, mely az erdélyi házassági bíróságok területi hatáskörét és illetőségük körét meghatározza.”⁶³⁹

Szthelo cikkére Kolosváry Sándor válaszolt az Protestáns Közlöny hasábjain.⁶⁴⁰ Ebben – a felháborodottságának hangot adó sorok után – elsőként azt szögezte le, hogy az erdélyi református házassági jog „egyoldalú folyamodásra indított válópert” nem ismert. A

⁶³⁷ SZTEHLO (1886) i.m. 1. o.

⁶³⁸ Nagy (2010) i.m.172. o.

⁶³⁹ SZTEHLO (1886) i.m. 1. o.

⁶⁴⁰ Kolosváry Sándor: Jogos védelem. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz. 44–46. o.

„per viam instantiae” házassági ügyek valójában nemperes ügyek voltak, habár helytelenül így nevezeték azokat.

A házassági válópernek előzetesen már az illetékes fórum előtt lezajlott és jogerőre emelkedett ítélete által véglegesen vagy időlegesen „seprataio a thoro et mensa” elválasztott református – vagy törvényes éttérés által azzá lett – házasság, a jogerős ítélet keltét követően hat hónap után „per viam instantiae” kérhette azt, hogy rá, mint református felekezethez tartozóra az ítéletben kimondott separatio-t divortium-ra változtassa a házassági törvényt. A másik félre nézve a saját vallásának hitelvei alapján ítélező fórum által hozott korábbi ítélet hatálya továbbra is fennállt.

Ha az alperesre vonatkozó, saját hitelvei szerint megalkotott ítéletet hazai bíróság hozta, akkor a hazai törvények, ha pedig osztrák bíróságok mondták ki, akkor pedig a nemzetközi magánjog (ha erről szó lehet) szerint is tiszteletben kell tartani és nem lehet felülbírálni. Ugyanakkor az 1868. évi LIII. tc. 8. §-a alapján a szeparáció után református hitre áttért személy is követelheti, hogy az áttérés után minden cselekvényei, saját hitvallása és az új egyházának törvényei szerint legyenek megítélve.⁶⁴¹

A „per viam instantiae” eljárásban másik felekezet által hozott jogerős ítélet keltétől a megbánás, kibékülés lehetőségére adott hat hónapos határidő csak egyik feltételt képezte. Ugyan ilyen jelentős megkötésnek tartotta Kolosváry a hatáskörre és az illetékességre vonatkozó szabályokat, amelyek alapja II. József házassági pátensének a kihirdetés feltételeire vonatkozó rendelkezései szolgáltak alapul,⁶⁴² és az addigra éppen egy évszázados gyakorlatot a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk sem változtatta meg.

Szigorítást a református Házassági Fővényszék vezetett be, amikor döntvényileg rögzítették, hogy idegen házassági ügyét, ha csak közhitelességi okmányokkal bizonyítani nem tudja azt, hogy magyar állampolgárságot nem nyert, vagy saját korábbi állampolgársága meg nem szűnt, akkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvény miatt semmiképpen nem fogadja be a református ítélezési fórum.

A domicilium igazolására nemcsak egyházi, hanem a polgári hatóság (szolgabíró, polgármester) által kiállított olyan bizonyítvány bemutatása is szükséges volt, amely igazolta, hogy a folyamodó valamelyik községbe vagy városba felvették és az adott településen adózó magyar állampolgárnak minősül.

⁶⁴¹ KOLOSVÁRY (1886) i.m. 45. o.

⁶⁴² J. R. 32. §.

Ilyen, Pozsony város által 1885. augusztus 7-én kiállított honosítási igazolást nyújtott be például gróf Laval Nugent császári és királyi kamarás, aki sikeresen kérelmezte saját személyére nézve a magyar állampolgárságot.⁶⁴³ 1885. május 7-én pedig Bilgeri Georgina kapta meg Gyalu város igazolását, mivel hivatalosan igazolni tudta, hogy az „osztrák állam kötelékéből” kilépett, valamint a szokásos „felvételi díjat” megfizette.⁶⁴⁴

Kolosváry elismeri: gyakori jelenség, hogy a házasság felbontását követően az adott személy visszatér a korábbi hazájába, de tagadja, hogy ez az egyház felelőssége lenne.

Kolosváry elutasította Sztchlo perköltségre vonatkozó vádjait, és kijelentette, hogy a házassági törvényszékek előtti eljárás során kiszabott díjakat az egyházi jog szabályai szerint határozzák meg, „*kialkudott díjak nincsenek*”. Az alszékek évente 3-szor, a főtörvényszék pedig az egyházkerületi közgyűlés alkalmával évente egyszer tartott rendes ülést. A rendes ülésen történő ítélezés (eltekintve a kereset, az okmányok, a tanúkihallgatás és az ítélet bélyegköltségeitől) az első és másodfok egyaránt 8–8 forint volt.

Ha valaki ügyének elbírálása érdekében rendkívüli házassági törvényszéki ülést hívott össze, akkor az egyházmegyében szétszórta lakó bírák utazási költségét és „fáradtságukat”, is meg kellett fizetni legfeljebb 100 forintot összegig.

A rendkívüli ülés összehívása csak lehetőség volt, senki számára nem lehetett kötelezővé tenni. Ha valamelyik peres fél mégis össze akarta hívni a rendkívüli Házassági Főtörvényszéket, akkor is ki kellett fizetni a bírák útiköltségét, mert akkor a tagoknak „a Szilágytól elkezdve föl Háromszékmegyéig” terjedő területről kellett összegyűlniük, és ezért kellett 500 forintot fizetni.

Kolosváry azzal zárja le a vitát, hogy „*Az ügyvédek esetleges visszaélése, nem az egyházkerület, visszaélése. A törvényszerű eljárás nem önkényes eljárás. Az orsz[ágos] törvény által biztosított hatalommal való élés nem visszaélés.*”⁶⁴⁵

⁶⁴³ EREL, B1. A1/135.

⁶⁴⁴ EREL, B1. A1/126.

⁶⁴⁵ KOLOSVÁRY (1886) i.m. 45. o.

6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL

6.1. A házassági törvényszékek

6.1.1. A házassági törvényszékek felállítása és szervezete

Az egyházszervezet átalakításának igénye már a 19. század első felében több alkalommal felmerült, a megvalósítás azonban elmaradt.⁶⁴⁶ Az 1860-as év elején történő politikai enyhülés teremtette meg elsőként azt a közjogi helyzetet, amelyben reform reális cél lehetett. Elsőként az egyházközségi szint megreformálására került sor, a presbitérium újjászervezéséről szóló tervezetet az 1861-es sepsiszentgyörgyi zsinat fogadta el.⁶⁴⁷ Az egyházmegyéek átszervezése már ugyanezen zsinaton felvetődött, az időközben bevezetett provizórium miatt azonban a munkálatok csak 1864-ben folytatódhattak. A kolozsvári zsinaton a tervezet elkészítésére kiküldött bizottság amellet foglalt állást, hogy az egyházszervezet reformját csak fokozatosan lehet megvalósítani, az egyházközségi szintet az egyházmegyeinek kell követnie és csak ezt követően kerülhet sor a konzisztórium átszervezésére.⁶⁴⁸

Az 1868. június 21. és július 2. között Szilágysomlyón tartott közssinat a szervezeti keretokról szóló tárgyalást az Egyházfőtanács 1867. november 3-4-én tartott teljes ülésén megalkotott tervezetének és az 1867-es közssinati módosítási indítványainak felolvasásával kezdte meg.⁶⁴⁹

A „Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyéi szervezéséről” című tervezetet III. része foglalkozott az egyházi törvényszékekkel. Két elkülönített törvényszéket hoztak létre, az egyik a köztörvényszék, amelynek hatáskörébe a fegyelmi ügyek kerültek, a másik pedig a házassági törvényszék. Mindkét fórum elnöke az esperes, akadályoztatottsága esetén az egyházmegyei rendes jegyző, amennyiben ő sem lenne jelen, akkor a körelnök elnöklete alatt a papi ülnökök közül választanak elnököt.⁶⁵⁰ A házassági törvényszék tagjai a fő- és algondnokok, esperes, jegyző és a director, és a választott papi ülnökök lettek, utóbbiak száma pedig nem lehetett kevesebb négynél, illetve nem lehetett több tíznél.

⁶⁴⁶ LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újraszervezése a kálvini egyházszervezet tükrében.* In: PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.* Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 255-257.; KOLUMBÁN (2006) i.m. 129.; POKOLY (1904) i.m. 3. kötet. 207–212. o.

⁶⁴⁷ LUKÁCS (2015) i.m. 257–259. o.

⁶⁴⁸ LUKÁCS (2015) i.m. 260. o.

⁶⁴⁹ EREL, A3. 1868. 27. p.

⁶⁵⁰ EREL, A3. 1868. 28. p. Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyéi szervezéséről, III. rész, 15. fejezet, A pont. (a továbbiakban: III. 15. A.)

Összeférhetetlenségi ok volt, ha az apa a fiával, testvér testvérével, ipa a vejével bíraskodott.⁶⁵¹

A köztörvényszékkal közös szabály volt, hogy a törvényszékek ülnökeinek, székbíróinak – ebben a minőségükben a fő és algonokoknak is – esküt kellett tenniük.⁶⁵² A székbírók külön esküformát határoztak meg.⁶⁵³

A papi ülnököket általános szavazattöbbséggel három évre választották az adott egyházmegye rendes papjai közül. A világi ülnökök választása az egyházmegye világi képviselői közül ugyancsak általános szavazattöbbséggel három évre történt. Az egyházi törvényszékek esetében egy szorítást tesz a tervezet, amely szerint lehetőleg az egyházi törvényekben jártas világi ülnököt kell választani.⁶⁵⁴ A szabály csupán az erre való törekvést rögzíti, gyakorlati megvalósulása nem ismert, azokra megállapítást csupán az egyes egyházmegyék világi ülnökeinek prozopografikus gyűjtését követően lehetne tenni.

A javaslat 16. fejezete rögzítette a hatásköri kérdéseket. A házassági törvényszékek „tárgyaként” a házassági pereket, és azzal összefüggő „minden törvényes kérdéseket” jelölték meg,⁶⁵⁵ amely számos kérdést felvet. Az azonos évben születő perrendtartás korábban tárgyalt szűkítő szabálya és az egyházmegyei házassági törvényszékeinek jegyzőkönyvei és a fennmaradt peres anyagok alapján kijelenthető, hogy az ítéletek a házassági kötelezésekre korlátozódtak.

A 17. fejezet szabályozta az egyházmegyei törvényszék összehívásának módját, és az ülések idejét. A törvényszék üléseit az esperes hívta össze, úgy, hogy az ülés megkezdése előtt legalább nyolc nappal minden tagot értesített. A törvényszék rendes ülést – a kánonok értelmében – háromszor tartott egy évben, a zsinatok tartására kijelölt időben. Abban az egyházmegyében, ahol egy negyedik is szükséges, az 1861-ben tartott közzsínat határozata szerint a negyedik is megtartható, mint rendes törvényszéki ülés. Amelyik egyházmegyében ezelőtt quindenalis széket tartottak, azoknak annyiszor kellett egyházmegyei törvényszéki ülést tartani, ahányszor korábban quidentalis széket tartottak.

A törvényszék akkor hozhatott ítéletet, ha időben kihirdetésre került az ülés és a bírák száma nem volt kevesebb hétnél. Itt nem kellett figyelembe venni a világi és a papi ülnökök

⁶⁵¹ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. B 2.

⁶⁵² EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. C–D.

⁶⁵³ Én N. N. mint ezen egyházmegye székbírója esküszöm az atya, a fiú, és szentlélek istenre, hogy ezen hivatalomban híven eljárók, ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen, s a törvények értelmében fogom kimondani, senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem, a hozott ítéletet senkinek idő előtt ki nem beszélem, s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segíljen!

⁶⁵⁴ EREL, A3. 1868. 28. p. I. 8. C.

⁶⁵⁵ EREL, A3. 1868. 28. p. III. 16. B.

arányát, szükség esetén az ülnököket a határozatképesség érdekében annak határáig az esperes a papok közül kiegészíthette. Rendkívüli esetben az esperes a fentebbi számon kívül is összehívhatta a törvényszéket.⁶⁵⁶

A köztörvényszék tagjai semmilyen díjazásban nem részesülhettek, a házassági törvényszék bírát a gondnokokon kívül azonban a válóperek díjaiból kellett megfizetni.⁶⁵⁷ Az 1868-ban megalkotott egyházmegyékre vonatkozó szabályozás az egyházi vezetés decentralizálására törekedett, ennek módszerét pedig a meglévő intézmények feladat- és hatáskörének pontos meghatározásában, valamint új intézmények létrehozásában látták.⁶⁵⁸

A reformokat egyházi közéleti diskurzus is kísérte. Kolumbán Zsuzsanna összegyűjtve a vonatkozó vita során elhangzott érveket, rögzítette, hogy korabeli kritika tárgyát képezte az ülnökök választásának rendje. A bírálatokban elhangzott, hogy az ülnökök választási módját nem szabályozták megfelelően. Mindössze annyit szolt a tervezet, hogy az ülnökök időnként újraválasztandóak. A kritikus hangok szerint minden évben a tagok egyharmadának újraválasztása lett volna ideális, mert ezáltal biztosítani lehetett volna, az állandó tapasztalattal rendelkezők jelenlétét.⁶⁵⁹

Az egyházmegyék újraszervezésénél számos hierarchikus vonás megmaradt, annak ellenére, hogy az egyházi élet súlypontjaként az egyházmegyék voltak elfogadva. Ennek okát Lukács Olga abban látja, hogy a legfőbb egyházi vezetésben, a zsinat és a főkonzisztórium között tisztázatlan viták támadtak, ennek egyházmegyei vetületét a hierarchikus elemek jelentették, amelyek pedig folyamatos központosítási törekvést generáltak.⁶⁶⁰

A korábbi egyházi törvényt az 1882-e Utasítás részben módosította, részben pedig kiegészítette a korábbi szabályozást. Részletesebben rögzítette a házassági törvényszékek hatáskörét, amely kizárólag a református felekezeti felek ügyei mellett azokra a vegyes házassági perekre is kiterjedhet, amelyekben az alperes kálvinista volt. Külön nevesítette a „per viam instantiae” pereket, amelyek keretében a férj vagy a feleség a polgári vagy más felekezeti bíróság által ítélt separatiot divortiummá kívánták változtatni.⁶⁶¹

Szigorította az eljáró bírókra vonatkozó szabályokat, így a teljes függetlenség érdekében a bíró nem vehetett részt az ítélet meghozatalában, aki a peres felek

⁶⁵⁶ EREL, A3. 1868/28. III. 17.

⁶⁵⁷ EREL, A3. 1868/28. III. 18.

⁶⁵⁸ KOLUMBÁN (2006) i.m. 133. o.

⁶⁵⁹ KOLUMBÁN (2006) i.m. 135. o.

⁶⁶⁰ LUKÁCS (2015) i.m. 262. o.

⁶⁶¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. e).

valamelyikével rokonságban, sógorságban, gondnoksági, gyámi, vagy peres viszonyban állt.⁶⁶²

A rendkívüli törvényszéki ülések esetében – enyhítve a korábbi rendelkezést – az a szabályozás született, hogy akkor és annyiszor hívhatja össze az esperes a törvényszék tagjait, ahányszor azt a peres felek írásosan kérelmezik. További könnyítést jelentett, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéken az elnökön és jegyzőn kívül három szavazatképes bírónak kellett jelennie a határozatképességhez.⁶⁶³

Az Utasítás megtartotta a kolozsvári egyházmegye sajátos viszonyait, valamint érintetlenül hagyta a fogarasi és a bukaresti egyházközségek törvényszéki szervezetét.⁶⁶⁴ A Rikán belüli egyházmegyében változatlan maradhatott a quindenákra vonatkozó szokás.⁶⁶⁵

Az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények kisebb változtatásokkal megújították az 1868. évi szabályzatnak a házassági törvényszékre vonatkozó rendelkezéseit.⁶⁶⁶ Változást jelentett, hogy a papi ülnököket ekkor már hat évre választották meg. Új rendelkezés volt, hogy ha az ülésen a tagok páros számmal voltak jelen, hivatalára nézve a legifjabb ülnök részt vehetett ugyan a tanácskozáson, de nem szavazhatott.⁶⁶⁷

6.1.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás rendhagyó szervezeti egységei

Az erdélyi református egyház a földrajzi elhelyezkedés fontossága, vagy a nagy távolság miatt több helyen a rendes törvényszéki rendszeren belül speciális, a viszonyokhoz illeszkedő bíraskodási szervezetet hozott létre. A tárgyidőszakban két jelentősebb terület volt, amellyel kapcsolatban új szervezetet alakítottak ki.

A legrészletesebb ilyen szabályzata jelen ismereteink szerint a csik-gyergyói misszióknak volt.

A kérdést a Házassági Főtörvényszék 1887-ben tárgyalta. Miután felállították a csik-gyergyói missziót, a fekvésénél fogva kézdi egyházmegyéhez csatolták. Mivel azonban a távolság meglehetősen nagy volt, ezért elhatározták, hogy a házassági perek lefolytatására külön statutumot alkotnak. 1887. augusztus 2-án Csernátonban elfogadtak egy javaslatot,

⁶⁶² 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. f).

⁶⁶³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 12. §.

⁶⁶⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § b).

⁶⁶⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 8. §.

⁶⁶⁶ JUHÁSZ (1947) i.m. 120. o.

⁶⁶⁷ KOLUMBÁN (2006) i.m. 136–137. o.

amelyet 461–1887. sz. alatt a püspöknek is megküldtek azzal a kéréssel, hogy terjessze a házassági főtörvényszék elé elfogadásra, illetve helybehagyásra.

A közjegyző a Javaslatról jelentésében úgy írt, hogy *„A geográfiai fekvés egyházmegyénk székhelyének távolsága, melynek keretébe a csik-gyergyói misszió alá van rendelve; missziói hiveink iránt e tekintetben való gondoskodás: teljesen igazolja ez intézkedés szükségét. Magában a Javaslatban foglalt szervezet ellen nincs lényegesebb kifogása, csupán elnevezését nem tartja sem szerencsésnek sem szükségesnek; nem „alosztály” lesz ez, hanem a kézdiegyházmegyének egy delegációja, mely az ő nevében végzi a misszió területén a teendőket és külön Rendszabály által lévén teendőire utasítva, első sorban az egyházmegyének, minden esetre pedig az egyházkerületnek felelős. A Csik-Gyergyóban előfordulható házassági válóperek –habár a javaslatban contemplált delegáció közreműködésével fognak is lejárni, de formai tekintetben egyáltalában nem különböztetnek azoktól, melyek a kézfői egyházmegyéből küldetnek föl.”*⁶⁶⁸

Az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék a közjegyző véleményét és a javaslatot elfogadta, a missziói körlelkészt pedig utasította a Rendszabály végrehajtására.⁶⁶⁹

A meghatározott szervezeti keretek értelmében a csikgyergyói válóperek elsőfokú bírósága a kézdi egyházmegye házassági törvényszéke lett, amely az elsőfokú derekas ítélet kimondásáig a házassági perek minden törvényszéki aktusát a misszió területéről kiküldött bizottság útján végezte, hivatalos neve pedig *„A kézdii reform. egyházmegye házassági törvényszékének csikgyergyói (csikmegyei) bizottsága”* lett.

A bizottságot a körlelkészségből kellett választani úgy, hogy elnöke a körlelkész, a jegyzője az egyháztanácsi jegyző. Három rendes ülnököt és két póttagot kellett választania az egyháztanácsnak. Itt az elsődleges szempont az volt, hogy lehetőleg a körlelkészet jogász végzettségű tagjaiból kerüljenek ki a tagok, illetve a póttagok. A bizottságnak a rendes ülnökök sorából kellett házasságvédőt választania. Az ülnökökre az 1868-as egyházszervezeti törvényben kijelölt időtartamra választották meg.

Részletesen szabályozták a bizottság tagjainak munkakörét is. Az elnök teendői közé tartoztak a különvető levél, megidéztetés, feleltető pecsét és feleltető biztosok kiküldés szövegére javaslatot tesz (belefoglalva a peres felek adatait) és elküldi a kézdii egyházmegye esperesének, aki a per megkezdéséhez, felvételéhez, folytatásához szükséges mindezen

⁶⁶⁸ EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

⁶⁶⁹ EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

ügyiratot postai úton hivatalból kézbesít a körlelkésznek. Az elnök feladata volt a bizottság összehívása és az ülések vezetése, valamint az esperesi kinevezés alapján a tanúkihallgatásokra személyesen is kiszállhatott. Az ő kötelessége volt továbbá a felek által derekas ítélet alá bocsátott ügyek teljes anyagát megküldeni az esperesnek, valamint elnöki hatáskör részét képezte a főtörvényszéki végítéletek bizottság előtti kihirdetése és a feleknek való kézbesítése.

A jegyző kötelessége volt, hogy a bizottság üléseiről jegyzőkönyvet vezessen, kiadványozást végezze és az esperesi kinevezés útján tanúkihallgatást végezzen. A házasságvédő feladata volt, hogy az Utasítás szerint a diktatúrán kihirdesse a pert, valamint hogy a perdíjakat beszedje és elszámolja, esperesi kinevezés alapján pedig tanúkihallgatást vezessen. Az ülnököknek a fentiekhez képest jóval szűkebb hatásköre volt. Pontosan meg kellett jelenniük az ülésen, akadályoztatottságuk esetén jelentést kellett tenniük az ülés kezdete előtt 24 órával körlelkésznek, aki így a meg nem jelenő póttagról tudott gondoskodni. A bizottsági tagok a többi tisztséghez hasonlóan az esperes által tanúkihallgatásra kiküldhetőek voltak.

Meghatározták a tanúkihallgatások helyét, így nem a regiusok keresték fel a tanúkat, hanem a körlelkész hivatalos szobáját jelölték ki minden tanúvallatás helyéül. Csak kivételes esetekben, a peres felek kifejezett kérésére, különösen nagy távolság miatt szállhatott ki a feleltető bizottság.

A bizottság határozatait, valamint „perkőzbeli ítéletei” ellen az egyházmegyei házassági törvényszékhez lehetett fellebbezni.

A Protestáns Közlöny beszámolt a Rendszabályról, valamint a felálló bizottság tagjait is ismertette. A grémium elnöke Borbát Pál körlelkész, a jegyző Lakatos Mihály, rendes tagok Baktsi Gáspár, Demeter Domokos, Szász Lajos, a póttagok pedig Csiszér Miklós és Kis Gábor lettek.⁶⁷⁰

1887-ben a zsinat elé terjesztette az Igazgatótanács a moldva-oroszországi misszió egyházainak egyházmegyévé való összefogásáról szóló javaslatát,⁶⁷¹ aminek az egy fő, a házassági bíráskodást is érintő problémája az volt, hogy az egyházkerület törvényei értelmében az egyházmegyei közgyűlésnek legalább öt lelkész és ugyanennyi választott világi képviselő alkothatja meg, akiknek a lakhelyei jelentős távolságra voltak egymástól, így az formálódó egyházmegye közigazgatási és ítélkező tevékenységét fennakadások és működésképtelenség fenyegette. Az Igazgatótanács azzal a javaslattal próbálta orvosolni a

⁶⁷⁰ Protestáns Közlöny, 1888. 7. sz. 55. o.

⁶⁷¹ Egyhkr. közgy. 1887. okt. 27. p.

fennálló helyzetet, hogy a bukaresti egyházközség két segédlelkészét is az egyházmegyei közgyűlés rendes tagjának tekintették, ennél fogva pedig mind a házassági, mind pedig a köztörvényszék tagjának meg lehetett őket választani, biztosítva ezzel az épülő egyházmegye működését.

Egy évvel később, az 1888-as zsinaton újra napirendre kerültek a romániai missziói egyházmegye házassági bíraskodásának szervezeti keretei.⁶⁷² Az egyházmegye közgyűlés 1888. május 22-én egy indítványt fogadott el, amely úgy fogalmazott, hogy *„az Igazgató-Tanács, illetőleg, a főt egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásának reményében, mondassék ki, miszerint a házassági törvényszéken az elnökkel együtt három bíró is érvényes határozatot hozhat.”* Indokolásnak azt hozták fel, hogy a helyi viszonyok és a kevés lelkész miatt alig lehet szabályszerűen összehívni hét jelenlévő taggal a házassági törvényszéket, aminek az az eredménye, hogy rendszeresen el kellett napolni az ülést, nagy anyagi kárt okozva ezzel az ott megjelenő, messziről utazó feleknek. A bukaresti egyház korábban már megszűnt házassági törvényszéke is fennállása alatt csak három bíróból állt. Példaként rögzítették a polgári törvényszékek működését is, ahol nem kevésbé fontos ügyekben is három bíróból álló tanács jár el úgy, hogy gyakran a meghozott határozatok ellen nincs helye jogorvoslatnak, addig a házassági törvényszéknek ítéletét hivatalból fellebbezik és felülvizsgálja a Házassági Főtörvényszék. Az Igazgatótanács – elfogadva az egyházmegyei közgyűlés érvelését – javasolta, hogy a moldva-országi missziói egyházmegye házassági törvényszéke az egyházi törvényekben rögzített létszámhoz képest csökkentett létszámban is ítélkezessen, azonban nem a javaslatban szereplő három főt, hanem az elnökkel együtt öt tag jelenlétét tartotta szükségesnek. A közgyűlés végül elfogadta az utóbbi javaslatot.

6.2. Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék

6.2.1. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék felállítása

Az erdélyi egyházszervezet reformjának harmadik lépése az egyház legfelsőbb fórumainak újragondolása volt.

A közzsinat már 1869-ben megalkotott egy tervezetet, amely részletesebben szabályozta az egyházi házassági főtörvényszék működését.⁶⁷³ A tervezet harmadik része

⁶⁷² Egyhkr. közgy. 1888. 60. p.

⁶⁷³ EREL, A3. 1869. 71. p. Tervjavaslat. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház legfelsőbb testületének szervezéséről.

tartalmazta a bírósági fórumokra vonatkozó szabályokat, amelyek szemlélete és struktúrája sokban emlékeztet az egyházmegyei szabályozás szellemiségére. A „házassági törvényszék” (a feljebbviteli fórumra utaló fő jelző kimaradt) feje a püspök, a tagjai az egyházmegyéek esperesei és jegyzői, az egyházkerületi közjegyző, mint jegyző és a közügyigazgató.⁶⁷⁴ A világi ülnökök tehát kimaradtak volna az egyházi törvénykezésből a tervezet értelmében. Az egyházmegyei szabályoknál látottak szerint az egyházi főtörvényszék üléseit is a közzsínat üléseinek időpontjához kötötték, olyan módon, hogy elsőként a közfőtörvényszék, ezt követően pedig a házassági főtörvényszék üléseit kell megtartani. Rendkívüli főtörvényszéki ülés összehívására a püspök volt jogosult. További részletszabályokat nem rögzítettek, arra az addigi gyakorlat szerinti eljárást tették irányadóvá,⁶⁷⁵ tág teret hagyva ezzel az adott ítélkező fórumnak arra, hogy saját szabályait megállapíthassa. A tervezet a bírói fórum hatáskörét kizárólag az egyházmegyei házassági törvényszékek által meghozott, és felülvizsgálat miatt felterjesztett házassági ügyek, és azokkal összefüggő kérdések végleges eldöntésében határozta meg.⁶⁷⁶ A bírák javadalmazása ügyében is az addig érvényes szokást jelölték meg követendőnek.⁶⁷⁷

A tervezet és az új egyházalkotmány heves viták tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.⁶⁷⁸ Szász Károly az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1871 januárjában közzé tett írása, amelyben a reformokkal kapcsolatos nézeteit ismertette, a házassági törvénykezéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felekezeti bíraskodás napjai meg vannak számlálva, az állam csupán a katolikus szentszékek eltörlésének nehézsége miatt tartotta meg még azt. Bírálja a zsinatot, hogy ezzel a „halálra sententiázott” intézménnyel kapcsolatban erőt próbál akkor demonstrálni, amikor a világi tagokat kihagyva, tisztán lelkészekből álló ítélkező fórum létrehozását tervezi el. Amikor Szász a főkonzisztórium tizenkét világi küldöttének az ítélkezésre való tényleges hatásáról írt, a főszerkesztő sokat mondóan annyit jegyzett meg, hogy „volt; de be kell vallanunk, hogy csak igen ritkán tiszteltek meg jelenlétükkel.” Nézete szerint tehát a házassági bírósági fórumokon vegyesen kell képviseltetni a világi és egyházi ülnököket.⁶⁷⁹ A tervezetet végül a számos bírálat miatt elvetették.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 1.

⁶⁷⁵ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 2.

⁶⁷⁶ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 3.

⁶⁷⁷ EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 4.

⁶⁷⁸ KOLUMBÁN (2006) i.m. 134. o.

⁶⁷⁹ SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseire. II.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 2. sz. 15. o.

⁶⁸⁰ LUKÁCS (2015) i. m. 263. o.

Szász májusban újabb cikket publikált, amelyben üdvözölte a főkonzisztórium ülésein éppen akkor formálódó új szabályozás jellegét, és hatalmas előrelépésnek nevezte a korábbi állapothoz képest. A házassági főtörvényszékekkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy *„a házassági törvényszék szándékolt retrograd lépése, s tisztán papi törvényszékké tétele megbukott: örülök; de hogy a 12 szám fentartásával a világi elem eddigi kisebbsége megmaradt: nem helyeselhetem.”*⁶⁸¹

Az újabb, „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényhozó, kormányzó és ítélő hatóságainak szervezetéről” című tervezetet az 1871 júniusában Nagyszebenbe összehívott zsinaton mutatták be. A VIII. fejezet tárgyalta az „Egyházkerületi igazság szolgáltatást,” amely a közfőtörvényszék és a házassági főtörvényszékre vonatkozó új szabályokat tartalmazta. A házassági törvényszék szerkezete egy alpontnyi helyet kapott a tervezetben. *„Az egyházkerületi házassági főtörvényszék egybealkotása, egybehívása, tagjai díjazása s minden a házassági ügyekre vonatkozó teendők az eddig fennállott egyházi törvények és szokás szerint intézendők el, azon különbséggel, hogy a közszent zsinatban eddig ez ügyekben is részt vett főconsistoriális biztosok helyett ez után az egyház kerületi közgyűlés választ a maga kebeléből ezen házassági fellebbviteli törvényszékhez mint eddig 12 világi bírót.”*⁶⁸²

Az elfogadott új egyházszerkezeti törvény hatálybaléptetésének időpontjául végül az 1872. évet határozták meg.⁶⁸³

Fontos megjegyezni, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a zsinatok funkció szerinti differenciálódása már korábban megkezdődött. A zsinat az 1860-as évekre már nem a rendes napirendi pontjai között tárgyalta a házassági ügyeket, hanem külön, a zsinati ülésen belül, de más, jellemzően az egyházszerkezeti és egyházkormányzati ügyeket követő napon üléseztek. Ugyancsak figyelemre méltó ellentmondás, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve 1866-ban kezdődik.⁶⁸⁴ Amíg az 1866-ban és 1867-ben kelt jegyzőkönyveknek még nem adtak nevet, addig 1868-ban, 1870-ben és 1871-ben a „törvénykezési jegyzőkönyv” kifejezést használták, 1872-ben pedig, már a házassági törvényszék kifejezés alatt találhatjuk az erdélyi református törvénykezés másodfokon eljáró fórumának jegyzőkönyveit.

⁶⁸¹ SZÁSZ Károly: Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871. 21. sz. 172. o.

⁶⁸² EREL, A3. 1871. 32. p. VIII. B. 2.

⁶⁸³ EREL, A3. 1871. 32. p. IX.

⁶⁸⁴ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.

A szabályzat számtalan helyen hiányos volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az újonnan megválasztott Bereczki Sándor „maga tájékoztatása véget” azt a kérdést tette fel, hogy milyen időtartamra kapta meg tisztségét. A mandátumról szóló vitában két álláspont alakult ki, néhányan az évenkénti újraválasztást támogatták, végül az öt évre történő megválasztást fogadta el az egyházkerületi közgyűlés.⁶⁸⁵ A zsinat határozata szerint *„Miután e kérdésre vonatkozólag a szervezeti törvény V. és VIII. határozottan nem intézkednek, a közgyűlés a szervezeti törvénynek ezen V. és VIII. ugy értelmezi, hogy azok szerént a bírák 5 évi tartamra választandók. Ennek alapján kimondatik, hogy a most megválasztott bírák 5 évi időszakra választattak meg.”*⁶⁸⁶

Az erdélyi protestáns házassági bíráskodás tehát új, a zsinat által elismert szervezeti keretek között folytatódhatott egészen addig, amíg az 1894. évi XXXI. törvénycikk meg nem szüntette Magyarországon a felekezeti házassági bíráskodást.⁶⁸⁷

Juhász a következőképpen összegezte az új polgári rendszert az erdélyi református egyházkerület szemszögéből: *„Amikor az egyházi házassági bíráskodás megszűntét eredményező nagy kultúrharc bevégződése után első alkalommal ült össze a magyar református egyház zsinata, tudomásul vette az állami törvényhozó akaratát, s annak szem előtt tartásával alkotta meg az új egyházi törvényeket, de az egyházi házassági bíráskodásról nem mondott le véglegesen.”* A következő évtizedekben is a hivatalos álláspont az volt, hogy az egyházi bíráskodás csupán *„megszakadt és szünetel.”*⁶⁸⁸ Annak ellenére, hogy a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény bontójoga jelentős mértékben visszatükrözte a protestáns szemléletmódot, illetve épített annak jogintézményeire is,⁶⁸⁹ fontos megjegyezni, hogy a református egyház nem volt egységes a kérdésben.

6.2.2. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre

⁶⁸⁵ Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–35. sz. 275–276. o.

⁶⁸⁶ Egyhkr. közgy. 1872. 39. o.

⁶⁸⁷ 1895. október 1-jén lépett hatályba.

⁶⁸⁸ JUHÁSZ (1947) i.m. 120.

⁶⁸⁹ Vö: HERGER (2006) i.m. 146. o.; HERGER, Csabáné: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag, Graz, 2007, 171–173.; HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz. 79–94. o.

A Házassági Főtörvényszék elnöke a püspök volt, tagjai a közjegyző, a közügyigazgató, az egyházmegyék esperesei és jegyzői, akik egyben előadói is voltak az egyházmegyei törvényszékekről a director mint házasságvédő által hivatalból fellebbezett válópereknek. A bíróság tagja volt még az egyházkerületi közgyűlés által választott tizenkét világi bíró is.⁶⁹⁰

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bírójának első választását 1872. augusztus 20-ra tűzték ki.⁶⁹¹ Nyolc bírót választottak meg az első szavazás alkalmával.⁶⁹² Jól mutatja a reform időszerűségét, hogy annak ellenére, hogy a bíróság létszáma nem volt teljes, a zsinat felhatalmazása alapján azonnal megkezdhetette a működését arra hivatkozva, hogy rendkívüli mértékű munka áll előtte:⁶⁹³ „Nagy Péter kérdi, ha vajjon a házassági törvényszék a megválasztott 8 taggal megkezdheti-e működését? Hosszabb vita után, melyben Szász Domokos, Sárkány Ferenc, Horváth és Szabó S. vettek részt, a közgyűlés, kivételesen csak a jelen esetre vonatkozólag megengedi, hogy a házassági törvényszék működését a megválasztott tagokkal már ma megkezdhesse.”⁶⁹⁴ Az ülés végére azonban az összes világi bírói helyet be tudták tölteni.⁶⁹⁵

A világi bírónak munkájuk megkezdése előtt esküt kellett letenniük,⁶⁹⁶ amelynek szövegét a zsinat ugyancsak utólag fogadta el.⁶⁹⁷

Az első nyolc megválasztott bíró között volt Gyarmathi Miklós, aki 1875-től Kolozsmegye alispánja volt,⁶⁹⁸ báró Bánffy Dezső, aki a családi hagyományoknak megfelelően az erdélyi református egyház vezetésében is szerepet vállalt, a közgyűlés mellett 1872-től tagja volt a hat tagú igazgató tanácsnak is. 1883-tól a széki egyházmegye, 1885-től pedig az erdélyi egyházkerület választotta meg egyik főgondnokává. 1891-től már rangidős főgondnokként volt Erdély első számú református világi vezetője. 1902-ben pedig

⁶⁹⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 9. §.

⁶⁹¹ Egyhkr. közgy. 1872. 8. p.

⁶⁹² Egyhkr. közgy. 1872. 25. p.

⁶⁹³ Egyhkr. közgy. 1872. 26. p.

⁶⁹⁴ Az egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz. 270. o.

⁶⁹⁵ Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

⁶⁹⁶ Egyhkr. közgy. 1872. 49. p.

⁶⁹⁷ Egyhkr. közgy. 1872. 67. p. „Én N. N. mint az erdélyi helvéthitű egyházkerület (házassági főtörvényszékének vagy köz-főtörvényszékének) bírója: esküszöm az Atya-, Fiu- és Szentlélek Istenre, hogy ezen hivatalomban hiven eljárrok; ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen s a törvények értelmében fogom kimondani: senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem; a hozott ítéletet senkinek idő előtt M nem beszélem: s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segítjen!” A választás menete: Egyhkr. közgy. 1872/68–70.

⁶⁹⁸ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái, 4. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891-1914. 23–24. o.

az egyetemes világi konvent világi elnöke lett.⁶⁹⁹ Lészai Ferencz jogász, aki számos egyházi tisztsége mellett részt vett az 1881-ben összehívott debreceni zsinaton is.⁷⁰⁰ Szabó Károly bölcséleti doktor, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,⁷⁰¹ és Tisza László politikus, országgyűlési képviselő, Tisza Lajos fia.⁷⁰² Az első világi ülnökök között volt még Pataki Gyula, Incze Mihály és Székely Gergely is.

Másnap megválasztották a további négy bírót is,⁷⁰³ köztük Szász Bélát, Szász Domokos testvérét. Kolosváry Sándor a rokoni kapcsolatra felhívta a közgyűlés figyelmét, illetve az elvre, ami – az egyházkerületi reform végül elfogadott szövegébe nem került bele – miszerint a házassági törvényszék bírója nem lehet két testvér.⁷⁰⁴ Így annak helyét Gáspár János foglalta el, akit korábban Eötvös József nevezett ki Alsó-, Fejér- és Küküllő megyében első osztályú tanfelügyelőnek, valamint tagja volt az 1881-ben összehívott debreceni zsinatnak. A nagy-enyedi református egyház főgondnoka, Alsó-Fejérmegye és Nagyenyed városának törvényhatósági bizottsági tagja volt.⁷⁰⁵ A másik három megválasztott tag volt Sárkány Ferencz, a kolozsvári református kollégium tanára, a kolozsvári református egyházmegye gondnoka, az egyházkerület közfőtörvényszékének bírója,⁷⁰⁶ ifj. gróf Bethlen János, országgyűlési képviselő, az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának tagja,⁷⁰⁷ és Bereczki Sándor.

1878 és 1883 között készült házassági főtörvényszéki jegyzőkönyvekben összesen hét világi ülnök neve azonosítható.⁷⁰⁸ Újonnan megválasztott bírót Gyárfás Domokos, a székelyudvarhelyi református kollégium főgondnoka,⁷⁰⁹ Róth Pál, Dés polgármestere, 1884-től országgyűlési képviselő, a Szabadelvű párt tagja,⁷¹⁰ Kolosváry Sándor jogtudós, egyetemi tanár Dósa Elek tanítványa, az igazgatótanács tagja,⁷¹¹ és Inczedy Zsigmond a széki egyházmegye algondnoka.

⁶⁹⁹ BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005. 15. o.

⁷⁰⁰ SZINNYEI i.m. 7. kötet 1121–1122. o.

⁷⁰¹ SZINNYEI i.m. 13. kötet 237–240. o.

⁷⁰² HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886. 183–184. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888. 321–322. o.

⁷⁰³ Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

⁷⁰⁴ Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–35. sz. 275. o.

⁷⁰⁵ SZINNYEI i.m. 3. kötet 1030–1034. o.

⁷⁰⁶ SZINNYEI i.m. 12. kötet 189–190. o.

⁷⁰⁷ SZINNYEI i.m. 1. kötet 1022–1024. o.

⁷⁰⁸ Újraválasztott tagok: Szabó Károly, Incze Mihály, Gyarmathi Miklós.

⁷⁰⁹ SZINNYEI i.m. 4. kötet 13. o.

⁷¹⁰ SZINNYEI i.m. 11. kötet 1246–1247. o.; HALÁSZ (1886) i.m. 147–148. o.

⁷¹¹ NAGY Péter: Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola. *Jogtörténeti Szemle*, 2017. 4. sz. 36–38. o.; NAGY Péter: A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – *Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In.: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István, TÓTH J. Zoltán: 65 Studia

1883-ban⁷¹² új bíróként választották meg Csató Jánost, botanikust, ornitológust, aki 1861-től szolgabíró, 1873-tól Alsó-Fehér vármegye főjegyzője, 1874-től 1902-ig alispán volt,⁷¹³ és Jenei Victor jogászt, egyetemi tanárt, Dósa Elek tanítványát, aki 1872-től a kolozsvári egyetem oktatója „*az észjog, jog- és államtudományi encyclopaedia s a protestáns egyházjog előadásával bízván meg*”, a kolozsvári református egyházközség jogi gondnoka, később a kolozsvári egyházmegye egyházkerületi képviselője, 1878-tól az egyházkerület igazgatótanácsának tagja, valamint az erdélyi egyházkerület képviselője volt az 1881-es debreceni zsinaton.⁷¹⁴ Új tagja lett még a házassági főtörvényszéknek gróf Bethlen Géza, Balogh Károly, Turóczi Pál és dr. Szöcs Emil.

Három évvel később választották meg⁷¹⁵ Kerekes József királyi tanácsost, akit 1869-ben Eötvös József közoktatási miniszter Kraszna-Középszolnok megyék tanfelügyelőjévé nevezett ki, 1876-tól pedig az előbbi két megyéből kialakított Szilágy megyében volt tanfelügyelő. Kerekes tagja volt ezenkívül „*a veres kereszt-egylet, múzeumegylet, mezei gazdasági egyesület választmányainak*,” hat évig az egyházkerület igazgatótanácsának munkájában is részt vett, 1881-ben pedig képviselő volt a debreceni zsinaton is.⁷¹⁶ Újjonnan választott tag volt még Nagy Sámuel és Veres Ákos.⁷¹⁷

1887-ben csatlakozott⁷¹⁸ a törvénykező fórum világi tagjaihoz Bihari Sándor, aki 1860-tól a marosvásárhelyi főiskolában a történet és a klasszika literatura tanára, 1862-től 1879-ig az intézmény igazgatója, 1884-től gazdasági felügyelő volt.⁷¹⁹

1890-ben⁷²⁰ lett az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bírója Simó Lajos, országgyűlési képviselő, aki 1875 és 1881 között a magyar-láposi kerület képviselője, és a gazdasági bizottság előadója volt négy évig. 1882-ben egyházmegyéje algondnokává, később főgondnokává választotta. 1896-ban az erdélyi egyházkerület státusgondnoka lett. 1884-ig a nagyilondai kerületet képviselte szabadelvű-párti programmal, 1892-ben

in honorem István Stipta. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017. 296–304. o.; STIPTA i.m. 110–114. o.

⁷¹² Egyhkr. közgy. 1883. 19. p., 26. p. Újraválasztott tagok: Szabó Károly, Gyárfás Domokos, Gyarmathy Miklós, Roth Pál, dr. Kolozsvári Sándor, br. Inczédi Zsigmond.

⁷¹³ KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 304. o.

⁷¹⁴ SZINNYEI i.m. 5. kötet. 487–488. o.

⁷¹⁵ Egyhkr. közgy. 1886. 34. p. d.).

⁷¹⁶ SZINNYEI i.m. 6. kötet. 47–49. o.

⁷¹⁷ Újra választott tagok: Gáspár János, Csató János, Gyárfás Domokos, Gyarmathy Miklós, Róth Pál, Kolosváry Sándor, Jenei Victor, Szabó Károly, gr. Bethlen Géza.

⁷¹⁸ Egyhkr. közgy. 1887. 24. p.

⁷¹⁹ SZINNYEI i.m. 1. kötet. 1063–1064. o.

⁷²⁰ Egyhkr. közgy. 1890. 40. c.).

visszatért a magyar-láposi kerülethez, 1896-ban és 1901-ben ismét a nagyilondai kerületben lett képviselő.⁷²¹ Ugyan ebben az évben választották meg Dózsa Gábort is.

Az 1892-es,⁷²² utolsó világi bírói választás alkalmával három új tag került a grémiumba, kilenc régi tag mandátumát újította meg az egyházkerületi közgyűlés.⁷²³ Márkus János mellett bekerült Török István bölcséleti doktor, aki 1882-től a kolozsvári református kollégium történelmi tanszékének rendes tanára, majd a kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának igazgatója volt,⁷²⁴ valamint Geréb Márton, református főiskolai tanár, 1871-től Kolozsvári református főiskola oktatója, majd inspector-professora lett.⁷²⁵

6.2.3. A Házassági Főtörvényszék működése

Az egyházkerületi házassági főtörvényszék rendes ülését évenként egyszer tartotta, az Utasítás értelmében azon a helyen és időben, amikor az évenkénti egyházkerületi közgyűlés ülésezett.⁷²⁶ Ez csak a rendes egyházkerületi közgyűlés idejére vonatkozott, a rendkívüliekére nem. Például az erdélyi református egyházkerület rendkívüli közgyűlést tartott 1887 április-májusában,⁷²⁷ illetve 1891. június 17-én,⁷²⁸ ebben az időben azonban nem ülésezett a Házassági Főtörvényszék. Az évenként egyszeri rendes ítélkező időszak, ami rendszerint legfeljebb öt-hat napig tartott, ez a szokás egészen az 1893-ig megmaradt,⁷²⁹ a jogerősen ellátott ügyek száma pedig száznyolcvan és háromszáz között mozgott.

⁷²¹ HALÁSZ (1886) i.m. 151. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, 1888. 296. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Budapest, 1892. 309. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897. 339. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901. 359–360. o.

⁷²² Egyhkr. közgy. 1892. 46. p.

⁷²³ Nagy Sámuel, Kerekes József, Gyarmathy Miklós, Simó Lajos, dr. Kolosvári Sándor, Dózsa Gábor, Csató János, gróf Bethlen Géza, Bihari Sándor.

⁷²⁴ SZINNYEI i.m. 14. kötet. 483–485. o.

⁷²⁵ SZINNYEI i.m. 3. kötet. 1145. o.

⁷²⁶ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 10.§.

⁷²⁷ Egyhkr. közgy. 1887. április 28–30-án és május 1-én tartotta üléseit.

⁷²⁸ Egyhkr. közgy. 1891. június 17.

⁷²⁹ Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendes üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1866. június 12., 14.; 1867. július 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11.; 1868. június 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29., július 1., 2.; 1869. június 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 16.; 1870. június 27. 28. 29. 30. július 1. 2. 3. 4. 5.; 1871. június 19. 20. 21. 22. 24. 25. 26. 27. 28.; 1872. augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27.; 1873. november 3. 4. 5. 6. 7. 8. 11. 12.; 1874. április 15. 16. 20. 21.; 1875. május 25. 26. 27. 28. 29. 31. június 1.; 1876. június 13. 14. 15. 18. 19.; 1877. május 28. 29. június 3. 4. 5.; 1878. június 19. 22. 23. 24.; 1879. november 4. 6. 7.; 1880. május 24–27.; 1881. június 16. 17. 18.; 1882. június 2. 6. 7. június 4.; 1883. május 19–22.; 1884. június 6–11.; 1885. június 1–3.; 1886. június 21-; 1887. május 1. 2.; 1888. október 2.3.4.5; 1889. október 10.11.12.; 1890. november 7. 8. 9.; 1891. szeptember 29. 30. október 1.2.; 1892. szept 14.; 1893. november 7. 8. 9.

1891-ben Szász Gerő közjegyző a Házassági Főtörvényszék ülésén felvetette azt a kérdést, hogy „*vajjon a mi nehézkes, késedelmes mert egy évben csak egyszer ülésező házassági főtörvényszékünk mostani szervezet úgy általában hozzá illik-e a modern jogállamnak századunkban mindinkább érvényesülő azon principiumához, mely az igazságszolgáltatás terén az ügyek gyors elintézését követeli meg; vajjon nem kellene-e szervezetén valami reformot végrehajtani olyan irányban, hogy a bírának esetleges többszöri, sőt a szükséghez képest rögtöni behívása eszközölhető legyen.*” Válaszul Főtörvényszék – belátva a reformok szükségességét – egy bizottságot küldött ki, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozóan, hogy milyen módosítások szükségesek ahhoz, hogy az ítélkezést gyorsítani tudják. A bizottság tagja volt Szász Gerő, Bartha Lajos, Kolosváry Sándor, Deési Gyula és Nagy László főtörvényszéki bírók.⁷³⁰ A javaslat elkészítésére a következő rendes egyházkerületi közgyűlésig kapott időt a grémium, annak azonban, hogy ez a tervezet elkészült volna, a jegyzőkönyvekben nem találtam nyomát.

1892-ben, Bartha Lajos esperes indítványára a Házassági Főtörvényszék kimondta, hogy az idő rövidsége és a jogerősen elbírálandó válóperek nagy száma miatt a Házassági Főtörvényszék két „szakaszra” oszlott, az egyik szakasz elnöke a püspök marad, a másik elnöki székét pedig a közfőjegyző foglalja el. Az elnökhelyettesi poszt betöltésére azt az elvet alkalmazták, hogy – amennyiben az elnök akadályoztatottsága esetén nem tudja vezetni az ülést – a legidősebb esperes veszi át a helyét. A helyettesítés azonban nem volt automatikus, Hegedűs Lajos és Barthy Lajos személyét az ítélkező fórum tagjainak is jóvá kellett hagynia.⁷³¹

A felekezeti házassági bíráskodás utolsó éveiben, 1894-ben és 1895-ben újabb változtatás történt, a Főtörvényszék évenként kétszer tartott rendes ülést.⁷³²

A rendes ítélkezési napokon túl a püspöknek joga volt rendkívüli ülést összehívni, amennyiben az illető peres felek kérelme folytán azt indokoltnak ítélte.⁷³³ Az első rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1874. november 11-én tartották. 1879-ig jellemzően évente egy alkalommal hívta össze a püspök a grémiumot, ezt követően azonban évente három-négyszer is ülésezett az erdélyi református házassági jog legfontosabb ítélőtanácsa.⁷³⁴ Ami

⁷³⁰ EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 94. o. 1891. 243. p.

⁷³¹ EREL, A21. D. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 1. p.

⁷³² 1894. április 23.; 1894. november 3.; 1895. március 19.; 1895. június 23.

⁷³³ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 10. §.

⁷³⁴ Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendkívüli üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1874. november 11.; 1875. július 30.; 1876. augusztus 17.; 1878. október 8.; 1879. március 7.; 1879. május 6.; 1879. szeptember 29.; 1879. december 20.; 1880. július 9.; 1880. november 30.; 1880. december 28.; 1881. január 18.; 1881. augusztus 29.; 1881. október 30.; 1882. augusztus 30.; 1882. október 2.; 1882. november 23.; 1883. február 15.; 1883. augusztus 19.; 1883. október 11.; 1883. november 16.; 1883. december 28.; 1884. április 4.;

az ellátott ügyek számát illeti, jelentős szóródás figyelhető meg. Az 1878. október 8-án megtartott rendkívüli ülésen 37 ügyet tárgyaltak, gyakori volt azonban azoknak az üléseknek a száma, ahol egyetlen érdemben eldöntött üggyel találkozunk. 1879. március 7-én például egyetlen egy ügyben hoztak ítéletet.⁷³⁵ Fontos megjegyezni, hogy a házasságvédő által hivatalból fellebbezett ügyeket – amelyeket csak a rendes üléseken láttak el – automatikusan tárgyalták, míg a peres felek által a másodfokú fórum elé vitt kérelmek esetén a Főtörvényszéknek először a kérelem felvételéről kellett döntenie, csak azt követően tárgyalhatták érdemben az ügyet. Ugyanezen év májusában tartott rendkívüli ülést pedig három ügy miatt hívták össze, köztük gróf Batthyány József 1872-től Moson, majd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánjának ügyét, amelyben kimondták Batthyány Ludovikával kötött házasságának felbontását.⁷³⁶

Az utolsó rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1895. augusztus 29-én tartották, amely egyben az erdélyi református házassági felsőbb bíróság utolsó tanácskozása is volt egyben.

Az egyházkerületi házassági rendes főtörvényszéken az elnökön és a jegyzőn kívül hét szavazatképes bíró jelenléte volt szükséges.⁷³⁷ Az Utasítás helyütt meglehetősen felületesen fogalmazott, ugyanis a szavazatképes bírók egyházi vagy világ minőségét nem említette. Érdekes adalék lehetett volna, ha a jelenlevő bírók létszámát végig tudjuk követni, ez azonban nem lehetséges, mivel számtalan helyen nem, vagy csak felületesen rögzítették a jelenlevőket. Több helyen csak az egyháziak névsorát foglalták írásba, másutt csupán annyit jelöltek, hogy egyházi és világi bírók is jelen voltak: „*Jelen évi közgyűlés jegyzőkönyvében megnevezett esperesek, jegyzők és választott világi bírák.*”⁷³⁸ Azon a jegyzőkönyvek alapján, amelyek pontosan rögzítették a jelenlevők névsorát pedig kijelenthető, hogy gyakran előfordult, hogy a világi bírók kis számban jelentek meg.

1884. július 23.; 1885. szeptember 22.; 1885. szeptember 23–24.; 1886. április 15.; 1886. május 17.; 1886. február 2.; 1886. augusztus 18.; 1886. november 18.; 1887. augusztus 29.; 1887. október 31.; 1887. november 1.; 1888. február 7.; 1888. március 13.; 1888. március 24.; 1888. november 16.; 1889. február 19.; 1889. április 25.; 1889. június 21.; 1890. február 27.; 1890. március 15.; 1890. július 1.; 1891. március 7.; 1891. május 12.; 1891. június 17.; 1892. május 6.; 1892. július 17.; 1892. december 28.; 1893. január 31.; 1893. április 26.; 1893. május 30.; 1893. július 7.; 1895. január 4.; 1895. július 15.; 1895. augusztus 29.

⁷³⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 483. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1–2. o.

⁷³⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 485–486. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 2–5. o. 3–4. sz.

⁷³⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 12. §.

⁷³⁸ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 435. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 1. o.

A rendkívüli házassági főtörvényszék üléseire azokon kívül, akik hivatalból kötelesek voltak jelen lenni, a püspöknek három egyházmegyei esperest és két világi bírót kellett beszólítania.⁷³⁹

Szász Domokos közjegyző a fegyelmezetlen gyakorlat miatt, és a jogbiztonság elvének határozottabb szem előtt tartása érdekében az 1879 május 6-i rendkívüli ülésen határozati javaslatot nyújtott be. Ebben azt ajánlotta, hogyha a rendkívüli gyűlésen csak egy folyamodó fél nyújt be kérelmet, akkor a főtörvényszék hivatalnokain, a pert felküldő alszék elnökén és jegyzőjén kívül, be kell hívni a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésére – a névkönyv sorrendje szerint – három esperest és két világi bírót, mint székbírák, ha a folyamodó felek száma kettő, akkor hat esperest és négy világi bírót és így tovább.

A Házassági főtörvényszék a javaslatot végül azzal a módosítással fogadta el, hogy meghagyták a püspöknek azt a jogát, amely szerint, ha valamely folyamodó fél a főtörvényszék egybehívásának addigi díját befizeti, akkor a főtörvényszék összes tagját egyszerre behívhatja.⁷⁴⁰

A csupán a peres felek nevét és az ítéletet rögzítő jegyzőkönyvekből az ülések menetére vonatkozó további információ nem áll rendelkezésünkre. A szűkszavú feljegyzésekből azonban kiderül, hogy a főtörvényszéki ülésen nem vehettek részt sem a peres felek, sem pedig a jogi képviselőjük. A másodfokú eljárást – amennyiben az alperes vagy a felperes kezdeményezte – az egyházmegyei törvényszéken kellett megindítani, ezt követően az esperes és a jegyző terjesztette fel az ügyet a Főtörvényszék elé. Az ügyeket egyházmegyéenként tárgyalták, az Utasítás szerint pedig azok az esperesek és jegyzők, akiknek egyházmegyéjéből felterjesztett pert éppen tárgyalta a törvénykező fórum, az ügy előadóiként vehettek részt az ülésen, de a dolog érdemére nézve szavazati joggal nem rendelkeztek.⁷⁴¹

A másodfokú fórum előtt bizonyítást nem volt helye, csupán az alszéken lefolytatott per iratai alapján hozták meg végső, jogerős döntésüket. Ezt követően az előadó esperes és jegyző a per iratait visszakapta, és elhelyezte az egyházmegye levéltárában egy toldalékkal, amely a Főtörvényszék ítéletét tartalmazta.

⁷³⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 13.§.

⁷⁴⁰ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. márt. 7. máj. 6. sept. 29. dec. 20. 1879. május 6. 9. p.

⁷⁴¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 11.§.

6.2.4. A Főtörvényszék gyakorlata

A Házassági Főtörvényszék, mint másodfokú ítélkező fórum reformatórius jogkörrel rendelkezett, amelynek keretében főszabály szerint jogkérdésben döntött. Ítélet az elsőfokú határozathoz való viszonya alapján lehetett helyben hagyó, módosítással helyben hagyó, módosító vagy elutasító. Amennyiben az egyházmegyei házassági törvényszékek ítéletét nem változtatták meg, csupán annyit rögzítettek, hogy az *„Alszék ítélete helyben hagyatik.”*⁷⁴²

A módosítással helyben hagyó ítéletben a Házassági Főtörvényszék megváltoztathatta az elsőfokon döntést hozó fórum által hivatkozott jogcímet, a per tárgya feletti döntést, az esetleges jogkövetkezményeket és a perköltség viseléséről szóló rendelkezést.

A jogcímbeli változással kapcsolatos gyakorlat nem volt egységes, mivel egyaránt megtalálhatóak voltak ezzel kapcsolatban a módosító és a módosítással helyben hagyó ítéletek is. Az egész ítéletet megváltoztatták egy 1879-ben hozott döntésben, amely úgy fogalmazott, hogy *„Az alszék ítélete megváltoztatásával felek a h. t. a 181–182. §-ai alapján választatnak el.”*⁷⁴³ A változással elfogadó ítéletre példa Telegián Zsófia felperes Tinta János alperes elleni perének 1883-ban hozott másodfokú ítélete, amelynek megfogalmazása szerint az *„Alszék ítélete helyben hagyatik, azon változtatással, hogy a felek a 184. §. alapján választatnak el. [...]”*⁷⁴⁴ A jegyzőkönyvek alapján azonban megállapítható, hogy az utolsó évtizedre a második megoldás rögzült a joggyakorlatban.

A per tárgya feletti döntés másodfokú változtatására a legtipikusabb példa, amikor a felek engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkoztak, ezek alapján az egyházmegyei törvényszék ki is mondta a házasság felbontását (végelválást), ezt azonban másodfokon hat hónap separatoria változtatták: *„Alszék ítélete megváltoztatással felek hat hora separaltatnak a hat hó elteltével alszék hozzon ítéletet és terjessze fel főt. püspök afiához ki felhatalmaztatik a végítélet kimondására.”*⁷⁴⁵

Számos esetben a jogcímet és az az alapján hozott döntést nem korigálta a Főtörvényszék, azonban a megfogalmazott jogkövetkezményeket módosította, vagy

⁷⁴² EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 14. p.

⁷⁴³ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 1. p.

⁷⁴⁴ EREL, A21. D. Az erdélyi evang. reform. egyházkerület Házassági Törvényszékének Kolozsvárott, 1883. május 19–22-én tartott rendes üléseiről vezetett Jegyzőkönyv, Gyulafehérvári egyházmegyéből, 2. p.

⁷⁴⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 448. o. 101. p.

egészítette ki. Egy 1877-es ítéletben helyben hagyták az alszék ítéletét azzal a „hozzáadással”, hogy a bűnös alperes egyházi fenytésre ítelték másodfokon.⁷⁴⁶

Számos olyan esetet is rögzítettek, amelyben a helybenhagyott ítélet több elemét is megváltoztatták. Egy 1897-es esetben például az egyházi ítélkezőforum úgy határozott, hogy az alszék ítéletét helyben hagyta, a szankció tekintetében viszont azzal a módosítással élt, hogy az alperest a liga alól felmentette, ugyanakkor – hatáskör híján – a gyermektartás kérdésével kapcsolatban a felperest a külhatósághoz, tehát a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező világi bírósághoz „utasította.”⁷⁴⁷ Egy másik ügy kapcsán a bíróság csupán a házasság felbontásának a tényét hagyta változatlanul, ugyanakkor mind a jogcímet megváltoztatta: „a 202-ik §-on választatnak el”, mind pedig a hűtlenül elhagyó és többszöri felszólítás ellenére vissza térni nem akaró alperest az egyházmegyei özvegy-árvai pénztár számára tíz forint befizetésével büntették.⁷⁴⁸

A püspöknek, mint az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elnökének, különleges, az ítélkezéshez kapcsolódó jogköre volt, hogy a másodfokú fórum az elsőfokon keletkezett iratanyagok átvizsgálása során valamilyen igazolásbeli hibát, vagy hiányt fedeztek fel, elutasítás nélkül, hiánypótlásra lehetett felhívni a peres feleket és az első fokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszéket. Ebben az esetben is meghozták az ítéletet, jogerőre azonban csak abban az esetben emelkedett, ha a hiányzó okiratokat megküldték a püspöknek. Egy 1877-es ügyben hozott ítéletben a Főtörvényszék úgy határozott, hogy helyben hagyja az alszék ítéletét, „Érvénybe lép alperes keresztlevele és az esketési bizonyítvány főt püspök úrhoz beküldésével.”⁷⁴⁹ Ez a gyakorlat fennmaradt a magyarországi felekezeti házassági bíraskodás végéig. 1894-ben például úgy határoztak egy házasság felbontására vonatkozó perrel kapcsolatban, hogy az érvénybe csak akkor lép, ha a felperes megküldi keresztlevelét a püspök részére,⁷⁵⁰ másutt ugyan ezt a perjogi lehetőséget a felek rendes esketési bizonyítványának hiányába kapták meg.⁷⁵¹

A püspöki levéltár mindmáig őriz olyan leveleket és okiratokat, melyek az ítéletet követő hiánypótlás gyakorlatáról tanúskodnak.⁷⁵² 1873. december 31-én írt Ágoston Mózes

⁷⁴⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 453. o. 166. p.

⁷⁴⁷ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 2. p.

⁷⁴⁸ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 13. p.

⁷⁴⁹ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület 1877 Május 28-án kedden Kolozsvárt főtiszteletű püspök: Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági főtörvényszék jegyzőkönyve, 32.

⁷⁵⁰ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 170. p.

⁷⁵¹ EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 171. p.

⁷⁵² EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei: 5–1874; 1269–1874.

esperes levelet a püspök részére amelyben úgy fogalmaz: „*A közelebbi házassági Főtörvényszék, Kiskeréki Dobolyi Anna válóperében kimondott elválasztó ítélet érvényességét, azzal függesztette fel, hogy ezen keresztlevelet méltóságodhoz felküldjem. Tisztelettel ide mellékelve ime beterjesztem.*”⁷⁵³ Fontos a levélben megfigyelhető adalék, hogy – a többi ilyen jellegű hiánypótláshoz hasonlóan – ezt sem közvetlenül a felek vagy a jogi képviselőjük terjesztette be, hanem az esperes, vagy más esetben a jegyző, aljegyző, ezzel is erősítve az okirat eredetiségét és hitelt érdemlő voltát.

A püspöki hatáskör azonban bizonyos esetekben szélesebb volt. Egy a nagysajói egyházmegyében 1874. március 31-én tartott törvényszék jegyzőkönyvi kivonatának felküldésével a felperes jogi képviselője a következőt kérvényezte: „*hogy Goldschmidt Antonia válóitélete mult 1873dik év november 11-én tartott főtörvényszékünk által 6 hónapi separatio változtatván kéri hogy ezen separatio ideje kiteltével Püspök atyafia bizassék meg a felülvizsgálatával és ítélet kiadásával.*” Válaszul a Házassági Főtörvényszék azt a határozatot hozta, hozta, hogy „*Goldschmidt Antonia válóügyében ha ő 6 hónap kiteltével külhatósági kényszerítésre sem kíván férjével együtt élni: alszék hozzon új ítéletet, és terjessze fel f. t. Püspök afiához, ki felhatalmaztatik az ítélet felül vizsgálatára, s végellátására.*”⁷⁵⁴

1880-ban felperes végítélet kimondását kérte a Főtörvényszéktől, amely formai szempontból nem látta akadályát a jogerős bontás kimondásának, mivel azonban a korábban megítélt separatio még nem telt le, ezért végzés formájában egy „szűkebb körű törvényszéket” delegált a püspök elnöklete mellett, Szász Gerő, Baló Sándor, dr. Kolosváry Sándor és a közjegyző személyében, amelyet díjtalan eljárás mellett arra hatalmaztak fel, hogy a jelzett határidő leteltével kimondja a végítéletet.⁷⁵⁵

A peres felek által benyújtott kérelem visszautasítására több forma is létezett, attól függően, hogy a házasságot összerendelték vagy eljárási hiba miatt a jogorvoslatnak nem volt helye. Végzés formájában rendelték össze azokat a házasság felbontására nem találtak törvényes okot, például 1883-ban dr. Dezső Béla ügyében döntött így a bíróság, miután az erdélyi római katolikus szentszék hivatalból áttette a református – felperes vallása szerinti – törvényszékre az ügyet.⁷⁵⁶ Miklós Ilona felperes

⁷⁵³ EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei 5–1874.

⁷⁵⁴ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 334. o. 124. p.

⁷⁵⁵ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880. 1880. november 30. 2. p.

⁷⁵⁶ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 717. o. Házassági Rendes Törvényszék 1883. 149. p.

Balázs János alperes ellen indított perében alperes azt kérelmezte, hogy az alszék által hozott ítélet változtassák meg és új bizonyítékok alapján újabb ítélet hozzanak. A Főtörvényszék válasz formájában utasította el a kérelmet arra hivatkozva, hogy a törvény által „kijelölt menedékkal” határidőn belül nem élt.⁷⁵⁷ Válasz formájában küldték vissza azokat a fellebbezett döntéseket is, amelyeknél a kulcsfontosságú okiratok nem lettek becsatolva.⁷⁵⁸

6.2.5. A Házassági Főtörvényszék ítélkezésen túli tevékenysége

A Házassági Főtörvényszék a házassági perek másodfokú ellátásán kívül számos olyan esetben is hatáskörrel rendelkezett és ülésén döntött, amely az ítélkező tevékenységen túl mutat.

Ennek egyik alapja, hogy az 1882-es Utasítás végrehajtásával az egyházkerületi Házassági Főtörvényszéket bízták meg.⁷⁵⁹ A világi jog területén mindennapos végrehajtásra vonatkozó normának különleges jelentése van ehelyütt. Az egyházmegyék és az egyházkerület közötti féltve őrzött vertikális feladat- és hatalommegosztás itt meglazulni látszik, mivel ezáltal – és a korábban tárgyalt büntetések kilátásba helyezésével – a kapcsolat a csupán elsőfok–másodfok törvénykezési viszonyra szorítókapcsolatot túllépte és megjelent egyfajta felügyeleti és az egységes jogalkotás megvalósítása érdekében normaalkotó szerepkör is, amely azonban nem került pontos meghatározásra, teret hagyva ezzel a Házassági Főtörvényszék és Közgyűlés közötti hatásköri vitáknak.

Minden olyan kérdésben a Házassági Főtörvényszék döntött, vagy hiátus esetén alkotott új részletszabályt, amely a házassági bíróságok eljárásához kapcsolódott. Egy 1878-as ülés alkalmával alkották meg a grémium tagjai azt az ítéleti formulát, amely a későbbi gyakorlat alapját képezte,⁷⁶⁰ ugyanakkor a csík-gyergyói misszió házassági ügyekben alkalmazott Rendszabályához jóváhagyását kellett adnia. Figyelemre méltó ellentét azonban, hogy az oláh-országi házassági bíraskodás egyes szervezeti elemeinek átalakítását az Egyházkerületi Közgyűlés végezte, a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben semmilyen erre utaló bejegyzést nem találtam.

⁷⁵⁷ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 449. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 114. p.

⁷⁵⁸ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 522. o.; Az erdélyi. ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879. november 4–7. 187. p., 189. p.

⁷⁵⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 80. §.

⁷⁶⁰ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. HFSZ 1878. 482. o.

Határozat formájában döntött a bírói fórum minden igazgatással kapcsolatos ügyben, illetve az egyes peres ügyek kapcsán felmerülő olyan tisztázatlan kérdésekben, amelyek elvi jelentőséggel bírtak, ez a tevékenység azonban az 1882-es Utasítást megelőzően is megvolt.

A Házassági Főtörvényszék már a munkájának megkezdésekor a perköltségekből befolyó pénzösszeg felhasználásának tárgyában is döntést hozott. Püspök a „*generalis pénztár jövőben miként kezelésének elintézését*” tanácskozássra tűzte ki. Ezt arra hivatkozva tette, hogy a generalis pénztár első alapja az az alapítvány volt, amely a papi özvegyek és árvák segélyezésére alapítottak azzal a meghagyással, hogy annak kamatjából azokat a papi özvegyeket és árvákat támogassák, akiket a püspök elnöklete alatt évenként ülésező közzsínat a segélyre méltóknak tartott. Arra tekintettel pedig, hogy az alapítvány tőkét időnként a papság saját vagyonából gyarapította, „*házassági törvényszékünk határozattá emeli, hogy a generalis pénztár jövőben az egyházkerületi házassági törvényszék egyenes felügyelete alatt legyen – ide terjesztették fel ezt illetőleg, a pénztári számadás, és az egyházkerületi házassági törvényszék által határozottassék meg a segélykiosztás, – mivelhogy az egyházkerületi közgyűlés házassági törvényszéke testületében vannak leginkább ez idő szerint képviselve azok, akik a generalis pénztárt eddigelő kezelték, gyarapitassék, s máris gyarapítani első sorban ismerik kötelességüknek.*” A határozat megfogalmazása szerint pedig felkérték az egyházkerületi közgyűlést, hogy „*a nyilvánosság szükséges ellenőrzéséért jegyzőkönyvébe vezettessék be évenként a generalis pénztárról vezetett számadást, és segélykiosztás kimutatását, s egyszersmind részéről is bármi kevéssel e jótékony célból alapított, s e célból tovább is fenntartani, s gyarapítani szándékolt pénztárunkat időnként gyarapítani sziveskedjük.*”⁷⁶¹ Az ezt követő időszak egyházkerületi közgyűléseinek jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a vonatkozó kimutatásokat éveként rögzítették és nyilvánossá tették.

A Szász Domokos által 1879-ben beterjesztett, korábban már tárgyalta és elfogadott határozati javaslat a rendkívüli gyűlések tartásának díját a folyamodó felenként 500 forintban állapította meg. Azt is tartalmazta, hogy a püspök „convoca foriájának taksája,” valamint a közjegyző ítéletdíja az addigi száz forintról minden folyamodó fél után ötvenötven forintra, és a püspök asztaldíja az addigi ötven forintról 25 forintra szállítsák le. Az osztalékok korábbi arányát meg kívánták tartani, ez viszont azt jelentette, hogy a püspök

⁷⁶¹ EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 2. p.

három, a közjegyző kettő, a közügyigazgató kettő, az egyházi székbírák egy, a világi bírák pedig húsz forintot kaptak fejenként minden rendkívüli főtörvényszék elé hozott ügyért.⁷⁶²

1889-ben bizottságot küldtek ki annak érdekében, hogy készítsen javaslatot arról, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director házassági rendes főtörvényszéki üléseinek perdijából járó osztalékának összegét – az addigi gyakorlat alapján – rögzíteni tudják. A Főtörvényszék a bizottság javaslatának elfogadásával határozatban kimondta, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director a rendes székbírói osztalékon felül viselt hivatal után egy osztalékra jogosultak.⁷⁶³

A Házassági Főtörvényszék járt el azokban az ügyekben, amikor egyes házassági törvényszékek közötti illetékességgel kapcsolatos vita alakult ki. A házassági Főtörvényszék tárgyalta például Zöld Poliaenanak az ügyét, amelyben a nagyenyedi egyházmegyei törvényszék 1871. május 2-án hozott ítéletet. A bírói illetékességet érintő kérdés kapcsán a fellebbező Zöld Poliaena előadta, hogy miután férjétől különvetették, Magyarmonostorra, a szüleihez költözött, és ennél fogva az ő illetékes bírósága a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke, ennél fogva a nagyenyedi egyházmegyei törvényszék elé idéző levél a törvény szerinti módon és kellékekkel lett számára elküldve, ezért kéri a Házassági Főtörvényszéket, hogy a bírói illetékességre vonatkozó ítéletet semmisítse meg. A Házassági Főtörvényszék ezzel szemben úgy határozott, hogy az első fokú ítéletet helyben hagyja, mivel fellebbező azt követően költözött az új lakóhelyére, miután az idézést kibocsájtották.⁷⁶⁴

Következetlen volt a Főtörvényszék és az egyházkerületi Közgyűlés közötti hatáskört érintő gyakorlat a tekintetben, hogy a törvényszék egyes betegség vagy halál esetén kiesett tagjainak pótlását ki engedélyezze. Egy 1874-es Főtörvényszéki ülés alkalmával a Kézdi egyházmegyei azt a kérést terjesztette fel, hogy mivel egyházmegyénk esperese és jegyzője a főtörvényszéki élésen nem tudnak megjelenni, ezért a grémium ideiglenes tagjaként és a kézdi egyházmegyéből felülvizsgálásra kiküldött válóperek előadójául fogadják el Székely János helyi lelkészt.⁷⁶⁵ A kérelmet az ítélkező tanács tagjai elfogadták. 1885-ben viszont az orbai egyházmegye azon kérését, miszerint egyházmegyei jegyzőjének,

⁷⁶² EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 4–5. o. 1879. május 6-án megtartott ülésen 9. potban.

⁷⁶³ EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 75. o. 156. p.

⁷⁶⁴ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 219–220. o. 256. p.

⁷⁶⁵ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1874. 327. o. 51. p. Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvárt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve 3. ív, 51. p.

Demeter Sámuel hirtelen halála miatt ideiglenesen, az ülés tartamára Péter Károly helyettes jegyzőt a Közgyűlés és a házassági főtörvényszék tagját fogadják el, a Közgyűlés hagyta jóvá határozatával. Ugyanez történt a görgényi egyházmegye esetében is, amely így Henter Pál aljegyzőt delegálta.⁷⁶⁶

Az eljárási jog területén a Házassági Főtörvényszéknek fontos szerepe volt a joghézag esetén a törvényszékek számára iránymutatás adása. 1871-ben a Marosi egyházmegye házassági törvényszéke az ekkor még a házassági ügyeket tárgyaló zsinat elé terjesztett egy ügyet, miszerint Szekeres Imre felperes Kelemen Károlina alperes elleni folytatott perében, miután mindkét fél törvényes kibocsátás útján végrehajtott esketését beadta és a szék a feleket e tanúvallomások alapján hat hónapra ágytól és asztaltóli elválasztásra ítélte, a határozott időre szóló separatio letételével alperes a per letételét kérte, mivel állítása szerint a felperes őt ez idő alatt lakásán felkereste és rábírta az ágy- és asztaltóli elkülönítés megtörésére. A felperes ellenben alperes állításait tagadta és a házasság felbontásának kimondását követelte. Az alperes „egyszerű” bizonyítványokkal alátámasztotta állítását, de felperes ezeknek a dokumentumoknak az érvényességét vitatta. Mivel az eljáró törvényszék bírói ilyen esetre sem törvényt, sem pedig iránymutatásra alkalmas döntvényt nem ismertek, ezért utasításért folyamodtak a Házassági főtörvényszékhez, amely kimondta, hogy a házassági törvényszék a fennforgó kérdéses tény való- vagy valótlansága kiderítésére érdekében rendeljen el a felek közös meghallgatását (communis inquisitio), amelynek eredménye fogja eldönteni azt, hogy a per leteendő vagy ki kell mondani a házasság felbontását.⁷⁶⁷

1875-ben a külhatóságoknak az Igazságügyminisztérium és a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium megtiltotta, illetve felszólította a felekezeteket az ilyen jellegű eljárás megszüntetésére, a Házassági Főtörvényszék úgy határozott, hogy a peres felek második alkalommal való előállítására kiadott esperesi megintés két presbiter útján történjen, a harmadik pedig magától a törvényszékről kiállított átirattal, és azon kifejezéssel kényszerítsék az engedelmeskedni nem akaró peres felek, hogy amennyiben nem jelennek meg a házassági törvényszék színe előtt, akkor távollétükben is tárgyalni fogják ügyüket. A határozat alapján ezt a törvényszéki átirást szintén két pesbiternek kellett kézbesítenie.⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ Egyhkr. közgy. 1885. 7. p.

⁷⁶⁷ EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 220–221. o. 177. p.

⁷⁶⁸ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 1875. 293. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve 1875. 8. iv, 293. p.

Ahogy korábban már szó volt róla, a kántortanítók ügyvédként való eljárásáról szóló kérvényt is a Házassági Főtörvényszék bírálta el,⁷⁶⁹ ugyanakkor az ügyvédekkel kapcsolatos hatáskörös sem voltak kellően tisztázottak. Jól mutatja ezt az 1885-ös Gál Gábor komlód-oroszfői pap által benyújtott felfolyamodás, amiben a Görgényi egyházmegyei törvényszékének azon határozata ellen érvel, amellyel a házassági törvényszék előtti ügyvédi tevékenységtől eltiltották. Az ügyet az Igazgatótanács először a Közgyűléshez, majd a kérvényt a Közgyűlés a sérelmi bizottsághoz tette át,⁷⁷⁰ amely azonban eljuttatta az Igazgatótanácshoz elintézésre.⁷⁷¹

⁷⁶⁹ EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 2. p.

⁷⁷⁰ Egyhkr. közgy. 1885. 22. p.

⁷⁷¹ Egyhkr. közgy. 1885. 56. p.

7. ÖSSZEGZÉS

A református házassági bíraskodás 19. századi történetében Magyarországon mindvégig két különálló rendszer működött. Az anyaországi területeken a világi bíróságok hatáskörébe került a protestánsok házasságok feletti ítélkezés joga, azonban a református egyházban a törvény által lehetőségként adott felekezeti fórumok visszaállítása időről időre felmerült. Ezzel szemben Erdélyben a 16. századtól – a józsefi házassági pátenst okozta öt éves szünetelést leszámítva – a felekezetek bíraskodtak tagjaik házasságai felett. A Habsburg kormányzat protestáns ítélkezési jog visszaszorítására, illetve az erős kontroll gyakorlására való törekvése azt eredményezte, hogy e speciális jogszolgáltatás a felekezeti autonómia védelméért folytatott küzdelemnek fontos elemévé vált. Ez a narratíva egészen a polgári házasság századvégi bevezetéséig megmaradt. Számos kérdés vár azonban még megválaszolásra, különösen a többi magyar református egyházkerülethez való viszonyt, a többi hazai felekezettel való bíraskodási együttműködést, a világi perjog, illetve a külföldi megoldások által gyakorolt hatást illetően.

Az erdélyi házassági jog legfontosabb forrása a 19. században a Bod Péter által írt Házassági törvényrajz volt, amely szokásjogi úton egészen a polgári házasság bevezetéséig irányadó volt, amelynek megoldásai kimutathatók a polgári házasságról szóló törvény intézményeiben is. Jelentős hatást gyakoroltak azonban a joggyakorlatra az egyházjogtudomány rendszerező munkái, különösen Dósa Elek és Kolosváry Sándor egyházjogi művei.

A levéltári források elemzése alapján megállapítható, hogy maga a Házassági Főtörvényszék is fontos jogfejlesztő tevékenységet végzett, amely szem előtt tartotta a modern jogállamiság követelményeinek megfelelő házassági bíraskodás kialakításának eszméjét. Legjelentősebb normatív produktuma az 1882-ben a házassági törvényszékek számára kiadott Utasítás volt, amely rögzítette Bod Péter Házassági törvényrajz című munkájának elsőbbségét, ugyanakkor – az addig formálódó gyakorlatnak megfelelően – mind az anyagi, mind pedig az eljárásjogot jelentős mértékben megújította.

A Bod Péter által az egyházi határozatok, világi törvények és az európai szakirodalom széleskörű felhasználása mellett megalkotott munkája, a Házassági törvényrajz a semmisségi okok széles köre mellett mind a végleges, mind pedig az ideglenes (*separatio a thoro et mensa*) házasságfelbontást magasszínvonalú dogmatikai kidolgozás mellett részletesen szabályozta.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által megalkotott Utasítás lazított a házasság felbontása és semmisségének kimondása közötti dogmatikai különbségek következetes használatán, amely azonban leginkább a korabeli egyházmegyei szintű joggyakorlatot tükrözte vissza. Ezt a házasság semmissége és felbonthatósága közötti eltérést következtelenül kezelő szemléletet a vonatkozó jelenkori szakirodalom is átvette.

Az 1893-ban készült kormányzati statisztika értékes forrása a korabeli ítélkezési gyakorlatnak. Az adatsorból határozottan megállapítható, hogy a joggyakorlatban a hangsúly a szigorú házasságkötési szabályokról – amelynek legjobb mérőszáma a semmisségi perek aránya – áthelyeződött a boldogtalan és kudarcba fulladt házasságok felbontására. A Bodnál megfigyelhető felfogás – miszerint minden válási ok eredője a hűtlenség – a 19. századi gyakorlatban már nem figyelhető meg, az egyes tényállások saját belső logikai rendszerrel bírtak. A legnépszerűbb válóokok közé emelkedett a legitimációs okokból Bod művére visszavezetett, de ténylegesen csak II. József házassági pátensével kezdődő engesztelhetetlen gyűlölet.

Az erdélyi református házassági törvénykezés eljárásjoga nagy mértékben tükrözte a régi erdélyi perjog szellemiségét is intézményeit, amelyet alapvetően meghatározott a trichotom (hosszú perekre, rövid perekre és legrövidebb perekre való) tagoltsága.

A házassági bíráskodás a rövid perek jellegzetességeinek megfelelően nagy hangsúlyt fektetett az írásbeliségre, és a felek peren kívüli, a tárgyalás menetét elősegítő tevékenységére. A perbeli cselekmények sorát erősen korlátozták, az ítéletet főként az írásban a tárgyalás előtt benyújtott bizonyítékokra alapozták, amelynek köszönhetően az egyes ügyeket általában két ülést követően lezárták. A kötelező fellebbezés és a házasságvédő intézményének református perjogi történetét azonban csupán főbb vonalaiban ismerjük. A per során, sőt még az elsőfokú ítélet kimondását követően is megadták a lehetőséget arra, hogy a felperes megváltoztatva elhatározását, együtt maradjon házas felével.

A vegyesházasságok minden esetben az alperes hite és lakóhelye szerinti egyházi ítélkezőforum előtt zajlott Erdélyben. A levéltári kutatások alapján kijelenthető, hogy az egyházakat érintő 1868-as törvények hatására a vegyesházasságok ügyében az egyház jelentősen szigorította szabályait, hogy ezzel védje meg az évszázadok óta őrzött házasságok feletti bíráskodási jogát. Ez az anyaországi református egyházkerületekkel való viszonyban is mindvégig jelentős vitaforrást jelentett. Az erdélyi protestáns felekezetek szorosabb együttműködésre törekedtek, amely szerint egymás jogerősen hozott ítéletét nem vizsgálták felül, hanem automatikusan elfogadták. Ez a gyakorlat mindvégig megfigyelhető, az

Utasítás is rögzíti azokat, ugyanakkor mind az autonómiára törekvő egyházpolitikai okok, mind pedig egyes kirívóan igazságtalannak vélt döntések feletti felháborodás miatt ezt időről időre felszámolták.

Az erdélyi református házassági eljárásjog máig a legvitatottabb megoldását a „per viam instantiae” eljárások jelentették, amelyek keretében a más felekezetről áttért személy, vagy házaspár kérhették házasságuk felbontását, amennyiben igazolni tudták az erdélyi lakóhelyüket. A mind a magyarországi, mind pedig más osztrák tartományok hatóságai és az erdélyi református egyház között feszültséget, olykor vitákat kiváltó jogi jelenség valójában a nemzetközi magánjogi viszonyokból eredő probléma sajátos, az Osztrák-Magyar Monarchia számos magánjogi rezsimet magában foglaló közjogi keretei között felmerülő kérdés, amelyet végül a Magyar Királyság területén a házassági jogot egységesítő 1894. évi XXXI. törvénycikk tudott csak feloldani. A disszertációban arra törekedtem, hogy az erdélyi református egyház szabályozási kereteit bemutassam, belső egyházjogi diskurzust először rögzítsem. Az erről a kérdéstről szóló eddig megjelent tudományos munkák – néhány kivételtől eltekintve – főként az erdélyi viszonyokat felületesen ismerő egykorú magyarországi és osztrák szakirodalomból merítettek, még a számszerű adatok kritikus vizsgálata mellett is a szemléletbeni alapállást azonban megőrizve, miszerint ennek jelenségnek a kialakulása elsődleges finansziális okokra vezethető vissza. Ez a társadalomtörténeti terminológiával válási migrációnak nevezett jelenség és a mögötte meghúzódó kollíziós magánjogi probléma jogtörténeti vizsgálata fontos jövőbeli kutatási témának kínálkozik.

Az erdélyi református egyházban a házassági törvényszékek főszabály szerint egyházmegyéenként kerültek felállításra. Ez alól kivételt jelentettek a lakosság, vagy a távolság miatt kialakított rendhagyó bírói fórumok. A jelentős lakosság szám, illetve a régóta meglévő sajátos helyzet miatt a kolozsvári református gyülekezet kivételes helyzetben volt, saját házassági bírósága is volt. A jelentős távolság miatt állították fel a csík-gyergyói missziós körlelkészség, valamint a romániai missziós gyülekezet ítélkező fórumait. A cél mindegyik esetben az egyháztagok joghoz jutási esélyeinek növelése.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék felállításától kezdve az erdélyi kálvinista felekezet házassági jogának legfelsőbb szerve volt. Ítélekező tevékenysége mellett, fontos jogfejlesztő szerepet is betöltött, ugyanakkor a törvényszékek felett felügyeleti szerepe is volt, amely áttörte az egyházalkotmányban megfogalmazott az egyházmegyei és az egyházkerületek közötti hatásköri és feladatmegosztást. Az egyházkerületi közgyűlés és

a Házassági Főtörvényszék közötti hatásköri tisztázatlanság időről időre felmerülő feszültségeket okozott a két egyházi fórum között.

Az ítélkezőforum működésében fontos szerepet játszottak a világi bírák, akiket nem csupán a jogvégzett egyháztagek közül választottak, hanem számos alkalommal az erdélyi református egyházkerület köztisztelőben álló tagjai közül kerültek ki. Többen közülük ományos, illetve politikai feladatot is elláttak.

8. MELLÉKLETEK

Az 1893-as összeírás az erdélyi református házassági törvényszékek 1888-1892 közötti ügyszámáról

1. Melléklet: Gyulafehérvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlenség	Hűtlen elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erőltetés
1888	1	1/0	1			
1889	2	2/0		2		
1890	1	1/0			1	
1891	1	0/1	1			
1892	4	3/1			3	1
Össz.:	9	7/2	2	2	4	1

2. Melléklet: Kézdi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Erőltetés	Manifestum adulterum	Praesumptum adulterum	Hűtlen elhagyás I.	Hűtlen elhagyás II.	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Kat. separatio
1888	7	4/3				2	1	3		1
1889	12	5/7	3	1	2	1	2	2	1	
1890	15	7/8	4		3		2	1	4	1
1891	12	9/3	2		3		2	1	3	1
1892	4	2/2		1				2	1	
Össz.:	50	27/23	9	2	8	3	7	9	9	3

3. Melléklet: Sepsői egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés és	Hűtlen elhagyás	Rosszakaratú elhagyás	Élet ellen való törés	Engesztelhetetlen gyűlölet	Házassági tartozás megtagadása	Házasságsemmisítés erőszak alapján
1888	22	12/10	5	7	2	1	1		5
1889	16	4/12	4	6	1		1		4
1890	20	5/15	4	4	2		3		7
1891	32	12/20	11	4		1	5		11
1892	28	9/19	7	5		2	5		9
Össz.:	117	42/75	31	260	5	4	15		36

4. Melléklet: Széchenyi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Engesztelhetetlen gyűlölség	Hűtlen elhagyás	Házasságtörés	Megsemmisítés	
						Kényszerítés	A nőnek fertőzött állapota miatt
1888	7	3/4	5	2			
1889	3	3/0	2	1			
1890	5	4/1	4		1		
1891		/					
1892	6	4/2		2	2	1	1
Össz.:	21	14/7	11	5	3	1	1

5. Melléklet: Széki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági köteleesség megtagadása (tf)	Erőszak általi kényszerítés	Ragadós betegség eltitkolása
1888	6	1/5	3			2		1	
1889	8	2/6	3		3			2	
1890	9	2/7	1	2	1	3		2	
1891	14	5/9	3	1	1	3	2	3	1
1892	11	2/9	1	2	2	3		3	
Össz.:	48	12/36	11	5	7	11	2	11	1

6. Melléklet: Görgényi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet elleni törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozás megtagadása	Erőltetés
1888	14	4/10	5	1		6		2
1889	8	4/4	3	3+1		1		
1890	8	4/4	4	2	1			1
1891	8	3/5	3	4+1	1			
1892	16	4/12	3	8	3	1		1
Össz.:	54	19/35	18	19	5	8		4

7. Melléklet: Szilágy-Szolnoki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Az élet ellen való törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozásnak megtagadása	Erőltetés semm.	Titkos betegség eltagadása, semm.
			terhes gyanún alapuló ház.tör.	nyilv. ház.tör.						
1888	15	7/8	5	2	4	2	2			
1889	22	11/11	7		12		1		2	
1890	22	6/16	10		8+1	1	2			
1891	17	8/9	3		10	1	2		1	
1892	22	9/13	11	1	5	1	2		1	1
Össz.:	98	41/57	36	3	40	5	9		4	1

8. Melléklet: Kolozsvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Separatio divortiuma változtatása kérelem alapján	Erőltetés	Módfelett való kegyetlenkedés	Szüességnek a házasság előtt elvesztése
1888	22	12/10	10		1	10	1		
1889	26	8/18	3		1	20		2	
1890	29	17/12	8		4	17			
1891	18	11/7	7	3		7		1	
1892	16	9/7	2	2	3	7		1	1
Össz.:	111	57/54	30	5	9	61	1	4	1

9. Melléklet: Kolos-Kalotai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet elleni törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Eltitkolt betegség	Erőltetés
1888	18	8/10	6	1	5	3		1	2
1889	12	5/7	3		2	4			3
1890	12	5/7	2	2	5	2		1	
1891	13	8/5	5	2	4	2			
1892	7	3/4	1	2	1	3			
Össz.:	62	29/33	17	7	17	14		2	5

10. Melléklet: Marosi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági tartozás megtagadása	Megsemmisítés
1888	42	17/25	22	5	4	1		10
1889	28	16/12	17	4	2	2		2+1
1890	25	9/16	12	1	3	1		8
1891	38	19/19	15	10	4	2		7
1892	61	23/38	24	12	3	4		18
Össz.	194	84/110	90	32	16	10		46

11. Melléklet: Orbai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Ragados betegség
1888	12	4/8	3	1	2	1		5	
1889	9	2/7	3	1				5	
1890	16	3/13	2	1	3			9	1
1891	10	5/5	5	3				2	
1892	14	2/12	2	2	2			8	
Össz.	61	16/45	15	8	7	1		29	1

12. Melléklet: Udvarhelyi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erkölcsei és anyagi kényszer	Híres mátkaság 73. kánon	Eltitkolt betegség
1888	32	12/20	8	17		1	5	1	
1889	22	12/10	12	5		1	3		1
1890	33	11/22	16	9		1	7		
1891	32	16/16	9	14	1	1	7		
1892	40	16/24	7	18		2	12	1	
Össz.:	159	67/92	52	63	1	6	34	2	1

13. Melléklet: Nagyenyedi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Előbb elveszített szüzesség eltítkolása
			praesupplum adulterum	manifestum adulterum						
1888	10	2/8	1		6	1	2			
01889	15	7/8	2		3	2	6		1	1
1890	20	8/12	3	2	9	1	4		1	
1891	16	8/8	6	1	6	1	1		1	
1892	17	6/11	4		4	2	6		1	
Össz.:	78	31/47	16	3	28	7	19		4	1

14. Melléklet: Erdővidéki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozás megtagadása	Erőltetés és
			Gyanús paráznság	Nyílt paráznság					
1888	7	2/5	2		1		2		2
1889	6	3/3	1	1			4		
1890	6	1/5	2				1		3
1891	8	4/4		1			4		3
1892	12	6/6	1		5		1		5
Össz.	39	16/23	6	2	6		11	1	13

15. Melléklet: Dési egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés
1888	6	4/2	2	1	1	1		1
1889	16	7/9	8	5	1	2		
1890	13	8/5	7	3	2			1
1891	6	0/6	4	1		1		
1892	15	4/11	11	3	1			
Össz.:	56	23/33	32	13	5	4		2

16. Melléklet: Küküllői egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelék megsemmisítése (erőltetés)	Betegség eltítkolása
1888	8	4/4		1		6	1	
1889	9	3/6	1	2	2	3	1	
1890	7	4/3	1	4	1		1	
1891	10	5/5	2	2	1	3	2	
1892	14	4/10	2	2		3	6	1
Össz.:	48	20/28	6	11	4	15	11	1

17. Melléklet: Romániai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Hűtlen elhagyás	Rosszakaratú elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség
1888	5	2/3	2	2	1	
1889	0					
1890	4	3/1	4			
1891	6	1/5	3	3		
1892	4	2/2	2	1		1
Össz.:	19	8/11	11	6	1	1

18. Melléklet: Nagysajói egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlen elhagyás 202. §.	Rosszindulatú elhagyás 184. §.	Élet ellen törés	Engesztelhetlen gyűlölség	Házassági kötelék megsemmisítése (erőltetés)	Házasságtörés
1888	2	0/2	2					
1889	5	1/4	1	1	1		1	1
1890	0							
1891	3	2/1	1			1		1
1892	6	6/0	2			2		2
Össz.:	16	9/7	6	1	1	3	1	4

9. FELHASZNÁLT IRODALOM

9.1. Levéltári anyagok

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

A részleg: Az országos református intézmények levéltárai

*A1. Az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának
Ülésjegyzőkönyvei 1868-1895*

A2. Ügyiratok

*A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek: 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873,
1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885,
1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894.*

A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei:

D. Jegyzőkönyvek:

Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895.:

Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.;

Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület

rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. június 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

B részleg: Egyházmegyei levéltárak

B 1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára

I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864-1884.

I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].

I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895. Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvényszéki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m.valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró

Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve.

Házassági periratok: A/1. 64–137.

B 2 Széki Egyházmegye Levéltára

Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

B 7 A Dési Egyházmegye Levéltára 1681–1964

Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773.

Válóperek jegyzőkönyve, 1814–1842.

Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig]

Házassági törvényszék iratai: R/1–266.

C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai

C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945)

C1. Írott könyvek

I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.

I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873-ik évtől kezdve.

Magyar Tudományos Akadémia Régi Akadémiai Levéltár K 1231:71.

9.2. Nyomtatásban megjelent források

Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke. 1649. A függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmai ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese, Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875.

Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei, 1872, 1874, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1894.
<http://documente.bcucuj.ro/web/bibdgit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>
(Letöltés: 2019. 05. 10.).

BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638-1720.* Kolozsvár, 2008.

BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József– SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001.

BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007.

A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s
(letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s
(letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s
(letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. forrás:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s
(letöltés: 2019. július 20.)

Az egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz.

Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtatott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolosváronn, Nyomtattatott a Réformátus Kollégium Betüivel Török István által, 1811.

TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve*. Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve*. Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890.

TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*, Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1883.

TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás*. Debrecen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1881.

TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*. Debrecen, Város könyvny., 1882.

Zs. Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. Sárospataki Füzetek, 1860. 4. sz

9.3. Törvények

1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bírászkodhatnak az egyháziak. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytar 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek

1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről

1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel

1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről

1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják

1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről

1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről

1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről

1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről

1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbágyok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről

1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában

1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról

1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságból eredő válóperek birósága tárgyában

1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában

1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról

1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában

1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról

1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról

Approbata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Compilata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Novellaris Articulusok. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv. In: HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legujabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865.

Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

9.4. Egyéb jogforrások

Ideiglenes Törvénykezési Szabályok. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin-társulat, 1896.

II. Jósefnek házassági rendelkezései melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Diaetának 26-dik Czikkelye által megerősítették. In.: BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.

Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judicariae in generali, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777.

Werböczy István Hármaskönyve. MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytár 1000–1895.* Budapest, Franklin-társulat, 1897.

1852-diki november 29-kén kelt császári nyiltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótországgra, a Szerbvajdaság és temesi bánságra, melly által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz.

1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben

A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1859. 39. sz., 40. sz., 41. sz.

Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete. Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871.

Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás, mely magyarra fordítottatott Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben. Kolosvárt, a Királyi Lyceum betűivel, 1828.

Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 38. sz.

Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz.

9.5. Felhasznált szakirodalom

1. BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*. New York, Cambridge University Press, 2003.
2. BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan. I. Történeti rész*. Budapest, 1989.
3. BALLAGI Aladár: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesügyvéd stb. Budapest, 1883. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 lap, ára 3 frt. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1883. 26. évf. 45. sz.*
4. Ballagi Géza: *A protestáns pápens és a sajtó*. Budapest, Hornyánszky Ny., 1892.
5. BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogász pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017.
6. BALOGH Elemér: *Egyházi bírászkodás a középkori Erdélyben. Iustum Aequum Salutare*, 2010. 6. évf. 1. sz.

7. BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bírászkodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000.
8. BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma*. In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténetészek 1848-ról*. Budapest, Logod Bt., 2001.
9. BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset*. Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz.
10. BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiai gyűjtés*.
https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1jt%C3%A9s_%C3%96ssze%C3%A1ll%C3%ADtotta_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor
(Letöltés: 2019. május 5.)
11. Bárdi Nándor–Bánda Melissa–Hunyadi Attila: *Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000*.
https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_-_B%C3%A1nda_Melissa_-_Hunyadi_Attila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91l_1990_2000
(Letöltés: 2019. május 5.)
12. BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Repertórium*. Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.
13. BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel*. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.
14. BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata*. Pest, 1853.

15. BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.
16. *Biblia*. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.
17. BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.
18. BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod*. Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.
19. BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.
20. BOD Péter: *Megujjított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán megbővítve anyanyelven irt 's közhasznu czélből kiadott kis bacsoni Benkő László benedeki evangelico református pap, Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833.*
21. BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur*. Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763.
22. BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942.

23. BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolozsvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója. Kolozsvár 1875-1877.* Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz.
24. BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* Halae Magdeburgicae, 1756.
25. BÖHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* 1756.; *Justus Henning Böhmer: Institutiones juris canonici.* 1741.
26. BRAUNEDER, Wilhelm–KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában.* (Frey Dóra–Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.
27. BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistoriorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem auctoris et index rerum locupletissimus.* Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.
28. BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior.* Buzogány Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
29. DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó váloperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztéhló Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és I-248. l.* Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz., 16. sz.
30. DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.

31. DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941.
32. DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. Budapest Stephaneum Ny. 1941.
33. DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz.
34. DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül*. Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943.
35. DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázлата*. Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.
36. DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863.
37. Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 35. sz.
38. EÖTVÖS Károly Lajos–BEÖTHY Zsigmond: *Az egyházi közigazgatás kézikönyve I*. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889.
39. FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844*. Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz.
40. FEGYVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Küküllői egyházmegyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, 2007, 52. évf. 1–2. sz.
41. FEJÉR György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés 1842.

42. Ferenc József kézírata. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860. 20. sz.
43. F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára. Irta: Sztéhló Kornél.* Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz.
44. FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei.* Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.
45. FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums.* Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.
46. FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken.* Wien, Manz, 1889.
47. GERGELY Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról.* Szatmár, 1892.
48. GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert.* Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.
49. GESZTELYI NAGY László: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés.* Protestáns Szemle, 1941.
50. GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present.* New York–Oxford, Oxford University Press, 1985.
51. GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára.* Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841.

52. GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis*. Amsterdam, 1720.
53. GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007.
54. HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886.
55. HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legújabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865.
56. HERCZEGH Mihály: *Magyar házassági jog*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896.
57. HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.
58. HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010.
59. HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz.
60. HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht*. In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X*. Pécs, Publikon Kiadó, 2010.
61. HERGER, Csabáné: *Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung*, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): *Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag*, Graz, 2007.

62. HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neoabszolutizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsanett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018.
63. HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog*. In: VERESS Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.
64. HOMOKI-NAGY, Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz.
65. HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985.
66. HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.
67. HUSZTI András: *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica*. Cibinii, 1747.
68. HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica*. Cibinii, 1747.
69. ILLYÉS Géza: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.
70. INCZE József: *Az erdélyi házasságokról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz.
71. IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857.
72. JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001.

73. JUHÁSZ István: *Székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947.
74. *Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens*. Lipsiae, 1665.
75. KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog*. Budapest. Franklin-társulat. 1887. – 492. lap, nagy 8-0. Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.
76. KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
77. KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról*. Protestáns Szemle, 1935.
78. KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des züricherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis*. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946.
79. KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995.
80. KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1881.
81. KISS Réka: *"Házastárs nélkül szűkölködve"*. Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében. In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

82. KISS Réka: *Egyház és társadalom a koraiújkorban a Küküllői Református Egyházmegyeiratainak tükrében (17-18. sz.)*. ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009.
83. KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére*. In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rítitiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004.
84. KISS Réka: *Matrimoniális causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében*. In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999.
85. KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.
86. KITONICH János: *Directio Methodica Processvs Iudicariii Ivris Consuetudinarii Incltyti Regni Hungriae*. Tyrnaviae, 1619.
87. KOCSIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század)*. Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.
88. KOCSIS Gyula–NAGY VARGA Vera: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján*. In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989.
89. KOLOSVÁRY Bálint: *Husztai András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742)*. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások*. Kolozsvár, 1912.

90. KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
91. KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*. Kolozsvár, Stein, 1877. (1877a)
92. KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. (1877b)
93. Kolosváry Sándor: *Jogos védelem*. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz.
94. KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.
95. KOLOSVÁRY Sándor: *Visszapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz., 12. sz., 13. sz.
96. KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019.
97. KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
98. KOLUMBÁN Zsuzsánna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2009.
99. KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre*. In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V*. Hargita, Csíkszerda, 2006.

- 100.KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Divorce in Odorhei County, during the 19th Century*. In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): *Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences*. Rome, MCSER Publishing, 2013.
- 101.KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán*. In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011.
- 102.KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család II. Túrkeve – Szolnok*, 2012.
- 103.KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz.
- 104.KONEK Sándor: *A házasságjog birói gyakorlatához. A házasságjog birói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házafél részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz.
- 105.KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az "Erdélyi országgyűlési emlékek" alapján*. Kalocsa, Werner Ferencz, 1902.
- 106.KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestnas egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Magyarországi Protestánszegylet, 1878.
- 107.KOVÁCS Beatrix: *A kötelekvédő szerepe az egyházi házassági eljárási ügyekben*, Doktori (PhD) dolgozat, Budapest, PPKE HDI, 2013.
- 108.KOVÁCS Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években*. Magyar Salon, 4. kötet.

- 109.KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*. Sárospatak, 1855.
- 110.KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz.
- 111.KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvker, 1883.
- 112.KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete*. Budapest, Pallas, 1886.
- 113.KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Budapest, Franklin, 1888.
- 114.KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Jogtudományi Közlöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 4. sz. 5. sz. 6. sz. 7. sz.
- 115.KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz.
- 116.KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára*. Budapest, Pallas, 1887.
- 117.KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztehló Kornél úrnak*. Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz.
- 118.KOVÁTS Gyula: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán*. Jogtudományi Közlöny, 1882. 17. évf. 18. sz., 19. sz., 20. sz., 21. sz., 23. sz., 24. sz., 25. sz., 27. sz., 28. sz., 29. sz., 31. sz., 32. sz.
- 119.KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.
- 120.Kuzmány Károly adta közre: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791*. In: *Urkundenbuch zum öesterreichisch – evangelischen Kirchenrecht*. Wien, Wilhelm Braumüller, 1855.

- 121.KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg.* Sárospataki Füzetek, 1859.
- 122.KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz.* Sárospataki Füzetek, 1859.
- 123.KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes.* Wien, 1860.
- 124.LECTOR: Kováts Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára.* Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz.
- 125.LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században.* Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvania, 2007. 52. évf. 1. sz.
- 126.LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újraszervezése a kálvini egyházszervezet tükrében.* In: PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.* Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015.
- 127.LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit.* Campus Verlag, 2006.
- 128.MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- 129.MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig.* Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- 130.MARZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet).* Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907.

131. *Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologicarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu faciliori digesta. Accessit appendix De Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis.* Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690.
132. MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a Széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében.* In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2013.
133. MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century.* *Colloquia. Journal of Central European History*, 2009. Vol. 14.
134. MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái.* In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000.
135. MÁTAY Mónika: *Törvénytörési játékok: válás Debrecenben 1793-1848.* Debrecen, 2006.
136. MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái.* Pest, Emich Gusztáv, 1862. 63. o.
137. MIKSZÁTH Kálmán: *Páris almája.* In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. *Cikkek és karcolatok* 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
138. MITROVICS Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal.* Steinfeld J., 1895.
139. MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához.* Budapest, Szt. István Társ., 1941.

- 140.MÖHLE, Sylvia: *Ehekonflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997.
- 141.MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879*. Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008.
- 142.NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 21. évf. 2013. 187-208.
- 143.NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet*. Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz.
- 144.NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata*. Debrecen, 1883.
- 145.NAGY Péter: *A házassági bíraskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. Glossa Iuridica, 2019. 6. évf. 1–2. sz. 85–106. o.
- 146.NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalmá, különös tekintettel Erdélyre*. 2018. 1. évf. 1. sz. 174–186. o. (2018b)
- 147.NAGY Péter: *A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István, TÓTH J. Zoltán: *65 Studia in honorem István Stipta*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017.
- 148.NAGY Péter: *Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895)*. In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a*

hittudomány és a jogtudomány területeiről. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019.

- 149.NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola.* Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz.
- 150.NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914).* Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018. (2018a)
- 151.NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012.
- 152.NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története.* Aetas, 2006. 1. sz.
- 153.NAGY Sándor: *Adalék az unitárius egyházi bíráskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai.* Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz.
- 154.NAGY Sándor: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869-1895. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata.* Fons, 2010. 2. sz.
- 155.NAGY Sándor: *Elváltak" és „válások". Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája.* Korall, 2007. december. (2007a)
- 156.NAGY Sándor: *Osztrák válások Erdélyben, 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”.* Fons, 2007. 3. sz. (2007b)
- 157.NAGY Sándor: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893.* Korall, 2008. június.

158. NAGY Sándor: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében.* In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008.
159. NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810).* Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.
160. NAGY Varga Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810).* In: KOC SIS Gyula (szerk.): Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból. Cegléd, Magánkiadás, 2012.
161. NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“.* In.: Karl Fischer (Hrsg.): Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018. 75-158. o.
162. NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“.* In.: FISCHER, Karl (Hrsg.): Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018.
163. NEMES István: *A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz.
164. NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz.
165. NEMES István: *Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz.
166. NEMES István: *Documents of the 1841 Intermarriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz.

- 167.NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz.
- 168.NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz.
- 169.NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen.* Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs. 2012. Band 2.
- 170.NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.
- 171.OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018.
- 172.OLSEN, Viggo Norskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton.* Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971.
- 173.ÖRSI Julianna: *A túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai.* In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe* III. kötet 8. Túrkeve, 2000.
- 174.ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői.* Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz.
- 175.ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése.* Confessio, 2017, 41. évf. 3. sz.
- 176.Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872),* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010.
- 177.PÉTERY Aladár: *A vegyesházasság és a vallásközi béke.* Protestáns Szemle, 1932.

178. PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
179. PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.
180. PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press; 1988.
181. PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991.
182. POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig*. Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.
183. POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.
184. POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933.
185. PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianae*. Bréma, 1687.
186. PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog. Irta: Báró Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-társulat. Buda-Pest, 1887*. Budapesti Szemle, 1887. 52. évf., 130. sz.
187. RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011.
188. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972.

- 189.RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*. Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.
- 190.REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum*. 1746.
- 191.REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztehlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.)*. Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz.
- 192.RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Ágoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876.7. évf. 4. sz.
- 193.RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete*. Bibliográfiai gyűjtemény. (silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf)
- 194.RÉVÉSZ Kálmán: *A gyermekek vallásáról*. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz.
- 195.RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója*. Protestáns Szemle, 1896. 8. sz., 9. sz., 10. sz.
- 196.RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára. Írta Kováts Gyula, jogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz.
- 197.RÉVÉSZ Kálmán: *XVII-ik századi házassági pörök az abauji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében*. Történelmi Tár, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900.

198. Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz.
199. RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition*. London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.
200. ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemässheit*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005.
201. ROßDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht*. Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main, Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995.
202. ROSZNER Ervin: *Néhány szó "Régi magyar házassági jog" című munkám védelméül*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz., 52. sz., 1888. 23. évf. 1. sz., 2. sz., 3. sz.
203. ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül*. Budapest, Franklin, 1888.
204. ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, Franklin Társulat, 1887.
205. RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György eljegyzése b. Petrőczy Erzsébettel*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25*. Budapest, Hornyánszky V. 1903.
206. SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study*. Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984.
207. SEGESSER, Daniel Marc: *„Integrale Rechtsgeschichte”: ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz*. Traverse: Zeitschrift für Geschichte, 2013. Jg., 20., H. 1.

- 208.SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Aetas, 1993. 3. sz.
- 209.SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000.
- 210.SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. Aetas, 2015, 30. évf., 3. sz.
- 211.SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002.
- 212.SIPŐCZ László: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Irta Dr. Kováts Gyula. 1883 A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884*. Magyar igazságügy, 1884. 21. évf. 4. sz.
- 213.STALDER, Brigit: *„Der Ehehimmel begann schon früh sich zu trüben...” Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911*. Geschichtswissenschaft, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007.
- 214.STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015.
- 215.STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural–Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983.
- 216.STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford University Press, 1990.
- 217.STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Budapest, 1892.

218. STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897.
219. STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901.
220. STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888.
221. STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, 1888.
222. SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai “ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Budapest, Osiris–Országos Széchényi Könyvtár, 2001.
223. SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999.
224. SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978.
225. SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „miglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf. 476. o.
226. SZÁDECZKY Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon*. Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899.
227. SZÁSZ Károly: *Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 21. sz.
228. SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseiről. II*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 2. sz.

- 229.SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíráskodásra*. Sárospatak, Doktori disszertáció, 2004.
- 230.SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti*. Tyrnaviae Berger, 1735.
- 231.SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz.
- 232.SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánási örvidéken*. Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz.
- 233.SZILÁGYI István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közsinataninak végzései kivonatban*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. sz.
- 234.SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884.
- 235.SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o.
- 236.SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 4. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891-1914.
- 237.SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Sepsi Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei*. In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárh János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004.
- 238.SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890.

- 239.SZTEHLO Kornél: *A házasságjog birói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közlött cikkére.* Jogtudományi közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz.
- 240.SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek.* Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz.
- 241.SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltóli elválasztás jogi hatálya protestans egyházjogi szempontból.* Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz.
- 242.SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz.
- 243.SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról.* Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás.
- 244.Sztehlo Kornél: *Egyházi biráskodás.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz., 49. sz.
- 245.SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr Kovács Gyula kir. táblai pótbiró urnák A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi júniusi füzetében közölt bírálatára.* Jogtudományi Közlöny. 1885. 27. sz., 28. sz.
- 246.SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról irt munkám tárgyában.* Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz.
- 247.SZTEHLO Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon.* In: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930.
- 248.SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közlebbről a tiszántúli egyházkerületben lévő hely. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva.* Debrecen, 1853.

- 249.SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli helv. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve.* Debrecen, 1854.
- 250.TAKÁTS Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai.* In: *Hangok a múltból.* Budapest, Athenaeum, 1930.
- 251.TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017.
- 252.TIMON Ákos: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány.* Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882.
- 253.TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között.* In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között. I. kötet,* Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015.
- 254.TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* Budapest, ELTE Bölcsészstudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978.
- 255.VARGA Norbert: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) létrejötte.* Debreceni Jogi Műhely, 2007. 4. évf. 4. sz.
- 256.VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.
- 257.VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Irta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat.* Budapest. 1887. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz.

258. VERESS Emőd: *Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben.*
Ad salutem civium inventas esse leges. Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára.
2019. 157–171. o.
259. WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere.* Buda, Kir. M Egyetemi
Nyomda, 1863–1864.
260. Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdély törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama.*
Werbőczy óta. Magyar Academiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.
261. WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der*
Romantik. C. H. Beck, 2014.
262. ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20.*
században. In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk. Tanulmányok*
az erdélyi egyházmegye történelméről. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat,
2009.
263. ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári*
házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai
kérdések történelmi fejlődése hazánkban. 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny.,
1894.

10. SUMMARY

The dissertation aims to analyse the dogmatic and historical development of the marital jurisdiction of the Reformed Church in Transylvania.

Until the introduction of civil marriages in 1895, the churches possessed the right of declaring the marriage cases of their members in Transylvania in the second half of nineteenth century. All this time, in the motherland belonged these cases under the authority of civil courts.

The relevant sources and the related practice of material law is studied in detail, furthermore the process of the judicial forums of the Calvinist Church and the system of the courts thereof is scrutinized as well.

The most important source of the Transylvanian marriage law was the *Description of marriage law* [Házassági törvényrajz; Synopsis iuris connubialis], written by Peter Bod in 1763. That opus prevailed as a lawbook through the customary law until the end of the nineteenth century, and the influence thereof is demonstrated in the Act XXXI of 1894 on civil marriage. The systematizing works of church law played also an important role, but the most relevant issue of the law-developing activity of Calvinist ecclesiastic courts is the establishment of the Directive of 1882 *on the Procedure of the jurisdiction in marital cases in the Transylvanian Reformed Church District* [Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben], codified by the High Court of Marital Procedure.

Because of the contractual approach of the protestant churches, the Transylvanian Calvinistic marriage law applied not just the annulment, but also the termination of the marriages.

The practice of the Calvinist judicial forums is analysed as well. Priority attention is drawn to the data of the census of the diocesan courts of marital procedures, which were made about the caseload of the period between 1888–1892.

The Transylvanian marital jurisdiction procedure reflected to a very large extent of the institutions and solutions of the old Transylvanian procedural law, which was basically defined the structuring to long-term, short-term and shortest-term lawsuits as well. According to the characteristics of short lawsuits, marital jurisdiction strongly preferred the literacy, and the amicable procedures had an important role to facilitate the parties' activities, because the decision had to be given by the court on the second session.

The first-instance forums were the partial synods until 1868, and the cases had to be appealed automatically to the general synod, that had the right to pass the final judgement, thus the second-instance court had the right to review and revise the judgements of the first instance.

The High Court of Marital Procedures was established after the comprehensive reform of the system of the Transylvanian Reformed Church, which was the highest forum of marital jurisdiction in the Transylvanian Reformed Church. In parallel, the first instance was replaced by the diocesan courts of marital procedures.

**Károli Gáspár Református Egyetem**Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary
Állam- és Jogtudományi Kar | Faculty of Law

NYILATKOZAT

Alulírott ezennel kijelentem, hogy a doktori fokozat megszerzése céljából benyújtott értekezésem kizárólag saját, önálló munkám eredménye. A benne található – másoktól származó – nyilvánosságra hozott vagy közzé nem tett gondolatok és adatok eredeti leőhelyét a hivatkozásokban (lábjegyzetekben), az irodalomjegyzékben, illetve a felhasznált források között hiánytalanul feltüntettem.

Kijelentem továbbá, hogy a benyújtott értekezéssel azonos tartalmú értekezést más egyetemen nem nyújtottam be tudományos fokozat megszerzése céljából.

E kijelentésemet büntetőjogi felelősségem tudatában tettem.

Budapest, 2020. 01. 22.

aláírás